

Усатый Кенжалцев

Макамбет

Оран-2003г.

Усатай Кенжалиев

Мақамбет

Оран-2003ж.

Мақамбет Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті. Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды.

Қазақстан тарихы кафедрасы

Рецензент: *Б.Қ.Бірімжаров* — тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Отандық және жалпы тарих кафедрасының меңгерушісі.

Жауапты редакторы: *Т.З.Рысбеков* — тарих ғылымдарының докторы, профессор, халықаралық жоғары мектеп және информатизациялау ғылым академияларының академигі.

Халқымыздың ұлы перзенті, әйгілі қоғам қайраткері Өтемісұлы Мақамбет батыр қара қазақ баласының мүддесі үшін жанын аямай ұзақ жылдар қанау мен зұлымдыққа қарсы арпалысқаны белгілі. Батырдың өмірі мен қызметі тарих ғылымы тұрғысынан аз зерттелгені аян. Автор Кенжалиев И.Н. 1970 жылдан бері Мақамбет қызметін, Кіші жүз, Бөкей Ордасы тарихымен шұғылданып, архив істерін қарап, тарихи әдебиетті саралаумен қатар, ел аралап, ұзақ жылдар тарихи мағлұмат жинап, 1974, 1979, 1991, 2002ж.ж. Мақамбет, Бөкей Ордасы туралы ғылыми зерттеу кітаптарын шығарды. Автор жаңа кезеңде тарихи мәселеге Республикада жаңа тұрғыдан, дәйекті зерттеп, баяндауға алғаш қалам алғандардың бірі болды. Кітапта Мақамбет өмірі мен қызметі Кіші жүзбен Бөкей ордасындағы бабаларымыздың азаттық, бостандық үшін қанкешті күресімен байланыстырыла баяндалады. Бұл еңбек қалың оқырманға, жоғарғы, Орта оқу орындарына, ғылыми қызметкерлерге ұсынылады.

*“Ту түбінен ту алған,
Жауды көрсе қуанған,
Мен Өтемістің баласы,
Мақамбет атты батырмын.
Қара қазақ баласын,
Тірлігімде налытпан”*

Мақамбет

Сөз басы

Қазақтың ұлы перзенті Мақамбет Өтемісұлының өмірі патша өкіметінің хан, сұлтандар көмегімен Кіші жүзді отарлау саясатының күшейген кезі – XIX ғ. I-ші жартысына тұспа-тұс келді. Бұл халық наразылығынан туындаған шым-шытырық қасіретті оқиғаларға толы кезең еді. Қазақ шаруалары тіршілік үшін өз феодалдарының қанауына қарсы күрессе, екіншіден орыс экспансиясы мен зорлығына тойтарыс беруге мәжбүр болады. Бұл қастерлі арпалыс қазақ ішінен Жоламан, Барақ, Амангелді (табын), Есет Көтібарұлы, Шеркеш Жаксыбайұлы, Қайыпқали Есімов, Науша Қаржауов, Қаратоғай Мәмбетов т.б. көптеген ерлерімізді туғызып, олар азаттық, теңдік, жеріміздің тұтастығын, еліміздің бүгіндігін сақтау үшін күрес жүргізді. Ал бұлардың ерен еңбегі қазіргі кезде тәуелсіз ел болып, теңдікке қол жеткенде нақты ғылыми тұрғыдан зерттелмей, тиісті бағасын ала алмай келеді. Тіпті, әуелден «басы ашық» Исатай, Мақамбет пен оның аламандарының қан кешті қызметі елеусіз қалып, не бұрмалануда. Топқа, жікке бөлінуді жаратпай жүрген популистеріміз бұрынғы үстем топ өкілі, отаршының қолшоқпары болған Айшуақ, Жантөре, Баймағанбет, Жәңгір хандарды соңғы 10 жылда зерттеместен дәріптеп жазып, басына көтеруде. Ал езілген шаруалар тобының тіршілік үшін арпалысын ешкім әлі нақты жазбайды. Бұны түсіну қиын емес. Бұл ағайындарымыздың саяси, тарихи сауатының, қоғамдық өмір туралы түсінігінің кемдігі. Қанаушы мен қаналушыны, салық алушы мен салық төлеушіні т.б. айырғысы келмейді. Содан келіп, ғылыми зерттеу болмағасын өз жанынан сөз қосып, не патша чиновниктері мен авторларының жазбаларын тексермей көшіре салып, озбырлықты жасырып, өктемдікті әсірелеу қазіргі қазақ публицистикасында белең алған құбылыс. Бұл бұрын Совет кезінде тарихи біліктен аузы тұшып жарымаған оқырманды, мұғалімдерді әуре сарсаңға салып келгені де көрініп жүр. Бірақ бұл

жәйді түсініп, елге ғылыми түсінік беруші билік басындағы азаматтар да көрінбейді, ғылыми зерттеу жұмыстары ұйымдастырылмады. Бұндай еш ғылыми негізсіз пайда болған ағым қазақтың ұлт-азаттық, тәуелсіздік үшін күрес тарихын, оның қайраткерлерінің қызметін жаңаша зерттеп, жазуға кесірін тигізе бастады. Халыққа өз тарихын тек деректі сүйеніп, шынайы баяндау, әркімнің, не жеке ықпалды топтың беті, жүзіне қарамай ғылыми негізде дұрысын жазу нағыз тарихшының парызы. Оқырманды шатастырмау, алдамау қажеттігі еліміздің қазіргі саяси күрделі кезеңінде өте қажет, оларға саяси сауатты, тарихи дәлелді мәлімет беру - саяси санасын қалыптастырады. Бұл - өмір талабы. Біз мәселені осылай ашығынан қоюға мәжбүрміз. Өйткені, Мақамбеттің қызметі-еңбекші халықтың мүддесі. Ал мұны кей популистер жоққа шығарғысы бар. Өйткені Мақамбетті халқымыздың ардагерлері Қ.Досмұқанбетов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Ілияс Жансүгіров т.б. әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, саяси күрескер деп асқақтата толғанса, 1970ж.ж.-дан бері оның өмірбаянына, мұрасына кір келтіріп, өлеңдерін сапырылыстырып, іздену, ғылыми экспедиция бөлімі, баспасөзде жарияланған өлеңдерін жинастырмай, тоқырау кезеңіне тап қылды. Әдебиет майталмандары үнсіз қалды. “Ерулі, не ерттеулі атқа ер салмай” деген таласты еске салайын. Тіпті Мақамбеттің қазақ фонетикасына құрылған есімін де сауатты жазбай, 3-ші әріп “Қ”-ның орнына “х”- ны жазып, қалыптастырды.

Мақамбет қорғансыз, жоқтаушысыз қалды. Тек Семейде Қайым Мұқаметжанов ағай, Алматыда осы жолдың авторы тырбаңдап, батыр, ақын қызметін, мұрасын қорғаштаған болдық (1)

Нақтырақ айтсақ 1991 ж. журналист Т.Боранғалиев Бөкейліктегі Жәңгір хан мектебі т.б. істері жөнінде дәріптеу жазды. Біз бұл өлкенің тарихын көп жыл арнайы зерттегендіктен авторға барып ақылымды айттым. Ол маған белгілі шовинист А.Е.Алехторовтың мақаласын көрсетті. Бұндай «күжат» жасауға патша чиновниктері шебер еді. Автор мені түсінбеді. Кешікпей (2) 20.ҮІ.91 ж., «Егемен Қазақстан» газетіне Бөкейліктің бір топ қариялары Т.Боранғалиев сөздерін құптап, «Жәңгірдің жазығы хан болғаны ма?» деген мақала жазды. Ой, пікір, кей сөйлемдер Боранғалиевтікі секілді. Мен Е.Нығметовтен мәнісін сұрағанымда: «З.Тұрарбеков телефонмен маған Жәңгір жөнінде мақала жаздық, қол қоюын керек», - деді. Мен мазмұнын сұрамай, «ауырып отырмын, өзің қоя сал», - дедім. Біз тағы 2-3 қариядан сұрап едік мақала

мазмұнын білмеді. Міне Жәңгір ханды реформатор, ағартушы деп еш дерексіз әсірелеу осылай басталды. Бұны журналистер М.Құлкенов, Р.Отарбаев патша авторы Иванов И.С., Харузин А. т.б. көшіріп, «Жәңгір хан» деген кітапшасын «Жаңа көзқарас» деген айдармен шығарды (3) Бұл идеяны «Өркен» газеті, Оралда өлкетанушы Ж.Ақпаев т.б. қағып алып, әлсін-әлі жазып келеді. Біз көпшілікке ғылыми, тарихи түсінік беру ниетінде «Соц.Қазақстан» газетіне мақала бергенбіз, жарияламады. Оны «Жас алаш» газетіне ұсынғам, жариялады (18.02.92 ж.). Бірақ популистер бұған да мән бермей, тексермей, қатеге толы мақалаларын жариялай берді. Енді Исатай ісіне күмән туғызып, Мақамбетті «сатқын» дегенге барды. Бөкейдің бір ұрпағы Шолпанай Аманжолова «Уральская неделя» газетіне (2001 ж. № 3) «Махамбет и Жангир» деген мақала жазып, онда Өтемісті «мойны ырғайдай, биті торғайдай сіңірі шыққан кедей кезінде Бөкей оны асырап адам еткен, ал 1831ж. Мақамбет Жәңгірге қарсы шығып опасыздық жасады» депті. Ол Ә.Әлімжановқа ...сілтеме жасап, одан Мақамбеттің 1839ж. Қиоа (Хива) қаласындағы құл сататын базарға барғанын жазады. Батырға әлгі жігіт: “Я не хочу свободы, купленной на деньги предателя!” В стихах беркут, а на деле ворон! В Хиве приют нашел. (Бұл отаршылардың пікіріне ұқсайды. И.К.) “Славу благодетеля на меня зарабатываешь!” – депті. (4) Автор бұдан әрі “Ведь Махамбет и Исатай воюя против Жангира, стали на сторону Кайыпкали Ишимова претендовавшего на власть, с начало над Букеевской Ордой, затем над Младшем жузом”, - деп патша чиновниктерінің сөзін қайталайды (4:3). Автор бұл жерде үстем таптың мүддесін қорғап, қаналудағы шаруалар жөйі, 3 көтеріліс себебін аузына алмайды. Мақамбет өмірі мен бұлай өрескел бұрмалауға жол беру баспасөздің жаны ашымауы, не жауапсыздығы. Екіншіден, даулы, күрделі мәселеден пікір алысу, пікір таласына да жол бермей, ескі түсінікте, “Егеменге” соңғы жылдары 4 мақала, ақырғысы Ы.Сариеваның мақаласына пікір, бердім. Жарияламады, жауап та жоқ. Ал Боранғалиев қызмет бабын пайдаланып, енді Мақамбетке тікелей шабуылға шығып, 3 көлемді мақала дәлелсіз жариялады. Сөз еркіндігі дегенді тарихымызды бұрмалауға айналды. Әдебиет ақсақалдары үнсізде, тарих ғылымының көсемдері М.Козыбаев, Ж.Қасымбаев екі бетті ұстап, Жәңгірдің сойылын соғып, дерексіз оны реформатор деуде. Әділдікті аттауда. Амал жоқ. Мақамбеттің, халық мүддесін әлімше қорғауға тұғырдан түскен маған қалам алуға тура келді. 1836-1838 ж.ж.

азаттық үшін еңбекші шаруа көтерілісінің себептерін бұл автор да жасырады, мәнін ашпайды. Тарих ғылымының докторы, профессор Ж.Қасымбаев әлдеқашан тозығы жетіп, азған хан өкіметін мадақтап, Жәңгір хан реформа жүргізді дейді де, қандай реформа екенін нақты атамайды. Хан жағы қоғамды өзгерту жөнінде жағымды өзгерістер істеді, екінші жақ-ескі құрылымды сақтамақ болды депті, ал дәлелі көрінбейді (5). Мақамбет идеологиясы қоғамға зиянды әсер етті дегендей кітапта дәйексіз қарама-қайшы сөздер көп. Бұл сияқты ешбір құжатқа сілтемесіз, дәйексіз, шикі жазылған, тек ханды мадақтап, халық өмірін «айнадай таза» ауызға алмаған, азаттық, тәуелсіздік үшін күресті жасырған басылымдар баршылық. Бұл қаламгерлеріміз бен өлкетанушылардың, кей тарихшының қоғамтану, тарих ғылымдарынан білігі кемдігін, жауапкершілігінің аздығын көрсететін шығар. Бір білгір «Іісі қазақта бірінші рет Жәңгір қала салған», - десе (6 :17), Өлкетанушы Ж.Ақпай: Ғ.Мұсағалиевке (XX ғ.) Жәңгір Мысыр университетіне түсуіне көмектесті – депті (7:18). Бұл жалған мәлімет. Оқырман кімге сенеді? Бәріне бір жауап беруге тура келеді. Хан, сұлтандардың халыққа жасаған пайдасы болса жазу керек, жазып та келдік. Совет кезеңінде тарихымызды чиновниктер бұрмалағаны рас, бірақ бекер, дәлелсіз жала жаба бермейік. Керей, Жәнібек, Қасым, Ақназар, Әбілқайыр т.б. барынша жазылды ғой. Жәңгірдің жазығы хан болғандығында емес, қарабасының қамын ойлап, “өз халқын тонағандығында (Ж.Қасымбаев сөзі) болар. Жәңгір тәуір білім алса ел игілігіне істеген реформалары болса дәлелдеп жазайық. Мәселе осында. Ал патша авторларының біржақты, дәлілсіз жазғандарын көшіре бермейік, әуелі тексерейік.

Бәрінің ойы бостандық, азаттық туын көтерген Исатай мен Мақамбет қызметін кемсіту, еңбекші шаруаның азапты өмірін түсінбеу, халықтың тозып, қаңғырып, орыс болып, азайуын көрмеу. Бұл ел тарихын бұрмалау ғой. Осы жағдайға байланысты біз Мақамбеттің өмірі мен қызметін нақты құжаттарға сүйене отырып, жаңа тұрғыдан – бостандық, азаттық үшін күрес тұрғысынан қайта жазуды қолға алдық. Ұлы ақын, халық батыры өмірі мен қызметін зерттеу менің негізгі ғылыми тақырыбым емес еді. Бірақ батырдың халық мүддесі үшін қызметіне риза болып, іздене бердім. Бірер жыл зерттеп кітапша шығарып қоярмын деп ойладым. Бірақ М.Әуезов жазғандай, Мақамбет ісі мен жыры адамды елітіп әкетеді екен. Сонау 1970 ж. бастаған іздену,

мәлімет жинау 30 жыл жалғасып, менің өмірімнің мағынасына айналып кеткендей. Бар бос уақытымды, жазғы демалысымды, жиі болатын командировкаларды Мақамбет, ел туралы мәліметтер жинауға пайдаландым. Өйткені, 1974 ж. шыққан Мақамбет туралы кітапшам, мақалаларым, басқа авторлардың жазғаны мені қанағаттандырмады. Ұлы тұлғадан ұлы мұра қалуға тиісті көрінді. Іздене бердім, іздей бердім. Көп мәселе түсініксіздеу, дүмбілездеу көрінді. Ұстазым Е.Бекмахановтың уағызы, тарихшының парызы туралы талабы жетелей берді. Ғылыми қоғамтану әдебиетін оқи беруім бірталай жұмбақтан көзімді ашты. Оның үстіне ел аралап жер бетін, ел танып, ауыз екі тарихи әңгімелерді, жұртымның ой, көңілін білу де қажет екен. Тарихи шығарманы оқырман ниеті мен тілегіне сай жазу жөн болды. Аталарымыз: «Шымыраұлы болмаса, Шидің сөні келмейді...» депті, ол-шиді жүн жіппен бір-бірлеп орап, тізіп тоқу екен, ши мықты, төзімді болады екен, яғни ұқыптылықты, мықтылықты уағыздау ғой. Ел аузындағы тарихи әңгімелерді іріктеп, қисынды пайдалана білсек пайдасы мол. Кей кәриялар Мақамбетті орта бойлы, қасы, шашы қап-қара, денесі мығым, қолы қуатты, көзі өткір, әрі үлкен, өңі қараторы кісі дейді. Бұл сөз архив дерегімен орайлас келеді. Дәулетқали Аралов (1911 ж. «Искра» Орда с-зы): Исатай ұзын бойы, қызыл шырайлы ақсары, имек мұрынды, ширақ денелі дейді. Исақұлы Әжікен (1913 ж. т.Терең құдық «Искра» с-зы). «1830 жылдан Жәңгір жерді «күлдікке» бөліп, яғни Шыман, Шомбал, Балқы, Жаксымбет (төлеңгіттердің биі), сұлтандар мен ірі байларға бөлін берген, шаруалар жерсіз қалып, жайылым, қыстау, шабындықты «өмірікке» (аренда) алған. Бұл ел ішінде араздық туғызды, - дейді. Дәмесін Шерниязов (1887 ж.т.Жаңақала ауд.). Бекетай құмында Мақамбеттің ағаш үй болды. Қарауыл қожа Бабажанов таласып, Бекетай бесқасқа жерінен тас үй салған, жер алған. «Бесқасқаның әкесі Түсіп үйсіннен келген 5 жігіттің бірі, беріш Ағатай батырдың жиені, Бекетай құмы ата қонысы. Айтбай бесқасқасы құмында «Көктөбе» бар «арғы көктөбеде» бар, Мақамбет осы өңірде өскен,- дейді. Міне кәриялар аталарынан естіген осындай үзік-үзік мәліметтерді айтады, шындыққа жанасатынын жазып отырмыз. Бұл секілді мәліметтер Атырау, Ақтөбе, Астрахан, Саратов, Орынбор т.б. облыстардағы кәриялардан естігенбіз, бәрін тізу қиын, әрі әлі де тексеру қажет. Бірақ, Еспентай Тасмұкамбетов (1880 ж.т. Байбақты, Жаңақала) әңгімесін қосалық: Исатай, Мақамбет 1829

жылдың жер бөлу, салық көлеміне наразы болып, кедейдің мұңын соққан, хан Мақамбетті бауырына тартқысы келіп, арбайды, ал Мақамбет көнбейді. Ақыры оны хан абақтыға да жаптырады. Мақамбет Исатайдай қайсар, өткір, батыл, ділмар болған, хан ырқына бой ұсынбаған, - дейді көрия.

Мақамбет өмірі, қызметі тарихи тұрғыдан арнайы зерттелмей келеді. Авторлар көтеріліс тарихына байланысты қосымша кейбір, өмірбаяндық мәліметтерді жазып келді. Бірақ олардың көбі Мақамбеттің өмірін сол кездегі қоғамдағы күрделі де, ауыр жағдаймен тығыз қабыстыра бермеді. Көтеріліс деген аса қауыпты, адам өлімі, шаруашылық күйзелісі болатын іс. Оған халық ашық бармайды. Қолға қару алу тек тығырыққа тірелгенде амалсыздан болады. Кейбір автор жазғандай көтеріліс 2-3 кісінің бас араздығынан, не тентектігінен болмайды. Бұқара көрінген кісінің артынан ермейді. Олай болса бұқараны ашық күреске көтерген қандай себептер болды, тарихшы соны ашуы тиіс. Ол үшін сол кездегі қоғамның жағдайымен таныстыратын тарихи әдебиетке тоқталуымыз қажет. Бөкей ордасының жәйі белгілі тарихшы А.Левшиннің Қазақ даласы жөніндегі еңбегінде әңгіме болады. Автор Жәңгір ханды мадақтап, 1827 ж. көтеріліс себебін сұрағанға жөн: «Мен орыстардың мүддесін қорғадым» дегенің масайрай жазады (8). Отаршылықтың бетін ашпайды. Бөкейліктің 1841 ж. жәйін Я.В.Ханыков. Бөкей ордасының 1841 ж. жәйі туралы кітабында жазып, елдің географиясы, шаруашылығы, алым, салық, оқу ісі жөнінде үстіртін болса да мәлімет береді. Мақанды көріп, тілдескен адамның бірі – капитан, инженер-геолог, әрі филолог Е.П.Ковалевский Борсық құмы жағында 1839 ж. күзде кездесіп, кейін оны өз кітабында жазған. Ол Мақан орыс тіліне жетік, ділмар, көп нәрседен хабары барын айтады (9). Ал патшалық авторлар Мақанды бұзық, жыртқыш, не бүлікші, ескілікті қолдаушы деп. Жәңгірді жанашыл, өз халқы қамын ойлаған деп, еш факты атамайды. Жәңгір жөнінде оның өз сөзіне сүйеніп орыстар жазғаны көп және бірінен бірі көшіріп, нақты мәліметтері аз және күмәнді келеді, халық тұрмысы, шаруашылығы жөнінде мардымсыз, әрі тенденциялы. Сондайдың бірі- біздің кей зерттеушіміз бен өлкетанушымыз жиі сілтеме жасайтын авторы А.Харузин. Ол Бөкей ордасы деген кітабында: «киргиз-степняк рожден кочевником, скотоводом, таким и он останется, таким он умрет» (10:35). Ал хан Жәңгірді ешбір дерексіз мадақтай берген. Бұндай авторлар көп және олардан тарихи мәселелерді объективті баяндайды деп күтуге болама? Әйтседе біз патшалық авторлар еңбегінен сенімді фактыларымен ой, пікірлерін аламыз. Мысалы, Астрахан губернаторы 1839 ж. 18 ақпанда

Мемлекеттік Мүлік министріне берген рапортында Бөкейлікте 18 ру, 56000 жан, Ордада рулық басқару жүйесі сақталған депті (11:18). Ал А.Харузин, Я.Ханыков, С.Иванов, А.Добромыслов, А.Алекторов т.б. бұл санды көбейтіп жазыпты. Немесе А.Харузин «Рассвет ханского могущества был во времена умного Джангера» дейді. (12:34). Бірақ ешбір деректі фактілермен бұл сөздерін автор дәлелдемейді.

Патшалық авторлардың мақалаларымен кітаптарында Кіші жүз бен Бөкей ордасының саяси, шаруашылық, әлеуметтік, рухани өмірінен кейде нақты фактылар, оқиғалар, Мақамбет туралы жағымды, жағымсыз сөздер кезделеді. Әсіресе Ресей әскери бас штабының офицерлері XIX ғ. ортасында айтылмыш өңірде жиі болып, өз көргендерінен кей жәйді бүкпелемей батыл жазған. Мысалы, бас штаб полковнигі М.И.Иванин Орынборды В.А.Перовский басқарған кезде... біздің кінәмізден бізге наразы қазақтарды Жазалау үшін қырға әскери отряд жібермеген жылымыз сирек болды» деп (13:187) отаршы зұлым саясатын әшкерелейді. А.Евреинов Бөкейлікте 1849 ж.ж. жұмыс істегенде көргеніне сүйеніп, Безбородко, Юсупов т.б. помещиктер Каспий жағалауындағы қалың қамысқа заңсыз ие болып, қазақтардан аренда ақы алып, еңбегін тегін пайдаланғанын, қысым көрсеткенін жазады (14:7). Ал Ковалевский Коканд, Бұхар феодалдары Кіші жүз еліне жиі шапқыншылық жасайтын, қазақ феодалдарының өзара барымтасы нәтежесінде шаруалардың әлеуметтік жағдайының адам шошырлық екенін жергілікті әкімшілікті барымтаны тыю жөнінде еш нақты шара қолданбай тек сылдыр сөзбен шұғылданатынын мәлімдейді. (15:61). Біз тарауларда патшалық авторлар Герн мен Васильевтің, Вларамберг, Ф.Берг, М.И.Иванин, Л.Мейер, К.Солдатенков, А.Н.Тетаревникова, С.А.Хруничев, Ф.Стариков, П.Медведский, А.И.Мокшеев, Н.П.Иванов, М.А.Терентьев т.б еңбектеріндегі көңілге қоңымды, шындыққа жонасатын факторлар мен ой, пікірлерін пайдаланамыз.

Ресейдің мерзімді баспасөзі Жәңгір, Бөкейлік туралы ұқсас мазмұнды 1826 жылдан (Северная пчела), «Москвитянин»; «Русская речь», «Сын отечества» т.б. әлсін-әлі жазған, көбі ханның өз аузынан шыққан сөздерді жариялап келген. Оларды да тексере отырып пайдаланамын.

Қазақ тарихы, жасыратыны жоқ Совет өкіметі кезеңінде зерттеле бастады. Бөкейліктің тарихы мәселелеріне алғаш көңіл бөлген жерлесіміз Ақмет Маметұлы (Мәметов) 1926 ж.).

Қалел Досмұқамбетов. Халекең “Аламан” кітабында /1927 ж./ Мақамбет туралы ел аузынан жиналған тарихы өңгімелерді жазған. Ондағы бірталай мәліметтер кейін жазбалы деректермен дәлелденді.

Ресейдің мерзімді баспасөзі Жәңгір, Бөкейлік туралы ұқсас мазмұнды материалды 1826 жылдан /Северная пчела/, Москвитян "Русская речь", "Сын отечества" т.б. әлсің-әлі жазған, көбі ханның өз аузынан шыққан сөздерді жарияланып келген. Оларды да тексере отырып пайдаланамыз.

Кіші жүз жұртының /аталарымыз "жұрты" деп жазыпты И.К./ азаттық үшін күрес тарихын зерттеуде тарихшы А.Ф. Рязанов көп еңбек еткен, Қ. Есімов көтерілісі /1924 ж./ Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі үшін 40 жыл күресі, "Исатай Тайманов көтерілісі" /1927 ж./ деген кітаптары алған кең көлемде архив материалы негізінде әлінше дейекті жазылған. Совет тарихшылары және қазіргі авторлар А. Рязанов еңбектерін тексерусіз жиі пайдаланады. Бірақ Рязанов көтерілістің басталу себептерін, халық тұрмысын, патша үкметі мен Жәңгір хан саясатын баяндауда жан, мал санын, алым-салықты хан, сұлтандардың, билердің шаруаларға қысымын нақты атамай, ұшқары пікір жаңсақ мәлімет, дәйіксіз тұжырым айтады.

Мысалы "И. Тайманов көтерілісі" деген еңбегінде көтерілістің басталу себептерін жазуда патша офицерінің сөздерін қайталап, Ішкі тарапта 1803-1829 жж. болған толқулар, көтеріліс қазақ халқының Нарын құмынан Жайықтың шығысына өтуге тырысып. Бұқар жағындағы қазақтар ұлттық еркіндігін пайдаланған және орыс үкіметі мен жергілікті билеушілердің сзу қаупі төнбеген елге қосылуды мақсат етеді. /16:3/ Бұл хате пікірге автор жауапты патша офицері Генс сөзінен іздеді қазақты "жеңілтек", "Желбуаз" /ветренный/ дейді, ал қоғам өмірінің негізгі мәселелеріне үңілмейді және еш дәлелсіз. Жәңгір хан Ішкі тарапта ескі рулық құрылысты құртты дей келіп, қазақ отырықшылықты, егіншілікті білмейді деп" ксііп айтып, бұған тиым салған патша үкметімен Орал қазақ әскерінің зорлығын аузына алмайды. /17:5/ Сөйтіп бұл бөлімде көтеріліс себебі анықталмады.

Келесі "И.Тайманов көтерілісі" деген бөлімде көтеріліс хан, сұлтандар қысымымен алым, салық көптігінен деп үстіртін ғана жазған, онда да Зекст, соғым аталады. Ханның жер реформасын қалай жүргізгенін, 1517 жер иелену актісін бергенін атап, біреудің жерін екіншіге тартып алып, сатқанын, реформаны хан өз жеке мүддесіне пайдаланғанын әшкерелемейді. Хан тархан атағын беруді жаңалық етіп көрсетіп, ондайдың кіші жүзде болғанын және оның дворян атығымен тең тап депті. Ондай мәліметті біз архивте кездестірмедік. Автор Жәңгір өз төңірегіне сұлтандардан, билерден "клика" /бұл сөз сөздікте "сүрқия" деп аударылыпты И.К./ құрап, солар арқылы ел басқарды дейді. Келесі: "И. Тайманов и М. Утемисов" деген параграфта "Исатай был неграмотен, как весь

казахский народ того времени” деп тағы бір жаңылады. /18:16/. Бұл өлке тарихын жете білмегендігі. Айта берсек, А. Рязанов еңбектерінде хателері, патшалық авторлар сөзін қайталау өте жиі кездеседі. Исатайдың Қарауылхожа озбырлығына наразы болған себептерін толық ашпайды. Ал қазіргі авторлар А.Рязанов еңбектеріндегі мәліметтерді, пікірді тыңғылықты тексермей өз мақала, кітаптарында пайданып, оқырманды шатастыруда. Бұны оқырман ескеруі тиіс.

Совет окметі кезінде Бөкейліктегі шаруалар көтерілісінің тарихы алғаш рет ғылыми тұрғадап зерттеле бастады. Әуелі А.Рязановтың Исатай Тайманов көтерілісі деген еңбегі жарық көріп, автор Орынбордағы бай архив материалдары негізінде баяндады. /15/ Автор көптеген оқиғалар желісін, шаруалардың жағдайын, қару алуға мәжбүр еткен кей себептерді деректі баяндай жазады. Бірақ патшалық авторға тән қоғамдағы наразылық шығу мөнісін кей жекс адамдардың бас араздығынан болуына сену бар, кей құжатты хан пікіріне сай саралау бар, оның өзін-өзі мақтап айтқанын автор пайдаланады /рулық құрылымды жою, реформа т.б./ Г.Сербаринов өзінің “Исатай Тайманов” деген 1836-1837 жж. халық қозғалысы жөніндегі шағын еңбегінде Жәңгір хан өмірінің жартысынан көбі халықтың толқуымен өтті, “көтерілістің басты себебі халық өмірінің бүлінуі, одан қарапайым жұрттың күйзелуі” дейді /19:4/ Автор халық наразылығының себептерін ашпаған, жалпылама сөздер көп, әлеуметтік күйзелісті көрсете алмаған. Әйтседе автордың еңбегі көтеріліс тарихын біліп, түсінуде пайдасы бар.

Бұнымсп қатар А. Рязанов 1926 ж. “Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі үшін 40 жыл күресі” деген еңбегін шығарып, Исатай көтерілісі толығырақ және архив құжаттарына сүйеніп жазған. Бұл шығарма қазақтың 1797-1838 жж. азаттық үшін ауыр күресінің тарихын біршама дұрыс көрсеткен және кейбір жаңылыс пікірі, ұшқары тұжырымдарына қарамастан өзінің ғылыми бәсін жоғалытқан жоқ. /20/

1930 ж. Исатай көтерілісі тарихын бұдан әрі зерттеуді А. Якунин өзінің Исатай Тайманов азаттық күрестің көсемі /21/, Н. Тимофеев пен Е. Федоровтың “Қазақ халқының 1837-1847 жж. азаттық үшін күресі” деген деректі мақалалары Бөкей ордасындағы жалпы жағдайды, көтеріліс себептерін анықтай түсті, /22/ қазақ басындағы ауыр трагедиясын — балаларын сатуға барғанын, Орынбор губернаторы Бахметовтың өзі шекара әскери линиясындағы бастықтар қазақтарды талап, жұтату үшін шылықп байығанын патшаға жазған. Бөкей ордасы тарихы жөніндегі ең сенімді, әрі ғылыми дәйекті жазылғаны В.Ф. Шахметов пен Е. Бекмахановтың монографиялары Шахметов Ішкі орда және Исатай

Тайманов көтерілісі деген кітапта Қазақстанның XIX ғ. ең елеулі, саяси мәні зор оқиғасы Исатай – Мақамбет көтерілісі екенін көрсете отырып, Ішкі тараптың құрылуын, оның тұрғынының, малының санын шаруашылық бағытын, сауданың өрлеуін, отарлық езгімен феодалдық, қанаудың күшеюін жазады. Әсіресе, Жәңгір хан кезінде ел басқару тәртібінің бұзылғанын, рулық құрылысты сақтай отырып ру басына Б.Құдайберген, Ш.Ниязов, Б.Боздақов сияқты зарлықшыларды, көбіне өз туыстарын қойғанын, олар шаруаға неше түрлі қиянап істегенін, патша офицерлерімен помещиктер шұрайлы жерді тартып алғанын т.б. озбырлығын Мақамбет туралы нақты жазған. Ханның қоғам өміріне жаңалық әкелмегенін, тек жеке басының баюын ойлағанын көрсетеді./23/ Көп мәселеге дұрыс ғылыми баға берген. Аса құнды ғылыми еңбек проф. Е. Бекмахановтың Қазақстанның XIX ғ. тарихының очеркі болады. Оның 2-тарауы Ішкі тараптағы шаруалар көтерілісіне арналған. Автор өзіне тән ұқыптылық, білікпен бұл елдің жағдайын талдай келіп, шаруалардың Жәңгір кезінде төзгісіз кіріптарлыққа ұшырағанын, әлсуметтік күйзелісті, саяси дағдырысты даңпа-даңтап қысқа да, нұсқа жазған. Жәңгір кезінде “хан мен сұлтандар ұлығы” /Ханско-султанская верхушка/ қалыптасқанын, олар елге неше озбырлық жасайтынын, көтерілістің басты себептерін нақты атаған. Ішкі тараптағы халықтың жесір хан, сұлтандар мен билерге, байларға нарызылығы шаруалар соғысына айналған деп баға береді./25/ Проф. Бекмаханов ғылыми еңбегі әдетте ой мен пікірге ой, терс талдаумен жинақтап, “тойпара қаққан шегедей” шегелеп тұжыру осы еңбектерге көрінеді. Проф. Бекмаханов С.Зимановтың Бөкейліктер піппен шабуға отырықшылыққа басқа қазақтан бұрын бастады дегенін сынап, Жәңгірдің өзі отырықшылануды иеленіп, сосын Самар көлдері мен Сары өзен бойында тез отырықшылыққа көшкеніне хан таң қолғанын қоныстану Бөкей кезінде басталғанын еске салады. /25:48/

Шахматов Сары өзен мен Самар көлдері жағалауларын Орал қазақ әскери жаулап алуымен Каспий жағалауына помещиктер шектеу қоюы қазақтардың толқуын туғызды деген /24:101/ Шынында да бұл Бөкейлікте 1827, 1829, 1836-1837 жж. көтерілістің басты себебі.

Бұл авторлардың көбі қазақтың үй салып, қоныстануын, кәсіппен айналысуын т.б. орыс үлгісі, нұсқауымен болды деп патша қызметкерлерінің зұлым басқыншылық, талау саясатын жете әшкере алмады. Дегенмен аталған авторлар еңбегінде көп факты ой, тұжырым бар, біз оларды алдағы тарауларда пайдаланамыз.

Мақамбет дәуірін сипаттаймын басқада авторлар бар, біз оларды қажетімізге жаратамыз.

Академик С. Зимановтың Ресей және Бөкей хандығы деген еңбегі бір төбе, бірталай мәселені дұрс жазған. Мысалы, үкіметтің тапсыруымен Жәңгір ханның бос жатқан жерді іскер, шаруа жүргізе алатын қазақтарға үлестіру жұмысының тарихын дейекті жазып, хан жерді өз туыстарымен сыбайластарына бергенін, сатқанын көрсетіп, көпшіліктің жерсіз қалғаны дұрыс айтылады. /27/ Бірақ автор ешбір нақты фактысыз хан өкіметінің дамығанын, тіпті хан өз алдына империядан тәуелсіз болғанға саясады. Автор басқа да тарихи мәселеде ағаттық жіберген. Олар жөніндегі келесі тарауларда айтамыз.

Алматы Педуниверситетінің профессоры Ж.Қасымбаев “Жәңгір хан” деген көлемді кітабын шығарды. /28/ Автор бірталай архив материалын пайдаланған Жәңгірдің алым-салық мөлшерінің тым ауыр екенін, ол өз халқын тонағанын, патша үкіметі мүшелерін алдағанын, шылқыған милиционер бай болып, шаруаларды аяусыз қанағанын жазады. Кітапта жаңсақ пікір, бұрмалауда бар. 1836-1837 жж. Көтерілісті үстіртін қараған, дегенмен оны “Қазақстан тарихындағы ірі саяси оқиға” деп бағалаған. /33:93/ Жәңгір мектебі жөнінде еш жаңалығы жоқ, ескі версияны айтады.

Әнес Сарайдың “Исатай - Махамбет тарихы” деген кітабын қай жанырға қосарымызды білмейміз. “Тарих” деген физика, геология т.б. сияқты жеке, дара ғылым саласы, оның өз принциптері, талабы, зерттеу әдістері, теориялары бар. Автор тарихи мәселені жазғысы келсе тарих ғылымының талаптарын орындауы парыз. Мысалы автордың өзі қозғаған мәселені бұрмаламай, адал /“добросовестность автора”дейді/, жазуы еңбектің “ғылыми аппараты” болуы, яғни әр мәлімет кімнен, қайдан алынғанын көрсете жазуы тиіс. Ә.Сарай ешбір деректемеге сілтеме жасамайды, “Отеміс Құлманиязұлы” /Құлмәлі емес/ деп жүре берді. Бұл архивті қарамағанның кесірі. Бұл еңбекті жаңсақ мәлімет, пікір көп, қайсы бірін айтасың. Дегенмен кейбір жәйді қайта толығырақ айтуға мәжбүрміз.

Заңгер С.Зимановтың еңбегіндегі қате фактілер, оларды түсіндіру тәуелсіз Қазақстанда теріс, ғылыми ағымның таралуына мұрындық болды. Оны бастаған жерналист БоранғалиевТ. “Соц. Қазақстан” газетінде Жәңгір мектебі жөнінде көлемді мақала жариялады дедік. /28/ Біз аға, әрі ғалым ретінде авторға деректерінің жалғандығын түсіндіргенбіз. Бірақ кешікпей Жәңгірдің жазығы хан болғаны ма? деген сол мазмұндас мақала тағы шықты. Біз бұл қозғалған мәселенің хателіі жөніндегі мақала жазып, “Соц. Қазақстанға” ұсынып едік, жарияламады. Амал жоқ

“Жас алаш” газетіне жарияладың /29:27/ Мәселенің мазмұнын алдағы тарауда жазамыз. Жәңгір хан туралы мақалалар, кітапша қаулап кетті, патша авторларының жазғандарынан ешбір тексерусіз көшірушілер көбейді. М. Құлкенов, Р. Отарбаев “Жаңа көзқарас” деп ескі патшылық автордан “Жәңгір хан” деген кітапша жазды, ешбір архив материалын қарамаған. Мерзімді баспасөзде бұндай тарихи жалған мақалалар ІІ жыл бойы жалғасты. Бір мысал: Жәңгір мектебі тұңғыш қазақ мектебі дейді. қазақ жазуы жоқ елде мектебі бола ма? Жәңгір мектебі кәдімгі жекенің мұсылман мектебі, оларда 4 тіл оқытылады. Сонда да Жәңгір араб, парсы, татар, орыс тілдерін біліп шықты. Бұл әңгіменің де жалғасы бар. Біз кім болса да: хан, патша, батыр, ақын т.б. еңбегіне халқына істеген қызметіне қарай дәріптеуді құптаймыз, ал жанынан шығарып жалған мәліметпен оқырманды алдауға қарсымыз. Т. Боранғалиев ізін басып, көшірушілер Батыс Қазақстанда да табылады. өлкетанушы Ж. Ақпай 10 жылдай Жәңгір туралы жаңсақ мәліметті жазуда, 2001 ж., Нарын-Қазахия кітабында қазақ ұлттық мемлекеттік құрылымын қалыптастыра бастады, депті /48 бет/ Ел қандай деректі жоқ, қалай құрғанын, не істегенінде айтпайды, тек жалаң соз. Бұндай әсіре мақтау автордың “Жәңгір хан” деген кітабында да көп. /30/ Ж.Ақпай басқада популистер сияқты еңбекші халық тұрмысын, халық наразылығы себептерін ашпайды. Жәңгірдің көп қырлы қызметінің ерекше факторлары ұсақ және ірі шаруа қожаларына жерге жексе меншікті бекіту шаруа жүргізудің отырықшылық тәсілін, товар-ақша қатынасын ендіру болады- депті /30:69/ Жоғарғыдай, автордың бұған сылдыр сөзбен басқа дәлелі жоқ. Айталық ақша-товар қатынасы ХІХ ғ. І-ширегінде қалыптасқан. Осылай, Ж.Ақпай шындықты басқа популистер сияқты сылдыр сөзбен дәлелдемек. Жалпы, Бөкейлік тарихы бір шама бұрмалануда, халықтың мұңы мен зары елеусіз қалып, не үстіртін жазып, көтеріліс мәнін, Исатай Мақамбет пен бұқараның ролін көрсетпеуде. Тек “оқымысты” хан ғана ел қамын жепті. Онымен қоймай, кей автор Мақамбетке де ауыз салуда. Али атылық Ш. Аманжолова Өтемісті мойны ығрайдай биті торғайдай кезінде Бөкей қол үшін беріп адам еткен, ал Мақамбетті Жәңгірге қарсы шыққан сатқын Ә. Әлімжанов кітабына сүйені жазады. /30:3/ Біз оған архив құжаты бойынша жауап беруге мәжбүр болдық. /31:17/ Қаламгерлердің бәріне бірдей жауап беру қажетсіз, дегенмен негізгі мәселелер бойынша дәлелді, ғылыми түсінік бердік /31:27/.

Биыл Т. Боранғалиевтің “Егемен Қазақстандағы” Мақамбет туралы мақаласы шықты. Автордың тарихы ғылыми “білігін” байқаған біз бұны 10 жыл күткенбіз. Енді міне ІІ жыл “тырнақ

астынан кір іздеп” жүр екен, ақыры ойын айтты. Автордың ақыл, ойын түсіну қиын. Халық Мақамбетті батыр дегеніне наразы, Қарауыл хожаны шаруаның камқоршысы көреді. Халық бағасы жоққа шығаруға кімнің қақы бар? Мақамбет кіммен жекпе-жекке шығып батыр болды? — дейді. Автордың тарихтан хабары аз болған. Жанкепіті заманда кімнің батырлығын жазады: Мақаланы оқыған біреу: Мынау қасақана жазылған мақала десе, екіншісі- бұл нағыз қаскөйлік дегенін есту қиын. Халық ой пікірін жоққа шығаратын болса, автор Әнес Сараевтың Исатай — Махамбет тарихын оқысып, онда автор халық аудындағы мынадай өлеңді келтіреді:

“Хан Бөкейдің түсында
Секер шайнап бал іштік.

Хан Жәңгірдің түсында,

Қасықтап қара қан іштік”, - деугі/32:12/. Хан

қызметіне бұдан артық не баға болады. Бұл атақ мәңгілікке кетеді. Бұл өлеңсізде халық Жәңгірді “қанішер” деп келген. Оқырманға түсінікті болу үшін Жәңгір қызметі жөнінде әңгімені алдағы тарауда жалғастырамыз. Сонымен Ішкі тарап тарихы жөнінде ертелі — кеші көп жазылса да қазіргі кезеңде пікір алшақтығы ұлғайып, оқырман мен оқу орындарында, облыстық аудандық мекемелерде түсінбестік жағдай пайда болды. Жоғарғы, орта оқу орындарында студенттерге “жаңалық” деп жолған, дәлелсіз мәліметтер беру, тіпті “ғылыми” конференция т.б. өткізу, баяндама, реферат жазу бар. Мекеме қызметкері қай позицияны ұстарын білмей обдырауда. Мерзімді баспасөз ғылыми пайымдаудан пікір таласын жүргізбейді. Мақаламызды жарияламайды /”Егемен Қазақстан” т.б./ кітапханада өлке тарихы жөніндегі ғылыми кітаптар жоғалып, не қолды болған. Тарих ғылыми жөніндесті әдебиетті әр жақтан Бөксі Ордасының 200 жылдығына жинау жөніндегі біздің ұсынысымызды лауазым иелері елемеді. Осыдан келіп популисттердің шикі жазбаларына жол ашылды. Жуықта биік трибунадан: Бөкейлік 1841 ж. тұңғыш қазақ мектебі ашылған жер дегенін естігінде бек кынжылдық. Бұл жәй республикада бар. Сондықтан біз жасымыз жетіп, денсаулығымыз нашар болсада, бұл өлке тарихының маманы болғасын оқырман үшін, жастарға деп қалам алуға мәжбүр болдық.

Біздің мақсатымыз Е.Бекмаханов, А.Нүсіпбеков, С.Асфендияров, т.б. бастаған Қазақстан тарих ғылымы табыстарына сүйеніп, В. Шахматов, Қобландин т.б. ғалымдардың еңбектерін арқау етіп, архивтер құжаттары негізінде тарих ғылымының талай жылдан бері зерделеніп, қалыптасқан позициясын қорғай отырып, оқырманға оқу, мәдени орындарға, басшы мекемелерге Бөкей ордасының М. Өтемісұлы кезіндегі қоғамдық өмірін, хан Жәңгір билеуі кезінде тынбаған азаттық

күрестің себептерін анықтап, шаруалар қозғалысының барысын қысқаша болса да шынайы, байыпты баяндап, Мақамбеттің өсу, күрес жолын, өмірінің соңына дейін көрсетпекпіз. Ол үшін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық архивінде /ҚР, ОМА, не ҚР. MOM/ н.78 қорда Бөкей ордасын басқарған Уақытша Советтің /қысқаша: БОБУС/ жинақталған материалдарын қарадық. Онда Бөкей Нұралыұлы мен Шығай тұсындағы кеңсе документтері мал, жан есебі, Орынбор губерниясы әскери губернаторына /ОГЭГ/, Орынбор шекара комиссиясы жазған рапорт, хабарламалар, баяндамалары бар. Келген, жөнелтілген қағаздар 2-3 журналдары көп емес, ал БОБУС-ң материалдарынан талай мәлімет табуға болады.

ҚР MOM-да н.4 қорда Орынбор шекара комиссиясының /ОШК/ материалдары ішінде Кіпші жүз жағдайы туралы мәліметтер Бөкей Ордасынан барған хаттар, шағымдар, жолдамалар бар. 1836-1838 жж. көтеріліс құжаттары, тергеу материалдары, Орынбор басшыларының нұсқаулары мен бұйрықтары кездеседі. Сондай-ақ жазалаушы отрядтардың, Орал казак әскери /ОКӘ/ атаманының рапорттары сақталған.

Біз Ленинградтағы Орталық тарихи архивтегі Кіпші жүз тарихына байланысты документтермен таныстық. Олардың ішінде Өтеміс Құлмалиннің Нарыннан Кіпші жүзге өтпек болған, әрекеті, Бөкей ордасы, оның шаруашылығы туралы т.б. құжаттар бар.

Сондай-ақ, Орынбор, Астрахан облыстары архивтерінде бірнеше рет болып, губернатор кеңсесі қағаздарынан әр түрлі мәліметтер, шағымдар, рапорттармен таныстық, әрине архив материалдарына сын көзімен қарап, қосымша деректер іздеп, оларды салыстыра отырып шынын анықтауға тырыстық. Архив материалдары толық, тұтас емес, көбіне әр оқиға, не адам жөнінде мәлімет үзік-үзік болып келеді. Тағы бір қиыны жер су ру атаулары бұрмаланып, мекендері аталмай, тек ру аты, оның бөлімі жазылған. Сондықтан, біз жыл сайын Батыс Қазақстанның 3-4 облысына 1970 жж-дан, Ресейдің көрші 4 облысына барып, ел аузындағы тарихи өңгімелерді жинадық. Мақамбет болды-ау деген жерлерді көрдім. Астраханда ескі Кремльде, базарда ақын болуы мүмкен, деген жерде болдық. Волгоград облысының Қайсаңская станциясында Ақболаш деген әже Мақамбет өлеңін айтты, жаңа өзенде М. Өскенбаев Мақамбеттің бір күйін тартып берді, Саратов облысында Нұрғалиев М., тегі Дендерден, Мақамбет өлеңдері жазылған қағаздар қызында сақталғанын Р. Әділгереев Мақамбет толғауын мәлімдеді. Мақамбет үшін бір Жаңақала ауданына 20 шақты рет, Атырауға 10 шақты рет баруға тура келді. Қызылқоға ауданында Б.Бақтыгереев, Ш.Көжековтен Мақамбет толғауларын

алдық. Мақамбет ізімен жүре отырып жер бедерін, табиғаттын, коньыстарын, тұрмысын, шаруа жүргізу тәсілдерін білдім. Жем. Сағыз, Қайнар бойында Сырым кезінде де қыстау, сам көлінде, т.б. жерде бақша, егін салынты. Шығай сұлтанның 1819 ж. салған ағаш үйінің орнын, Қиылда соғыс болған жерді т.б. көрдім. Бұлардың бәрі ата-баба тіршілігімен қағаздағыдан молырақ танысып, бірталай мәселені анықтауыма көмектесті. Бұл ізденуімді баспасөз бетінде жарияланып отырдым, ол маған ағайындардың көмегін арттырды. Осы айтылған облыстардағы көмектескен азаматтарға өзім және оқырмандар атынан Рақмет айтқым келеді. Сіздердің көмсігіңізді, ниетіңізді ақтап берген түрлі мәліметтеріңізді өздеріне біразын кітап бетінде қайтарам. Ұрпақ қажетіне бұл ізденіс жараса, менің еңбегім қайтқаны көркем әдебиет шығармаларындағы мәліметтер тарихи еңбек қажетіне жарамайды, тек қайталап тексеру барысында расталған кей фактылар, ақпарлар пайдаланылуы мүмкін. Мысалы Ә. Әлімжанов Мақамбет жөбесі кітабын да ақын С-Петербургте Жәңгірмен бірге барды деп жазады, бірақ барғандар тізімде Мақамбет есімі жоқ. Бұл кітапта ерсі қылықтарда бар. Ханның бейнесін ашпайды. Архив материалдары мен кей тарихи әдебиетте жер, су атаулары, адам аты-жөні бұрмаланып, хат жазылып оқырманға түсініксіз келеді. Мысалы, Сиклар, Черкесовский, Тозларский дегенді қалай түсінесіз? Бұл Ысық, Шеркеш, Таз рулары. Дендерді Индыр, Инляр, Қабыршақтыны Чижа деп жазған. Әдебиетші Нетәлиев М. менің “Тайман ұлы Исатай” деген кітабымдағы Жантөле мен Жантелі бір кісі Жайық екеу емес біреу, Қаракөлде біреу деп сынап, өз облысы топонимикасын білмейтіндігін көрсеткен. 1980 жыл Екінші Жайық Ганюшкинге барар жолда. Қаракөл атауы Тайпақ ауданында, ондағы мен көрген малшының есімін айтуыма болады Екіншісі содан 50 км. дей шығыста Атырау облысында Абай совхозы Казгородок. Бұнында тарихы бар. Кейбір атаулар қосар болса, өнді біреулерінің қазақшасы ұмытылған. Адам есімдерін қазақша жазамыз. Ал Мақамбет есімін аталарымыз А.Мәметов, проф. Қалел Досмукамбетов, проф. Басымов Қ. т.б. арабтың “х” әрпі бола тұрсада “қ” мен “Мақамбет” деген. Қазақ тілінің орфографиялық сөздегі ғылыми еңбек, бәрімізге нұсқа. Бірақ қаламгерлер бұл еңбекті білмейтін секілді, біз бен таласып “Мақамбет” деді. Біз сауаттылықты уағыздап “Мақамбет” деп жазамыз. /54/

Біз бұл еңбекте өзіміз қозғаған мәселелерді толық қамтыдық дей алмаймыз. Әлі де материал баршылық, зерттеушісін күтіп тұр, Мақамбет туралы зерттеуді жалғастыру жөн.

I - ТАРАУ

Мақамбет өскен орта

§1. Мақамбет өмірбаяны мен қызметінің зерттелу жөйі

Осы кезге дейін ұлы Мақамбеттің өмірбаяны мен қоғамдық-саяси қызметі ғылыми тұрғыдан дәйекті түрде зерттелген жоқ. Бірде-бір ғылыми экспедиция оның өмірі туралы мәліметтерді, өлеңдер жинақтарын, күйлерін іздестірмеді. Бодан елде өз тарихын, өз қайраткері туралы жазу, зерттеу қиын еді. Тіпті Совет өкіметі кезінде де жалтақтап, жағына қарап, жаси сөйлеп, сақтана жазатынбыз. “Ұлтшыл” деген жаппақ жапсыра сала ма деп үрейлене жүретінбіз. Жазуы жоқ елде Мақамбет т.б. жөнінде жазбалы дүние болуы да екі талай. Түркіше жазу болса, Мақамбет ол жазуды білгені байқалады. Заман ауыр еді. Мақамбеттің көзі барда-ақ ол туралы екі түрлі пікір қалыптасты. Жәңгір сұлтандар, сыбайластары, патша чиновниктері оны бары-барына балағаттап, “қарақшы”, “жыртқыш”, “бүлікшіл” деп, істің мән, жолын бұрмалады, не жасырды. Ал халық өз ішінде оның ісінде, жыры мен күйлерін де мақұлдап, әлінше дәріптеп, жадында сақтап, жастарға үлгі етті, өзіне ақын ісін, жырын рухани азық жасады: оны батыр, ақсүйек, күйші деп еңбегіне қарай жоғары бағалап келді. Орыстың жоғарғы саяси қызматкері ДальВ., Савичев Н., Ковалевский Е.П. т.б. қайраткерлері Мақана тиісті жағымды ойда болған. Сондайдың бірі – Орал қаласында Никита Савачев жергілікті газетте “Исатай Тайманов – Батыр ордасындағы старшина” деген очерк жазып, Мақамбет жөнінде жазды. (1) Және біз білдірген, оны хан адамдары бекер жалалағанын, хан өз жүрегіне көп қысым жасап, ел оған наразылық жасағанын баяндайды. (1)

Мақамбетті 1839ж. күзде Борсық құмы маңында көріп, тілдеген адам – таукен инженері, филолог Е.П.Ковалевский Бұқар хандығына бара жатқан жолда көреді. Бұлардың қасына Мақамбет өзі келеді. Ковалевский т.б. емін-еркін орысша сөйлеседі. Экспедицияға қатысқан көрсетпек болады. Бірақ алға барлауға кеткен Мақамбетті олар күтпеген кетіп, экспедиция қаразымдықтардың (орыстар Хиуа хандығына қаразым жазады, ал ресми атауы “Қаразым” И.К.) тұтқынына түсіп сәтсіз ұшырайды. (2) XX ғ. басында Добромыслов А., Павлов Н. (1911) Алекторов А. т.б. өз еңбектерінде Мақамбетті “бүлікші” деп жазады. Бірақ Добромыслов “В 1829 году обвиняя Джангира “в небрежен

пользам народа” взволновал Орду Каипкали Ишимов” деп шындықтың шетін көрсетеді. (3:235) Жәңгір 1827, 1836-1837ж.ж. көтеріліс себебін – “Орда да орыстардың мүддесін қорғадым” деп, ал хан үстінен шағымдардың көптігін қазақтардың “есер рухы”, дәрекілігімен түсіндіреді дей келіп, Мақамбетті “жыртқыш” дейді (4:236). 1864 ж. Қазақтарға қоныс салып, егін егуге ұлықсат бергенде олар 10 жыл ішінде жартылай отырықшыға айналып, малшыдан егіншіге тез көшкенін бұл авторлар мойындап, отаршының қазақ қоғамы дамуын тежеп келгенін орыстар егін салуға үлгі болды дегеннің жалғандығын көрсетеді (5:417). Бұл фактілер Мақамбет тобының ханға қарсы бас көтеруінің тағы бір себебі еді. Сөйтіп патша авторлары да Исатай, Мақамбет көтерілісін зерттеуде кейде шындықтан құтыла алмады.

Совет өкіметі кезінде баспасөз бетінде алғаш 1924 ж. “Сәуле” журналы Мақамбет туралы көлемді мақала жариялады. Автор Мақамбетті батыр, ақын, домбырашы деп таныстырады, тегі Беріш руының Жайық арасынан, атасы Құлмәлі, ұлт-азаттық күресте халық оны батыр атағанын мәлімдеген. Бұған қоса ақынның толғауларынан үзінді жариялаған. Батырдың бет-бейнесін, бойында да айтылады. Мінез, құлқы, өмір пернесі (образ жизни) жөнінде қысқа жол бар. Мақамбет өмірімен қызметін зерттеуде сара жол салған кісі халқымыздың ардақты перзенті Қалел Досмұқамбетұлы еді. Бұл кісі ғылымның түрлі саласында жемісті еңбек ете жүріп, әдебиет, тіл білімі, тарих саласында өнімді қызмет атқарған. Соның бірі – 1925-ші жылы Ташкент қаласында Қалекен “Исатай - Мақамбет” жинағын шығарады. Араб алфавитінде “х” әрпі бола тұрса да Қалекен батыр есімінде “қ” әрпін қолданып, “Мақамбет” деп жазып, ана тіліміздің орфографиясын жетік білетінін көрсетеді. Ақынның өмірбаянына байланысты мәліметті алғаш берсді. Мақамбет Беріш руының Жайық ортасынан дей келіп, атасы Мәлі бір соғыста қолға түсіп, тұтқындалған. Жайық беріш Тұманш дегеннің балалары еншілес қылып алған. Өз-өзін “Қызыл бастың (парсы) Нәдірше деген шаһының тұқымы” деп атапты. Қалекеннің Мақамбет туралы сөзі: “Мақамбет өзі әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы болған” - депті. (6:62). Өте қызулы өр адам екен. Исатай жұртты ақылымен дәлелдеп сендіріп, соңына ерітсе, Мақамбет көпті қыздырып назарын өзіне аударып, ерітетін адам болған. Мақамбет мінезі сотқар, қалжыңбас, ойына келгенін тура бетіне айтатын батыр екен. Бұл әрине ел аузынан жиналған сипаттама, артығы да, кемі де

болар. Қ.Досмұқанбетұлы бұрынғы Орал облысының Ілбішін уезіне қарайтын Құлмәлі ұрпағы тұратын Қызылқоға, Тайсойған алабының азаматы көбін біледі.

А.Рязанов өзінің “Исатай Тайманов көтерілісі” деген кітабында (1927ж.) Ол Мақамбет өмірі мен қызметіне байланысты бірталай мәліметтер келтіріп, оның қызметіне зор баға берді. (7) Мақамбетті ол 1836-1838-ші жылдары шаруалар көтерілісінің ұйымдастырушысы, идеолог, “халық трибуны”, “батыры” деп атайды. Дегенмен, А.Ф.Рязанов еңбегінде көтеріліс себебін, оның сипатын анықтауда кейбір кемшіліктер кездеседі және Мақамбеттің өмірін қызметін толық қамти алмайды.

Совет тарихшылары Г.Сербаринов А.Якуниннің аталмыш көтеріліс мақалаларында Мақамбет туралы да кейбір мәліметтер келтірілген. (8)

Совет тарихшысы В.Ф.Шахматов “Ішкі Орда және Исатай Тайманов бастаған шаруалар көтерілісі” деген кітап жазып, ол 1946-ші жылы аз данамен жарыққа шыққан еді. Бұл қолға түспейтін сирек шығармаға айналды. Осы еңбекте Мақамбет өмірі мен қызметіне байланысты кейбір қажетті мәліметтер, жаңа деректер келтіріп, қызметіне үлкен баға берілді. В.Ф.Шахматов Мақамбет өмірбаянына бұдан кейінгі жазған мақалаларында онан әрі толықтыра түсті. Әсіресе оның 1840-ші жылдан кейінгі өмірі туралы деректерді архивтерден тауып пайдаланған. (9)

Мақамбет қызметіне байланысты Ермұқан Бекмаханов кітабында зерделеніп, жоғары бағасы берілген. Шаруалар соғысы феодалдық қоғам жағдайында саяси күрестің ең жоғарғы түрі. Ашық, қарулы соғыста Мақамбет Райым, Теректі, “Тастөбе”, Елекен, т.б. мекендердегі шайқастарда ерлік көрсетіп, қарапайым қарумен жауын жосқай білді. Профессор Е.Бекмаханов Мақанның (архив қағаздарында осылай жазған. И.К.) батырлығын, ұйымдастыру қабілетін дәріптеген. (10) Бұдан кейін Мақамбет батыр қызметін 1970-ші ж.ж. бастап осы жолдың авторы негізгі ғылыми, педагогикалық қызметімен қатар Мақамбет туралы ұзақ жылдар ізденіп, зерттеу жүргізген. Ол үшін Қазақстан, Ресей архивтерін қарап, Кіші жүздің, оған көрші Ресей облыстарын аралап, ел аузынан тарихи, әдеби материалдар жинап, Мақамбет жөнінде 1974, 1979, 1991 ж.ж. үш кітапша, көптеген ғылыми мақала жариялағаны оқырманға белгілі. Мақамбет, Исатай, Құрманғазы, Дәулеткерей, С.Мендешев т.б. туралы іздену, жазу өмірінің мағынасына

айналғандай. Зерттеу барысында кемшіліктерімде көрініп қалауы мүмкін. Ал тарихшылар тарапынан Исатай, Мақамбет өмірімен тарихын зерттеушілер көрінбегені қынжылтады.

Тарихи құбылыстар желісін жалғастырып, оқиғаларды толықтырып байыта түсуде ел аузындағы әңгімелердің де өзінше маңызы бар. Соңғы жылдарда Б.Адамбаев, М.Тілеужанов т.б. әдебиетшілер ел аузынан бірталай тарихи әңгімелерді жинап, баспасөзде жариялады. Б.Аманшин Мақамбеттің тегі, туыстары, өлімі, ұрпағы туралы ауыз әдебиетінен белгілі қосымша фактілер келтіреді. Бұл тарихи әңгімелер кейбір оқиғалардың желісін жалғастырып, мазмұнын байыта түскен. Олардың көбін біз архив деректерімен толықтырамыз. Бекен архив есігін ашқан алғаш әдебиетші.

Антрополог Ноэль Шаяхметов Мақамбет өмірінің соңғы күндері мен өліміне байланысты зерттеулер жүргізіп, батырдың сүйегін тапты. Негізінде батыр атамыздың портретін бейнеге түсірді. Бабамыздың сүйегін зерттеп, қызық мәліметтер береді. (11)

Үлкен тарихи - әлеуметтік деректердің бірі – Мақамбеттің өз жырлары. Оның өлеңдерінде тарихи оқиғалардың сюжеті, болған жері, көтерілістің басталуының кей себебі, мақсаты, билеуші үстем тап қиянаты суреттеліп, көтеріліске қатысқан бірқатар адамдардың есімдері аталып, істері көрсетіледі.

Исатай, Мақамбет бастаған шаруалар көтерілісі өз уақытында ұлы дүбір, азаттық үшін күрес болып, ол туралы тарихи әңгіме ел ішінде кеңінен таралған. Ол әңгімелерден үстем тап пікірін айыруға, қажетсіздігін алып тастауға болады. Архив пен тарихи әдебиеттегі көптеген түсініксіз жәйді, жетпей тұрған тұстарын жалғап “жамауда” ел аузындағы аңыздардың, тарихи әңгімелердің көмегі бар. Әйтесе де ауызекі әңгіме ұрпақтан-ұрпаққа ауысканда кейбір жері ұмытылып, не жанынан қосылып өңделуі мүмкін. Немесе, кейінгі ұрпақ Исатай, Мақамбеттің патша әскеріне хан, сұлтанға қарсы батыл күреске шығуына әрі таң қалып, әрі ырза болып, олардың батырлығын кейде аңызға айналдыра айтқан. Оқырманға түсінікті болу үшін мысал келтірейік. 1838-ші ж. 12 шілдедегі Қиыл өзеніндегі шайқасқа Кіші жүздің батыс бөлігінің басқарушы – сұлтаны Баймағанбет Айшуақов қолы ішінде Сарыбөпе, Сатай Кенжеғариндер өз адамдарымен қатысып, Исатайды өлтіретіні белгілі. Бұдан кейін Мақамбет 1841-1843-ші ж.ж. сотталып, Борсық құмы жағында айдауда болады. Міне, сол жылдары

Мақамбет 2-3 рет Баймағанбетпен кездесуі бар дейді. Дәлелі жоқ. Бірі сірә, батырды Теке қаласы абақтысынан 1841-ші ж. наурызда Орынборға айдап бара жатқанда Баймағанбет аулына конвоймен барғанда жолай соқса керек ал, келесі аңызда батыр сотталып, айдауда жүргенде Баймағанбет қайта-қайта кісі жіберіп, Мақамбетті шақыртады дейді. Бұлардың бір кездесуін ел аузында екі түрлі айтады. Біріншісі, ағайынды Кенжеғариндер Мақамбетпен оның жолдасы қосылып, “достасады”. Бір тойда бұл Баймағанбетпен 3-і рет кездеседі, қапелімде 2 дұшпан үндемей қалады. Сонда Сатыбалды ма, біреуі Мақамбетке: “батыр таппай отырмысың, әлде батпай отырмысың, неге сөйлемейсің? - депті-мыс. Сонда Мақамбет: тілімнің ұшы екі айыр, біреуі сұлтанға тисе, екіншісі өзіме тиеді”, - деп жауап беріпті. Айт, сөйле, тисе-тисін, тесіп өтсін дегеннен кейін Мақамбет құлшынып отырып, атақты толғауының біреуін айтады. Бұл бір вариант. Атыраудағы Сүйіндік қонысының (совхозының) тұрғыны Тілекқабыл Шамшиденов өз әңгімесінде Мақамбетті Баймағанбет сұлтанға жолықтырып қасында болғандар Жұмыр Жайлауұлы мен Сасық Төлегенұлы деген Байбақты ауылының азаматтары, - дейді. Қисыны бар пікір. Өйткені, 1837-ші ж. көктемде Жұмыр, Қылыш, Сасық т.б. патша әкімшілігіне, сұлтанға наразы болып, Жайық өзені жағалауындағы қыстауын тастап, көшіп кетіп, 1838-ші ж. Исатайға қосылған. Бұдан бірінші вариант қолдан жасалғаны көрінеді. Бұл ауызекі әңгімеге ұқыпты қарап, тексеру қажеттігін көрсетеді.

Ел ішінде көтеріліске қатысқан әр ру адамдары туралы, шайқастардың болған жері, Мақамбеттің туыстары, кейбір қызметі жайлы мәліметтер де кездеседі. Бірақ бұларды жинап, жазу мәселелері әлі күнге дейін жүйелі түрде қолға алынбай келеді. Біз Мақамбет туралы мәліметтер іздеп бірнеше рет Орал облысының Орда, Жәнібек, Жаңақала, Фурманов, Казталовка т.б. аудандарында, Атырау облысының Қызылқоға, Индер, Теңіз, Мақамбет т.б. аудандарында болып, ел аузындағы әңгімелерді, шежірені біледі деген көриялардан мәлімет жинастырдық. Өжет ақын туралы әңгімелер көп екендігіне көзіміз жетті. Біз бірақ оларды толық қамти алмадық. Қолымызға түскендерінің тарихи, әдеби қажеттілерін ғана осы еңбекке тұңғыш рет енгіздік.

Қазақ Орталық мемлекеттік архивінде Исатай мен Мақамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысты араб әрпімен жазылған қазақ,

ноғай тілдерінде көптеген құжаттар бар. Бірақ оларды окитын архивте бірден-бір маман адам болмады. Ал зерттеушілер орыс тіліне шала-шарпы аударылған құжаттарды пайдаланып келеді. Сондай-ақ осы құжаттарды (білетін кәрияларға оқытып) пленкаға түсіріп, немесе фотоқағазға бастырып алайық десек архивте оған да мүмкіндік шамалы, келергі көп. Әсіресе шаруалардың арыз, шағымдары жинақ болып басылмай келеді.

Әдебиетшілер арасынан Әнес Сарай “Исатай – Махамбет тарихы” атты көлемді еңбек жазған және оны “зерттеу” деген (12). Тарих деген ғылым, оның авторға өз талабы бар, зерттеу әдістері, жазылғанын дәлелдеу, пікірін жинақтау, тұжырымдап, қорытындылау бар. Әдебиетшілер, журналистер, өлкетанушылар бұны ескере бермейді. Тарих ғылымының ең басты талаптарын еске салып атауға мәжбүрміз: автор оқиғаны бұрмаламай, не фактіні жасырмай оқырманға адал болу (добросовестность автора), баяндау деректі болуын, яғни еңбектің ғылыми аппараты болуын камтамасыз ету, сылдыр сөз дәлелі болмайды, оқиғаны басынан аяғына дейін бір ізбен біртіндеп жазу, құжаттарды, фактілерді тексеру, қайта тексеру (проверка и перепроверка) т.б. Міне Е.Бекмаханов т.б. дамытқан. Қазақ тарих ғылымының жетістігімен авторға деген талабы осындай. Бұларды осы күні әдебиетші, кейбір тарихшы профессорлардың орындамайтыны белең алғаны өкінішті. Оны Бөкей ордасының 200 жылдығын қарсылау, Жәңгір ханды еш дерексіз дәріптеу науқаны анық көрсетті. Міне осы олқылықтар Ә.Сарайдың кітабында кеңінен орын алғаны қинайды. Автор ешбір архив дерегін пайдаланбай, өз білімділігімен жазған. Оның сөзі “құранның сөзі” емес қой! Менің “Исатай-Махамбет” деген 12 б.п. қолжазбам автордың қолын да 1993-шіж. бірнеше ай игеруіге болатын еді. Зерттеу болғасын фактілерді, оқиғаны ғылыми сарапқа салуы тиіс еді. Ол көрінбейді. Тіпті басқа мәселеге ауысып, “Сарайшық” қаласы, Едіге т.б. жөнінде: Сарайшық маңында Едіге Токтамысұлы Құдай – бердіден өлімші болып жеңіліп, жараланып Ұлытауға барып дүние озған, - дейді (12:42) дерегін атамайды. Араб тарихшысы Әл Айни ХҮҒ. Сарайшықта болып, Едігені Жайықта паршалап шауып өлтірген, - депті. (13:532) Бұл жерде Едіге, Ақназар туралы әңгіменің қажеті не? Жәңгір ханның әйелдері, балалары жөнінде ала-құла қате әңгіме көп: 1-сі Қарауыл хожаның қызы Жүсім т.б. (:43). Жәңгір “ел тірлігін, оны орыстың ел басқару жүйесіне жақындатудың жолдарын жасады,” –

дейді. (14:49) Қашан. Бұл жөнінде мысалда, деректе атамайды. 1824-ші ж. өзінде-ақ жәрмеңке ашылды. “Сауда-саттықты көбейту үшін мол қаржы жұмсады”, “...қырда пішен шауып, ағаш отырғызуды” ... медресе салдыруды ашық айта бастады” - дейді автор (15:49). 1820-ші ж. губернатор Эссен П.К. Шөпшағылмен (Чанчачи), Ұялыдан базар ашу туралы жарлық берген, бұларда, Жаскұста (1831ж.) сауда пунктерін салуға қаржыны Орынбор берген. Бұның бәрі белгілі жәй, оны еш дерексіз Жәңгірге телу патша авторларынан қалған. Немесе “1827-ші ж. Жәңгір Жаскұста Орда каласын тұрғызатынын мәлімдейді”, “1820-ші ж. Кіші жүздің батыс бөлігін билеуші Шыңғали Орманов пен патша әкімшілігі арасында бір түсінбеушілік болған” Бұның бәрі қате. (51 бет) Жәңгір прогреске ұмтылды дегендей дәлілсіз мақтаған шикі мәліметтер көп, қайсы бірін айтасың. Біреудің мінін қаза беруде абырой бермейтін іс қой, көптен үндемей келгем. Енді Мақамбет келбетін толық, күмәнсіз, дәлелді етіп беруіміз керек. Олай болса көптеген популистердің беті жүзіне қарауға болмайды, оқырманды шатастырмай, шынын жазайық. Жәңгір ел басқаруды финанс-сауда жүйесін т.б. өзгертті деп дәлелсіз сөзді айта беру, халық ханды түсінбеді деп басқаның жалған пікірін айту жауапсыздық қой. Халықты оқымақ, ханды ақылды ету деген сөз. Сондай-ақ Мақамбет, оның туыстары жөнінде де қателер кездеседі. 1825-1826-ші ж.ж. Тоқтамыс қайтыс болды. (15:101 бет)... Мақамбет Жәңгірге оппозиция топтың ықпалына ілесті. Оның басы бүлікшіл Қайыпқали Есім ұлы елі де, білдірмей қозғаушысы төренің ерқара батыры Шыман Орманұлы еді” “...Қ.Есімұлының мақсаты – елді Ішкі Ордадан көшіріп алып кетіп, өздері хан болып елді билеу еді” “Қ.Есімұлының мақсаты – елді Ішкі Ордадан көшіріп алып кетіп, өздері хан болып елді билеу еді” (15:102 бет) Бұл патша авторларының сөзі. Ә.Сарай тексермей отыр. Көтерілістің насихатшысы болғаны үшін Мақамбет 1829-ші ж. Калмыков түрмесіне қамалды - депті. (102-103б.б.) Ал, басқа авторлар Мақаң көтеріліске қатыспады дейді. Қайсысына сенеміз. Ә.Сарай ханның “өз халқын талауын” (Ж.Қасымбаев сөзі) әшкерелемей, сылап-сипап Жәңгірді прогрессшіл еткен. Үш көтерілістің негізгі себептерін тайсақтап, аша алмаған. Тарихи оқиғаны, тұлғаны оқырман сенетіндей етіп, архив дерегіне сүйеніп жазу пайдалы. Автор көп еңбек еткен. Бірақ мәдени-ағарту, оқу орындары аңызға құрылған бұл кітапты пайдалануы қиын, жаңсақ мәлімет көп қайсы бірін тізесің.

§2. Құлмәлі әулеті

Өтеміс ұлы Мақамбет өмірі Қазақ халқының отарлық талау мен феодалдық қанаудың өршіген кезеңінде, халықтың азып-тозған трагедиялы дәуірінде өтеді. Адамның басы алланың добындай домалаған заманда тәртіп құқық туралы түсінік аяққа басылды. Орыс империясы қоғамдық прогресс, мәдениет орнына құлдық бұғау әкелді. Қазақ қоғамы патриархалдық құрылыстың салтынан шыға алмай ауыр күйзеліске ұшырады. Соның бірі – адамды құл есебінде сату, қолдану болады. Сондай құлдың бірі – Мақамбеттің атасы Құлманияз, не Құлмәлі. Бір аңыз бойынша Құлмәлі Беріш руының азаматы Қаразым (Хорезм) базарынан сатып алған дейді. Мақамбет өскесінде. XIX ғ. I-жартысында адамды құлдыққа сату, құл ұстау тоқтамады. Ал, Құлмәліні құл етіп жұмсамай өз баласындай ұстаған Беріштің Жайық арысының азаматы Ерназар Тұмашұлы қайырымды, 6 балалы кісі екен. 10 жасар Құлманиязды Жаубасар деген ұлына береді. Бала Құлмәліні ауылдастары жатсынбай Жаубасардың Өмірзақ деген ұлымен қатар өседі, ағайынды болады. Бұл аңыздың шындыққа қиысар жері бар. Қ.Р. ОММ-ғы қорда Өтеміс Құлмәліұлына берілген 1808ж. қарашадағы билет – Жайықтан Нарынға өтуіне ұлықсат қағаз және келесі айда өткендердің тізімінде Өмірзақтың 4 ұлының: Бостан, Достан, Қоштан, Байәлі есімдері Өтеміс алған, інісімен бірге жазылған (16:141). Біз сол билеттің біреуінің көшірмесін қысқартып жариялап отырмыз:

БИ Л Е Т

«Предъявитель сего Меньшей Киргизкайсацкой Орды Берш-Жаикова рода и отделения старшине Утемису Колмалину на основании Высочайшего его Императорского величества повсясния последовавшего в 17 дня июля сего 1808г. разрешение Оренбургского военного губернатора ... князя Волконского дозволено со степной на внутреннюю сторону Нарын пески перепустить скота собственного его с братьями десять тысячи двести голов до починенных ему сто сорок четыре двести голов при пятистах арбынах постухах между крепости Индирской и форпоста Гребенчиково...» (16:141).

Азаттық үшін күрес - ұлы дүбір көтеріліске ұласқан. Оған қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтар, жіктер қатысады. Қоғамдағы аса ірі күрделі

қарама-қарсылық (противостояние) Жәңгір хан мен отаршылардың өз құлқынын ойлап, бұқараны талап, тонап, жәбірлеуден туындаған. Өтемісұлы Мақамбеттің өмірі мен қызметін толығырақ, анығырақ түсіну үшін оның кей туыстарын да білуіміз керек. Ол үшін бізге Құлманияз ұрпағын түгелдей білуіміз қажет. Бұл казіргі кезеңде қиын мәселе, Совет өкіметі кезінде ағайындарымыз ата білуден безініп, “керегі не” - деп кісімсіп біткен. Дегенмен біз іздену жұмысын өз ынтамыз, қаражатымыз бен жалғастыра бердік. Маған қысқада болса кей ата, ағаларымыз білгенін мәлімдеген. Архив мәліметіне сүйене отырып біз Қ.Р. Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасымен Ұлттық кітапхананың қолжазбалар қорларын қарадық: “Аталық”, тарихи әңгімелер, өлең іздеп Кіші жүз бен оған көрші облыстарды жөнін тауып, үзбей араладым.

Құлмәлі әулетін түгендегенде мына бір ғылым талабын ескеруіміз қажет. Бізге жазбалы шежіре (тарих деген сөз) жеткен жоқ. Біз тек аталарымыздың есімдерін әріден бері тізіп жаза береміз, қазақ оны “аталық” дейді, ал ол сол есімдерге қоса олардың кім болғанын, не істегенін, дәуірін, оқиғаларды жазса “шежіре” дейді екен. Шежіренің үзінділері сирек кездеседі. Ал біздің қолданып жүргеніміз “аталық”, ол көбіне ауызекі айтылғасын, ұмтылып шатастырыла береді. Мысалы, Әнес Сарай “Құлмәлі Ерназар, ұлы дейді, ол оны кімнен, қашан алғанын айтпаған. Енді жерлесі Жәрдем Кейкин, Жаңақала ауданының қарттары, “Құлмәлі Жаубасарұлы” дейді. Ғылымда бұндай ауызекі мәліметті жинаудың ережесі, тәртібі бар. Құлмәліні Ерназарұлы деп кім, қашан, айтты, айтушының жасы, руы, білімі т.б. қажет. Өйткені сауатты кісі, туысы естігенін жазып қояды, не іздеп, анықтап, жинастыра береді екен. Берқайыр ағамыз, Әнес Сарай, Отарбаев, т.б. ешбір сілтемесіз, өздері көріп келгендей жазады. Онда мәліметінің дұрыс-бұрыстығына өз ұятымен жауап береді және “менікі дұрыс” деп басқа автормен таласа алмайды. Тағы бір талап: күмәнді мәліметті, көмескі, не таласты оқиғаны жазғанда детализация, яғни кейде башайлап анықтай, дөптей баяндау қажет. Сонда ғана біз оқырманның көзін шындыққа жеткіземіз. Әйтпесе авторлар жаңсақ мәліметтен құтыла алмайды. Ә.Сарай Өтемістің әкесі Құлмәлі емес Құлманияз дей отырып, ешқандай дәлелін көрсетпеген. Қысқасы тарих ғылымы “өзім білемдікті” көтермейді. Құлмәлі әулеті, яғни аталығы жөнінде автор көп, бірақ біз сөзді алдымен Құлмәлі ұрпағына бсрейік. ҚР.ҒА-нда

Жәрдем Кейкин деген азаматтың 1948-ші ж., яғни карттардың соңы барда берген Өтемістің аталығы ма, Қожақметтің ұрпағы Жұмасұлтан ұлы (1860ж.туған) Кәриден (1881ж.т.) алынды. Біз Беріш Ерназар ұрпағы Ғабдуллин Жұрқабай, Мерғалиев Төлеген, Шыбынтай Құлмәліұлының ұрпағы Көжек ұлы Шыңғыс пен Бактыгерейұлы Біләл, Ықлас Майжан ұлы Жолжан т.б. берген жазбалы аталық мәліметтерімен танысып, салыстыра тексеріп, архив дерегіне сүйене отырып, Құлмәлі әулетін барынша толық жазуды жөн көрдік. Бұның бір қажеті – Құлмәлі әулеті кезінде бәрі дерлік сауатты болған, қолжазбалары болған, ол Совет өкіметі тұсында тұрмысы кеміп көбі бытырап кеткен, бір кісіге табу қиын болды. Әлі де оларда жазбалы аталық, Мақамбет шығармалары болар. Б.Бактыгеревте болды. Жолжанұлы Ықылас Беріш екі арыс – Байбақты, Байсейіт, жеті бау дейді. Бұл дұрыс. Байсейіттен Қитас, Тілес, Қитастан Есенғұл, Жайық, соңғыдан Құттығой, Көтей, Шұбар, Бақалай, Наурыз, Дәулет дейді. Оны Шыбынтай шөбересі Майжанов Дәулеттің (1890 ж.ж.) аталығынан 1835-ші ж. көшіріпті. Бұл мәліметпен келісу қиын, Ағатайды көрсетпейді. Ғабдуллин Жұрқабай (Жалпақталда) Жайықұлы Дәулеттен Дүйсе, Қара, Тұрынтай деп өрбітіп, өзі 7-ші ұрпақ екен. Ал жерлесі Төлеген Мерғалиев өз аталарын Өмірзақ Жаубасар ұлынан өрбітеді. (8-ші ұрпақ). Сонда бұлар Ж.Ықыласов мәліметін қолдап тұр. Архивте Өмірзақ балалары Өтеміс пен бірге, жасы шамалас. Онда Құлмәлі Өмірзақпен жасы қатар. Бөкей сұлтан берген тізімде Өтеміс Құлмалин басқаруымен Өмірзақ Жаубасар ұлының 5 баласы 1808-ші ж. Қарашада Жайық өтіп Нарынға барған. Олай болса Құлмәліні Ерназарұлы деуі қате. Ерназар Тұмашұлы пейілі кең, қайрымды кісі болыпты, сол ниетіне орай ауқатты болған, Қаразымға (Хорезм) Үргеніш, Қиуадан 6 бала сатып әкеліп беріпті. Жаубасарға Құлмәліні береді. Ол Өмірзақ пен бірге өскен, балалары да бірге жүр. Құлмәліге Ерназар енші берген дейді. Қалайда Құлмәлі азып-тозбай осы ауылда өсіп, қазақ қызына үйленіп, қатардағы жанұя, шаруасы болған.

Құлмәліні біздің баспасөзде біреуі қызылбас десе, екіншісі түрікпен, үшіншісі – татар деп келдік. Ал, ақын кісі асқақтатып, әсірелеп жіберетіні белгілі – Мақамбет өз тегін Қызылбастың Нәдір шағынан дейді. Ел аузында Құлманияз қарындасы т.б. кемемен жүзіп жүргенде дауыл тұрып, апатқа ұшырап, теңіз жағасына шығарып тастаған жерде түрікпендер паналатып, екеуін сатып жіберген деп аңыздайды. Құлмәлі

қарындасында мөрі т.б. бұйымдары болыпты. Нақты жазбалы дерек әзір жоқ. Орынбор архивінде Өтеміс 1816-ші жылы жазда жаламен ұсталып, тергеушіге берген жауабында: әкем түркіменнен келген, қазақ қызына үйленіп, дүниеге үшеуміз келдік деген. Мақамбет рас болса алаша руы Байбарак ауылы қызынан туған. Сонда қазақ қаны бар тамырына сіңген Беріш Жайық арысы ортасында өскесін қазақ рухы бойына енген ғой. Содан болар Мақамбетке Ағатайдың батырлығы, нағашысын Байбарак ұранға шыққан батырдың сауытсыз жалаңаш барып, жауына шабатын өршілдігі, тапқырлығы бойына дарыған болар. Қалайда Өтеміс өз заманында өр, алпыр жігіт болып, ауыл билеп, қайрат пен жігер көрсеткені ел ішінде әлі айталады. “Өзі болған жігіттің ата тегін сұраған ит” деп Мақамбет айтқандай, бізге оның арғы тегі кім болғаны туралы әңгіме керек болғанымен өзінің ісі керек. Ол нағыз қазақ болып, ол Қазтуғандай өзі батыр, өзі ақын, өзі күйші болып өсіп, халық үшін қызмет атқарғаны қымбат. Сондықтан тегін қазбаламайық.

Енді Өтеміс және оның ұлдарын анықтауға тоқталайық. Мақамбет бір өлеңінде: Біз бір анадан бір едік

Бір анадан екі едік

Екеуміз жүргенде

Бір – бірімізге ес едік.

Бір анадан үш едік

Үшеуміз жүргенде

Толып жатқан күш едік

Бір анадан бес едік

Бесеуміз жүргенде

Алашқа болман деуші едік, - дейді. Бұл, біз көрсеткен есеп бойынша Өтемістен он бір бала, сол он бір баласының біріне Б.Аманшин жастай өлген Әйлігі қосады. Мүмкін бұл да жөн болар. Бірақ Мақамбет одан әрі:

Өтемістен туған он едік,

Онымыз атқа мінгенде

Жер қайысқан қол едік, - деп қайталайды. Бұған

қарағанда Мақамбет Өтемістен он бала болғанын қайталап айтып тұр. Бұлар кімдер? Мақамбет өзінің бірнеше толғауларында “Өтемістен туған он едік” дегенді қайталай береді. Біздерге архивтен Бекмұхамбет, Қожахмет, Есмайыл, Сүйлеймен, Ыбырайым, Қасен есімдері көптен белгілі. Өтемістің 10 баласы туралы анық әрі толық дерек әзірге

кездеспеді. Ел аузындағы өңгімелерге сүйенсек әркім әр түрлі айтады, Токтамысты атамайды. Мысалы, Б.Аманшин Өтеміс балаларының қатарына Досмайыл, Әйіпті де қосады, (17:55) академик Қ.Жұмалиев – Иса, Уса, Мұсаны қосып, Сүлейменді атамайды. Б.Адамбаев Өтелген, Мыңбай, Оңбай, Қалдамжарды қосып, бірақ Ыбырайымды атамайды.

Бұл айтылғандардың ішінде асығыс, қате айтылғандары да жоқ емес. Мұны анықтау үшін ел ішінде сұрау жүргізілмеді. Бұл туралы қосымша дерек іздеп жүріп, біз Қазақ ССР Ғылым академиясының қолжазбалар қорынан Атырау облысының азаматы Жәрдем Кейкин берген Мақамбет тегі туралы шежірені кездестірдік. Онда Құлманияз Жаубасарұлының төрт ұлы болған делінді. Олар: Шыбынтай, Өтеміс, Айдай, Қобдабай және бұлардың ұрпақтары жазылған. Сонда Өтемістің он баласын зтайды. Олардың ішінде жоғарыда біз атаған алтауының үстіне Айып, Досмайыл қосылған. Айып (Әйіп болуы да мүмкін. И.К.) жастай өлген дейді. Ал қалған екеуі кімдер?

Өтеміс балаларынан (1836-1837-ші жылдары) көтеріліске Бекмұхамбет, Мақамбет, Қожахмет, Сүлеймен, Қасен, Есмайыл, Досмайыл Ыбырайым қатысқандары архив деректерінен анықталды (17:55). Бұлардың көтеріліске қаншалықты белсенді қатысқаны туралы мәлімет өте маңызды. Архив материалдары Бекмұхамбетті көтеріліс басшыларының қатарына қосады. Ішкі тарапты бақылау тапсырылған Орал казак-орыс әскерінің Наказной Атаманы генерал-майор Покатилов хан мен сұлтандардың, офицерлер мен билердің мәліметіне сүйеніп, Орынбор соғыс губернаторына 1837-ші жылғы 25 қазанда жазған хатында Исатайдың басты “сыбайластарының” қатарына бірінші етіп Бекмұхамбетті көрсеткен. Ал, ел аузындағы дәлелденбеген сөзге сүйеніп, Қ.Жұмалиев оны ханның 12 биінің бірі, көтеріліс кезінде ханды жақтаған деген. Архивтегі материалдар мұны теріске шығарады және ол ханның 12 биінің бірі болмаған, тізімде жоқ. Бекмұхамбет Беріштің Тыныс деген шағын аулында 1824 ж. биі болған және бір неше қылмысты тергеу кезінде “депутат” (өкіл) міндетінде атқарған. Бұл қиын, қауіпті жұмыс болған. Сол секілді, Қожахмет (Ақмет) 1838-ші жылғы шілденің 12-сі күні Исатай және оның басқа да батыр жолдастарымен бірге майданда қаза тапқан... Ал, Есмайыл 25 жылға Сибирьге қаторғаға айдалды дегені де қате.

Ақмет немесе (Қожақмет) шындығында 12 шіндеде 1838ж. Қиыл өзені маңындағы шайқаста патша әскерінің қолына түседі. Ол туралы

жазалаушы отрядтар командирі полковник Геке мен Баймағанбет сұлтанның жазған рапорттарында шағын мәлімет бар және олар көтерілісте Ақметтің Исатаймен әуелгі бастан бірге болғанын, оның барлық істеріне белсенді қатысқанын губернаторға арнайы мәлімдеді (18:51).

Ал, Есмайыл Өтемісұлы Ригаға айдалып бара жатқанда 1838 жылы шілдеде конвойды ұрып жығып, Есмайыл Қалдыбаев, Исәлі Шонаев үшеуі қашып кеткен. Сүйлеймен Жайықтан 1837-ші жылғы желтоқсан айында Исатайлармен бірге аман-есен өткен. Бірақ 24 желтоқсанда (1837ж.). “Көкпішен” деген жерде Баймағамбет Сұлтан кісілері Исатайдың Жакия, Дінбаян деген балаларымен бірге Сүлейменді де ұстап алған. Сүйлеймен тұтқыннан қашып шыққан, ал одан әрі тағдыры белгісіз, ұрпағы қазір Орал облысында, Өтемістің қалған балалары қолға түспеген. Бекмұхамбет Өтемістің қалған балалары қолға түспеген. Бекмұхамбет Өтемісұлы 1840-ші жылдары Жәңгірден қуғын көріп, жаламен Текеде 2 жылдай абақтыда жатып шыққан.

Сонымен архив мәліметі бойынша Өтемістен Тоқтамыс, Бекмұхамбет, Мақамбет, Қожахмет, Сүлеймен, Қасен, Ыбырайым, Есмайыл, Досмайыл болғандығын растап отыр. Оныншы баласы кім екендігі де келешекте анықталуы мүмкін.

Бірақ Құлмәлі ұрпағы жәйлі түсінбейтін көп мәселелер баршылық, әлі де талай ізденіс қажет. Мақамбетті осы ұрпақ өкілдері әлі де болса жақсы біледі. Өйткені, Бекмағанбет бастауымен Құлмәлі әулеті 1860-ші жылы атамекеніне жиылды. Мақамбеттің рухы, алтын мұрасы, қажырлы қайсар қызметінің үні осы әулетте ұялаған секілді. Оны біз көрші Тайпак, Дендер, Ойыл т.б. аудандарын аралағанда байқадық. Тағы да ізденейік. Мақамбет мұрасы екі ауданда ұзақ сақталып, қастерленген. Олар Батыс Қазақстанның Жаңақала, Атыраудың Қызылқоға ауданы. Тағыда көріп, білгенімді жоғарыда айтылған фактілер, мәліметтерге жалғастыра қоса баяндайық.

Ел аузынан нақтылы мәлімет таппай, тағы архив материалдарын ақтардық. Сығай сұлтанның 1822-ші жылғы мамыр айында Орынбор Шекара комиссиясына жазған қатынас қағазында Беріш руының Жайық атасының қазақтары өлген “старшина” Тоқтамыс Өтемісовтың орнына Бекмұхамбет Өтемісовті тағайындау туралы сұраған және оған старшина атағын беруді өтінген. Бұған қарағанда Тоқтамыс 1822-ші жылы қайтыс болған.

Өтеміс старшина болған, ел басқарған. 1808-ші жылы Жайықтан Ішкі тарапқа қайтып, Нарын құмының Калмыков тұсында қоныстанған. Өзі шысық, қайратты, өткір, сөзге шешен. Ел аузында ол хан, сұлтан, бай деп сескенбей сөйлейтін бір беткей адам ретінде аталады. Архив деректері бойынша Өтеміс көп кісілермен байланыс жасаған. Қашқын орыстар мен татарларды жасырған. Бөкей хан кезінде жер тапшылығын көрген. Соған байланысты айтылған Өтемістің:

"...Аспаннан құдай жанбыр бермейді,

Қатқылдан хан қоныс бермейді,

Жайықтан казак-орыс су бермейді,

Ірге құмды Тана бермейді.

Қаратоқай пана бермейді?" - деген өлеңі бар. Бұндағы

Қаратоқай – Беріш, сонда жер таласы басым болды ғой. Содан айтысып жүріп Бекетай құмы маңынан қоныс алыпты. Бірақ одан да сырғытқан. Адамзаты архивінде біз Өтеміс жөнінде тың мәліметтермен таныстық.

1810-1816-ші жылдары арасында Ішкі тарапта ел көбейіп, қонысқа тартыс-тартыс күшейген. Билеуші топ көп зорлық істеген. Феодалдар өзара топқа бөлініп, тартысын тоқтатпаған. Соның бәрінің салдары Өтеміс тағдырына әсер етсе керек. Өтеміс туралы біз қосымша жаңадан бір дерек тапқанбыз. Архив мәліметтеріне қарағанда өзара барымта, ертегіс нәтижесінде Ақшунас (Ақжонас) деген жер маңындағы Өтеміс ауылын 1816-ші жылы тамыз айында Беріштің ру басы Сүйінішқали деген сұлтан 45 кісімен келіп шауып кетеді. (...) Өтеміс бұл талау туралы Сығай сұлтанға, Шекара комиссиясы мен Астрахань әкімшілігіне шағым етіп, шапқыншылар оның көп дүниесін, малын алғанын мәлімдейді. Бірақ бұл шағымдардан нәтиже шықпағасын Өтеміс 1817-ші жылы жазда бір керуен мен Орынборға өзі келіп, Шекара комиссиясы мен соғыс губернаторына арыз етеді. Мұны естіген Сүйінішқали сұлтан да Орынборға барып, Сартұлы Жүз батыр бастаған бе-старшиналар атынан Өтеміс үстінен үйінде барымташы қашқындарды жасырады деп шағым түсіріпті, содан Өтемісті губернатор Ордонанс-гаузға (аманат үйіне) каматады. Іс тергеуі ұзап кетеді. Құсадан ба, әлде денсаулығы нашарлығынан ба, әйтеуір Өтеміс 1817-ші жылы 2 қараша айында Ордонанс-гаузде қаза болады. Оның артынан дау қуып 1818-ші жылғы мамырда үлкен балалары Тоқтамыс пен Бекмұхамбет келіп әкесін ақтап, сұлтандар мен билерден дүние малын өндіріп алуға бұйрық шығартып, еліне қайтады.

Мақамбеттің өскен ортасын білу үшін оның туыстарының кімдер болғанын айқындаудың мәні бар. Біз бұл үшін архив материалдарын барынша қарап жүріп, Тоқтамыс туралы да деректер тауып, кезінде оқырманды таныстырғанбыз. Әйтсе де Тоқтамыс т.б. туралы әлі де дәлелі жоқ пікір жазуда. Қайта ізденуге тура келді.

Ішкі тарапты билеп тұрған Сығай сұлтанның қағаздары ішінен 1818ж. 26 қыркүйекте Беріш руының Жайық атасында Өтеміс Құлманиязовтың орнына, оның туған үлкен баласы Тоқтамыс Құлманиязовты би етіп сайланғаны туралы шешім мен қатынас қағазы 1819-ші жылы 3 қаңтарда Орынбор Шекара комиссиясына жіберілген (18:17). Ал 1819-ші жылы тамыз айында Сығай сұлтан Орал әскерінің бір дистанция бастығына Тоқтамыс старшина болып бекітілді деп хат жазып даулы мәселелерді сол Тоқтамыспен шешуін хабарлаған (сонда). Сонымен Өтемістің үлкен ұлы Тоқтамыс болғаны құжатпен анықталады. Бұған қоса, бұрын аты ешбір тарихи еңбекте аталмаған Досмайыл туралы да архив дерегін таптық. Белгілі қаныпезер Қарауыл хожа Бабажанов өзінің Жәңгірге жазған 1837-ші жылғы 20 қыркүйектегі рапортында 1837-ші жылғы 16 қыркүйекте оның ауылын шапқан 200 кісінің ішінде Исатай, Бекмұхамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілермен бірге Досмайыл, Ыбырайым Өтемісұлдарының есімдері аталады.

Сөйтіп, Мақамбет 14 жасында әкесінен айрылып, жетім қалады. Ол ағалары мен шешесі Қосуанның (архивте Кусвон деп те жазылған) тәрбиесінде болады. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда Қосуан алаша руының қызы екен, өзі кайратты өжет әйел болыпты. Балаларының тәрбиесін өз қолына алған ана, оларды адал, адамгершілігі мол, бауырмал етіп өсіреді. Қолынан келгенінше балаларын оқытады. Ол кездегі қазақ балаларын арабша, түркіше, оқытып, сауатын ашқан. Мақамбет татарша (яғни араб әрпімен) сауатты, жаза білген. Өтеміс Калмыков, Топайлы, Жаманқала, Теке секілді Жайық бойындағы қалашықтардағы татар, орыс азаматтарымен байланысы болғаны байқалады. Мүмкін жас Мақамбет архивте ақын Мақан деп те аталады, сол қалашықтардағы татар, орыс балаларымен араласуы, жалданып жұмыс істеуі мүмкін. Қалайда ол орысша сөйлеп, жаза білген. Өтеміс озық ойлы адам екен, оның куәсі — балаларын оқытқан. Ол былай болған.

1816 – 1819-ші жылдары Өтеміс жанұясы үшін қиын жылдар болды. Үйдегі бар дүниені, малды сұлтандар 1816-ші жылы тартып әкеткен. Тұрмыс жағдайы нашарлайды. Осыған байланысты жас бала Мақамбет Жайық бойындағы қалаларда жалшылықта болуы да, сөйтіп, орыс арасында жүріп өзінің зеректігі мен пысықтығы арқасында тіл үйреніп, орысша сауатын ашуы ықтимал. Мақамбетпен талай сөйлескен Орынбор Шекара комиссиясының қызметкері М.Айтов оның орыс тілін жетік білетінін айтқан.

Ақынның Жәңгір ханға айтқан алғашқы бір өлеңінде:

...Арыстан еді-ау Исатай

Нетесің тақсыр табалап,

Кұрттайымда өсіп ем,

Бауырында паналап, деген жолдар бар. Бұған

қарағанда, Мақамбет Исатайға бала кезінен-ақ бауыр басып, бірге жүрген болып тұр. 1816-ші жылы сұлтандардың бастауымен келіп, Өтемістің ауылын шабуға қатысқан кінәсін Исатай түсініп оның семьясына кейін қамқоршы болғаны көрінеді.

Ел аузында осы күнге дейін Исатайды бауырмал, шаруаларға қамқоршы адам деген сипаттау әлі бар. Сол қамқоршылығын ол Өтеміс жанұясына да жасаса керек. Қалайда Өтеміс ұлдары Исатайға шын берілген. Өтеміс ұрпағы түгелге жақын, 8 баласы, 1834-ші жылдан бастап 4 жыл бойы Исатайдың қасында болуы осының айғағы секілді. Әсіресе көтеріліс жеңіліп, Исатай семьясы мен туыстары қуғынға ұшырағанда Өтеміс ұлдары 1837-ші жылдың ызғарлы күзі мен 1838-ші жылдың қақыраған суығында оның қасынан қалмай, қиындықты бастарынан бірге кешті. Бұл да ертеден келе жатқан бауырластықтың белгісі.

Мақамбеттің өжет болып өсуіне, қайсар болып қалыптасуына ең алдымен Өтеміс әсер еткен. Ақын өзінің бірнеше толғауларында өз әкесін былай сипаттаған:

...Менің әкем Өтеміс,

Жауырыны жалпақ, мойны ұзын,

Атарына қолы ұзын.

Қабағын қара биік бөрік басқан,

Жауырынына күшіген жүнді

Қу жебе оқ шанышқан.

Оң келгенін оң атқан.

Сол келгенін сол атқан.

Солақай тартып бек атқан.

Құланды қақтан қайырған.

Ерегескен күнде хандардың,

Талайын тақтан тайдырған, - деген. Бұған қарағанда Өтеміс батыл, өр жігіт болғаны анық. Билеуші топпен тайсалмай күреске шыққан. Ел аузында Өтемістің батылдығы, қайсарлығы туралы аңыз - әңгімелер баршылық.

Мақамбеттің ақындық, күйшілік қабілетінің өсуіне өзі өскен орта, ауылдар, қалың ел әсер еткен. Ұлы Отан соғысынан бұрын біз Жаңақала ауданымен көрші Тайпақ, Фурманов, Казталовка, Орда аудандарында болғанбыз. Мәселен, Жаңақала ауданының тұрғындарының ерекшелігі - әр үйде бірнеше домбыра болады. Халық өлеңге, әнге, қалжың, қуақы (күлкілі) сөзге шебер келеді. Бір жанұяда әкесінен бастап бәрі домбыра ұстап, жиналып отыра қалып ән салып, күй тарту, айтысу - олардың тән қасиеті. Міне осы ортадан Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей шығуы тегін емес және өнерпаздықтың кең өріс алуына сөзсіз бұлардың да әсері болды.

Өтеміс кезіндегі қоғамдағы саяси жағдай жөнінде. Байұлы тайпасы ауылдарының Кіші жүзден Нарынға көшуінің тағы бір басты себебі - саяси өмірдің тұрақсыздығы, яғни Орал әскері мен хан, сұлтандардың бейбіт ауылдарды талауымен қатар феодалдардың өзара қырқысуы, барымта мен қарақшылық еді. Қара шаруа амалсыз өзі қорғануға мәжбүр болып, жаугершілік заманындай жауынгерлікке, ерлік іске жасынан дайындалған. Ер адам әрі зергер, әрі батыр, жырау, домбырашы т.б. қабілетті игергені тарихи әдебиеттен белгілі. Сондайдың бірі - Өтеміс өз ағайынан ерек шыққан: ділмар, би, батыр. Бұндай қабілет балаларына да дарыған. Би болуы батырлығымен ділмарлығына болар, кәриялар Өтемісті өз заманында алғыр, от ауызды, орақ тісті әрі би, әрі батыр, әрі домбырашы дейтін. Бұл пікірді жазушы Әнес Сарайда құптап, “Өтеміс Беріштің 19 биінің бірі, ...аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін, орақ ауызды шешен, би болған”, - дейді (:86). Ішкі тарапты басқарған Сығай сұлтан губернаторға жазған бір жолдамасында Өтемісті Беріштің Жайық бөлімінің атақты биі (старшина) депті. Бұл лауазым кейін баласына да билердің сайлауымен берілгендігін де жазады.

Біз жоғарыда Өтеміс және оның ұлдары туралы мұрағаттардан тапқан жаңалықтарымызбен қысқаша таныстырдық. Енді сол құжаттардың кейбірімен оқырманды, ғылыми ортаны толығырақ, кеңірек таныстырмақпыз. Соңғы жылдары Республикада Жәңгір ханды тәртіптеу шектен шықты. Жалған мәлімет, өтірік айту көбейді. Сондайдың бірін Бөкей ханның шөпшегі Шолпанай Аманжолова Мақамбетті кемсіту үшін М.Құлкеновтің кітабынан Жәңгірдің Мақамбетке: біз ұзақ жылдар қатар тең болып келісімді жүрдік. Енді мені, менің аталарымды сыртымнан балағаттайсың. Сенің әкең аштықтан мойны сарайып, биті торғайдай, көзі шалапатай бозарып, Бөкей алдына келген. Кім оны үйлендірді, мал берді - депті мыс. (19:3). Осылай қазақ, өлке тарихын білмейтін қаламгер, өтірік айтуға бейім. Өтемістің үлкен ұлы 1795 ж.ж. шамасы дүниеге келген секілді, яғни Бөкей ел билігіне араласпас бұрын Өтеміс үйленген. Екіншіден, Өтеміс еяның алғырлығы, батырлығы сөзге ділмарлығы арқасында жасынан би болған, 1804ж. наурызда өз ауылын басқарып Нарыннан көшіп, Жайыққа өтпекші болғаны оқырманға белгілі. Бұл жөнінде Орынбор губернаторы Г.С.Волконский Үкіметке: Беріш руының старшыны Ө.Құлмалин 1804ж. Жайықтан өтпек болды - деп хабарлаған. Үшіншіден біз Қазақстан мемлекеттік мұрағатынан 1808ж. қарашада Беріш руының Жайық бөлімінің старшынасы Өтеміс Құлмалинге Жайықтан өтіп, Нарынға баруына берілген билет - ұлықсат қағаз тапқанбыз. Онда Өтеміс қарауындағы 374 адаммен және өзінің, қарауындағылардың 43710 бас малмен Гребенщиков тұсынан 7-ші жетпексқанға дейін өтіп болуға тиіс болған. Бұған қоса Өтеміс пен бірге өткендердің тізімін Бөкей сұлтан ОШК-на тапсырған. Ішінде ағасы Шыбынтай, інісі Қобдабай, 5 Өмірзақовтар, ересек, балаларымен, Үтеміс, Елеміс Құлмалиндер т.б. бар. Бұл құжат жоғарыдағы шарттардың өтірігін әшкерелемей ме?

1811ж. Өтеміс Борсан мекені жағында жүр. Бөкей сұлтан және Орал әстерінің атаманы генерал Д.Бородинмен жоғалған бір қора қой жөнінде хат жазысып жүр. Бұның бәрі Сығай жазғандай Өтемісті "тақты старшина" екендігін көрсетеді. Бізге Өтеміс туралы 3 құжатты табудың сәті түсті. Оның бірі: 1816ж. тамызда Беріш руының басқарушысы Сүйінішқали Жанашев сұлтан, Бабағали би, Исатай Тайманов т.б. көп кісімен келіп Өтеміс қашқын татарды жасырып отыр деп айыптап, ауылын талауы туралы. Өтеміс тарихи деректердің

мәлімдеуінше Абдолла деген татар мен қашып үлгірген. Өтеміс ауылы ол кезде жайлауда “Ақжонас” деген тұрақта екен. Сұлтан С.Жаналиев Өтемістің 59 бас жылқысын, 140 бас қойын айдап, қымбат дүние – мүліктерін әкеткен. Өтеміс кейін таланған мал-мүлкін 20 мың сомға бағалаған. Бұл бассыздық әрісін айтпағанда. Айшуақ ханның Жантөре, Серғазы, Баймағанбеттің елді бағындырудағы негізгі тәсілі еді. Бөкей сұлтан бұндай талауға барды деп айталмайды. Сығай, Жәңгір Ішкі тарапты билегенде бұл тәсіл жандана берді. “Әлімжеттік” жасауды кейінгі билерде қолданған. Жергілікті патша әкімшілігі бұндай сорақылыққа тиым салмаған. Сонда да Өтеміс әуелі Аштархан губернаторына болған оқиғаны баяндап, шағым етіп еді, нәтиже шықпады. Сосын Орынбор шекара комиссиясына шағынды, бұларда ежелгі салтына салып, үнсіз қалды. Өтеміс амалсыздан 1817 жылы тамызда бір керуенге ілесіп, Орынборға барып арызданды. Бұны Сүйінішқали сұлтан біліп Өтеміс үстінен арыз жазғызып, оған Жүз батырдан бастап 15 шақты би байлар қол қояды, - дедік Орынбор бұған мән беріп, Өтемісті ұстап (аманат үйі) дегенге қамап, тергей бастайды. Бұл жолы тергеу жылдам жүрсе керек, сол жазда Бабағали сұлтанмен И.Тайманов т.б. Сарайшық бекінісіне шақыртып, жауаптап, Өтеміс ауылынан тонаған мал мүлікті қайыруды талап етеді. Ноғай – қазақ биі Шомбал Ниязов өзі қымқырған бір жылқыны қайтарып, айыбына бір шапан төлейді. Осылай басқаларыда “бүлінгеннен бүлдіргі алма” деген қазақтың қарапайым қағидасын бұзғаны үшін біртіндеп алғандарын қайтырады. Соңғы мәліметтер архивтің басқа бір іс қағазында хаттаулы екен, олда әрең табылды. Таланған дүниенің қайтарымды ұзап кетеді. Бұл айтылғандардан Өтеміс бейқабар болса керек.

Құсадан ба екен, Өтеміс 1817ж. 2-қарашада оқыс опат болады. Бұл оқиғаның жалғасын іздеп жүрін, біз архивтен Өтемістің балалары Тоқтамыс пен Бекмұқамбет (Бекмағанбет деп те жазылады), әкесінің ізін қуып, орыс тіліне жетік Мақамбетте Орынборға келді дегенбіз. Архив ісінде Мақанның екі ағасы жазылған, олар әкесін тергеу ісін аяқтатып, айыптылар кешікпей босатылады. Сұлтан Жаналиевтер биліктен аластатылады. Сөйтіп, сол кезде шешілмейтін тартыс, дау жәбірленушінің пайдасына шешілгенін дәлелдегенбіз. Әке жолын қуған Тоқтамыстың би болып сайланғаны жөнінде жаңадан архив ісі табылғанын, сосын Тоқтамыстың кенеттен өлгендігі туралы архив ісіне

кезіккенімізді жоғарыда жаздық. Бірақ оны біреулер дәлелсіз бұрмалайды.

Өтеміс әулеті жаз жайлауы Ақжонаста, қыстауы Бекетайда тұра берген. Жазушы Ә.Сарай Токтамыс 1825-1826 ж.ж. дейін жасады депті. Бұл дерексіз, бос әңгіме. Архивте қайтыс болған Токтамыс бидің мөрін Орынборға қайтару жөнінде 1822 жылғы дерек бар. Осындай “өзімбілемдікке” салып, бұрмалау тыйылар емес. Біз деректі әңгімені қайталауға мәжбүрміз.

1819ж. қарашада Сығай тарапта 13762 шаңырақ, 110736 бас түйе, 650765 жылқы, 235856 мүйізді мал, 3.985707 бас қой, 127442 бас ешкі болғанын мәлімдейді. (20:4). Бұл ішкі тараптың ең байыған шағы еді. 4.8 млн. бас.

Мақамбет қайда оқыды? Ол сауатты, арабша жазуы әдемі, орысша да бірер сөз жазғаны архивте сақталған. Кіші жүзде оқыту мәселесінің басын ашып алатын уақыт жетті. Қалың оқырман, тіпті тарихшыларда хан Жәңгірдің Ресейге барып, мен елімде тұңғыш мектеп (училище) аштым дегеніне сеніп жүр. Патша чиновниктері ханның бұл өтірігін есірте мақтаса, біз кей журналистер, өлкетанушылар, тіпті тарихшылар тексерместен лепірте мақтап, қазақтың тұңғыш мектебі” дегенге дейін барып жүр. Бұл жөнінде біз өлке тарихын зерттеуші бірден-бір маман болғандықтан оқырманға тарихи шындықты айту міндетіміз деп түсініп, бірнеше мақала, кітап жазып, жариялағанбыз. Бірақ консервативті ұғымдағы жерлестеріміз түсінер емес. Сондықтан біз әлі де оқырманға адал қызмет істей отырып, шынайы мәліметті ұсынамыз. Өйткені біздің ағайын қазақта 1918 жылға дейін жазуы (алфавиті) болмағанында білмейді-ау деймін. Жазуы жоқ елде қазақша оқу, не мектебі бола ма? Қазақта оқу ісі болған, онсыз қоғам болмайды. Бабаларымыз – ұлан ғайыр түркі елі ерте кезде дамыған ел болған. Содан қалған асыл мұраның бірі – түркі жазуы, түркі тілі. Бізде тарих ғылымы қысталаңда болып, тиісінше дамымаған. Бұл отаршыларға қажет-еді, өздерін мәдениетті, дамыған ел деп көрсетіп, солардан үйренуге, оқуға, соларша тұруға мәжбүр етті. Әуелі арабтар келіп, дінді ұғыздап, араб жазуын таратты да, түркішені ысыра берді. Онымен арабтар парсы хожалары (хауза) келді, өз мәдениетін, тілін таратып, сұдасын жасап, ақшасын (манет) қолданып, рухани бағындыра отырып, түркішені ысыра берді. Сонда да түркіше бізде XIX-ға дейін

келді. Кіші жүздің ХІХ-ғы әйгілі ақыны Әбубәкір кердері түркі ғылымы, жазуы туралы былай депті:

“Он бір мен он екіде түркі білдім,

Ғалымдық зерек жанның мүлкі білдім.

Шығарған мусаннафтар назым қылып,

Түркіні тәмім тілдің көркі білдім”, - дегеніне

(21:384) біз әлі мән бермей келеміз. Мақамбет жазбаларында бірен-саран болса да түркі сөздері кездеседі. Отаршылар басып алған елді толық бағындыру үшін оны рухани тәуелді етуге тырысатыны белгілі. Ресейде сол жолмен кетті. Кіші жүзді толық басы байлы жасау үшін патша Екатерин – 2-ші жергілікті патша әкімшілігінен бұратана елде идеология мәселесіне баса назар аударуды талап етті. Ол үшін патшайым Кіші жүз қазақтарын Орта азиядағы ислам діні ықпалынан аластау қажет, мешіттер салып, мектеп ашуды міндеттеп 1786ж. 12 қарашада жарлық береді де (22:73), оларға Ресей дайындаған, саяси сенімді молдаларды тағайындауды жүктеді. Ол молдалар өз уағызында Ресейдің қуатымен жарқылын (блеск) түсіндіріп, бұқараны патша өкіметіне шын берілген, бағынышты рухта тәрбиелеуге тиісті болды. (Сонда) Орынбор әкімшілігі бұны шұғыл қолға алған. Тіпті Орта жүз ханы Қасымұлы Уәли 1799ж. Орынбор губернаторына, өз ауылында Орынбордан келген татар молда жұмыс істейтінін жазып, енді көрші ауылға сондай татар молдасын жіберуін сұраған. Ол өтініші орындалады, 1800 ж. ол ауылға да молда келген. Кіші жүзде өкімет үгітімен хан, сұлтандар, билер, саудагерлер, кей ауқаттылар өз үйінде жеке мектеп ашып, Орынбордан татар, башқұрт молдаларын шақырған. Олар араб, парсы тілдерін, ислам дінінің қағидаларын, татар, орыс тілін оқытқан. Кешікпей жас сұлтандар, билер т.б. 3-4 тілді, жазуды біліп, кейбіреуі орысшадан сөйлейтін болған. Кейбіреулері әскери атақта алған. Абай айтқандай: “мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға”, жалтыратып орысың шенді шекпен жапқанға” – дегені болды. Ішкі тарапта да оқу ісі осылай жүргізілген. Орынбор молданы дайындап, өзі тағайындап, оған “указной молда деген атақ беріп, насихатымен қатар тыңшылық істе жүктелген. Міне осындай молда Байт Кабунов Бөкей, Шығай үйінде болған. Ал Т.Шығаета Якуп Ямангулов тұрып бала оқытқан. (23:167) Оған Жәңгір, оның балалары үйінде оқыған. 1835ж. Жәңгірдің 11 жасар ұлы Зұлқарнай Исатай мен хат жазысып жүр, архивте сақталған. Жауап хатты Исатайұлы Жақия жазған жазуы анық,

киналмай оқуға болады. Сонда, Жәңгірдің 1840ж. ашылған мектебін Қазақстандағы тұңғыш қазақ мектебі деуге бола ма? Бұл мектепте де сол 4 тіл, (араб парсы, татар, орыс) Ислям қағидалары оқытылған. (22:56) 1840ж. Ішкі тарапта болған Я.Ханыков бұнда 20-дан астам мұсылман мектебі бар деп жазған. Ішкі тарапта Ресейден қашқан татарлар, орыстар, тіпті француздарда болған Үкімет бұларды ұстап, тапсыруды талап етеді. Ал бұны орындамағандар қатаң жазаға ұшырайды. Сонда да қазақ әлгі бишараларды паналатқан. Ал Балқы, Шомбал, т.б. билер байлар әлгі бишараларды ұрлыққа, барымтаға пайдаланған. Ал сауаттыларын Өтеміс сияқтылар бала оқытқан. 1816ж. тамызда рубасы С.Жаналиев Өтеміске қашқын татарды жасырдың деп айыптаған. Шынында да Өтеміс үйінде қашқын молда Абдолла деген кісі бала оқытқан. Жазалаушылар ауылын шапқанда Абдолламен Өтеміс жасырынып қашып кетіп, қолға түспеген. Міне осы молда да Өтеміс балалары түгелге жуық оқыған. Бекмағанбет, Мақамбет, Токтамыс т.б. 4 тілді білгені, жазбалары архивтен көрінеді. Сондықтан Ішкі тарап жастары XIX-ғ-ң 1-ші ширегінде осындай сауатты болыпты. Бірақ бұндай сауаттылықты пайдаланудың әлеуметтік шеңбері тым тар болған. Қалың бұқара сауатсыз қала берген. Токтамыс орысша білгені архив материалынан көрінеді. Бекмұқамбет (Бекмағанбет) шекарадағы орыстармен даулы мәселелерде “депутат” (өкіл) ретінде жұмыс атқарған, яғни орысша білген. Арапшада жазғаны бар. Өтемістің Қожақмет, Ибрайым, Қасен т.б. сауаттылығы жөнінде куә құжаттар кездеседі. Мақамбет бір толғауында: “Атадан туған көп ұлдың, мырзасы болсам деп едім” дегені өмірінің болашақ негізгі мақсаты болар.

Сонымен Мақамбет өмірі мен қызметін зерттеуде тарихшылар, әдебиетшілер, жанашыр қауым, батырдың туыстары XX-ғ-да өз әдістерінше бірталай жұмыс атқарғанын көрдік. Соның өзінде көп мәселе анықталмай келеді. Соңғы 35-40 жылда ешкім тарихи зерттеу жұмысымен айналыспады. Осы жолдың авторы өз әлінше өз бетімен Мақамбеттің өмірі мен қызметін жан-жақты зерттеуге тырысқанын жоғарыда айттық. Біз түйіндей келе, Ленинградтағы тарихи архивтегі Өтемістің ауылымен 1804ж. жазғытұрым Жайықтан өтпек болғаны жөніндегі материалмен қатар оның балалары туралы да білдік. Алғаш рет біз Өтемістің 1808ж. қарашада 374 адамды басқарып, 35000 бас малды айдап өткені туралы құжаттар тауып, жария еттік. Сосын 1811ж. Өтеміс ауылымен “Борсан” тұрағы жағында тұрғанын мәлімдедік.

Төртіншіден, Өтеміс 1816 ж. жазда С.Жаналиев сұлтан бастаған шапқынға ұшырағанын тұңғыш жарияладық. Бұдан кейін, таланған мал дүниесін қузалап Орынборға барған Өтемісті қашқын татарды жасырды деген жаламен 1817ж. абақтыға жабылғаны, сонда дүниеден озғаны жөнінде алғаш тауып, жария еттік. Алтыншыдан, 1818ж. көктемде Өтемістің үлкен ұлдары Тоқтамыс, Бекмұхамбет Орынборға барып, әкесін жаладан ақтап алғаны туралы да алғаш құжат тауып, оқырманды таныстырдық. Жетіншіден, 1818ж. жазда Тоқтамыс әкесінің орнына старшына (би) болып сайланып, бұл лауазымға бекітіп, “старшына” атағын беру жөніндегі материалға кезігіп, оқырманға олжа жасадық. Сегізіншіден, жаналпыр қауым Тоқтамыстың орысша білетіндігі мен. оның 1820 ж. дүниеден озғаны жөніндегі материалмен алғаш танысты. Бұған қоса біз дүниеден өткен Тоқтамыстың мөрін 1822ж. Орынборға кері қайтару жөніндегі жазысқан материалмен ізденушілерді таныстырдық.

Тоғызыншыдан, әкесінің орнына сайланған Бекмағанбетті хан мен Орынбор старшына деп бекітпегенін оны “Тыныс” ауылына би қойғанымен алғаш мәлімет тауып, ғылымға жария жасадық. Оныншыдан, оқырманға тұңғыш рет Мақамбет 1832ж. 20 тамызда әйелі үшін Әжмамбет Досалиевке қалың малын төлеп болғандығы туралы ханның ОШК-на берген мәліметті жария еттік. Енді Әжмәмбет Досалиев деген кім, руы, мекені, әлеуметтік хәлі, ұрпағы т.б. іздейік.

Он біріншіден, Мақамбеттің Жәңгірдің ұлы Зұлқорнаймен Орынборға барған жылын анықтаудың бізге сәті түсті. Бұдан басқа да тарих ғылымына қосқан жаңа мәліметтеріміз бар, тізе беріп болмас. Бәрі дерлік мерзімді баспасөз бетінде жарияланды дедік. Ел аралап, Мақамбет ізімен жүріп, материал жинауым өз алдына ұзақ әңгіме. Ірілі-ұсақты жаңалықтар көп болды, қарияларға мың рақмет. Он екіншіден, Кіші жүзде мұсылман мектебін ашуға империя мүдделі болып, күш салғанын, Қазақстанда оқу ісі тарихы ғылымына бұрын елеусіз келген мәліметті жария жасадық.

Он үшінші, 1819ж. қарашада Сығай тарапта 13762 шаңырақ, 110736 бас түйе, 650.765 жылқы, 235.856 мүйізді мал, 3.985.707. бас қой, 127.442 бас ешкі болған.

Бұл ішкі тараптың ең байыған шағы еді, 4.8 млн. бас мал болған. Анық болса адам саны 70 мың жан екен. Бұл да жаңалық. Кейінгі тарауларда тың мәліметтер болады.

* * *

Мақамбет Өтемісұлы 1803 жылы бұрынғы халық “Ішкі тарап” деп, атаршылар кейін “Ішкі, Бөкей ордасы” деп атаған, қазіргі Батыс Қазақстан облысы Жанақала ауданында Бекетай құмында дүниеге келген. Ал Қазақ ССР-н қысқаша энциклопедиясы (А. 1987ж.) қазіргі Орал облысының Жәнібек ауданында 1804 ж. туған – деп, Қазақ Совет энциклопедиясынан қате материалды көшіріпті. (24:530) Мақамбет Бөкей ордасында жасырынып жүргенде Жәңгір хан 40 кісі жіберіп, ұстап Калмыков түрмесінде 2 апта жатқасын, Орынборға айдатады – деген жалған мәліметте баршылық. Бұндай жаңсақ пікірлер басқа басылымдарда да жазылып, оқырманды шатастырып, Мақамбетке деген маңысты, қызығушылықты кемітуде. Жаңадан шыққан Батыс Қазақстан энциклопедиясы Мақамбетке қарсы болған адамдарды жинақтауға толы, ал батырдың өмірбаяны қысқа, әрі жаңсақ мәлімет мол, оның қоғамдық-саяси қызметі тарихи ғылыми тұрғыдан жазбағаны өкінішті. Өйткені авторлардың Бөкей ордасы тарихын білмейтіні көрінеді. Ол түсінікті де, арнайы зерттеу жүргізу тым қиын. Мақамбет қазақ халқы тарихындағы аса бір ауыр кезеңде - өз баласын асырай аспай аштан өлетін болғасын 50 сомға сатқан, не жанұясымен амалсыз орыс казак әскеріне жазылып, христиан дінін қабылдап орыс болған кезінде дүниеге келіп, өсіп, ер жетіп, “қорлықта жүрген халқына” адал қызмет істеді.

Мақамбеттің жастық шағын, оның әнші, домбырашы болып, ел аралап, кемелденуін жазушы Әнес Сарай біркелкі нанымды етіп өз еңбегінде жазыпты. Қазақ өнерпазы, батырлық пішіні, зергерлік, тегінші, үйші т.б. кәсіби қабілеті ежелден ел ішінде көріп, білуден, біртеуден, үлкендерден үйренуден басталатыны белгілі. Бұл процесс Кіші жүзбен оның Ішкі тарабында Асанқайғымен Қазтуған кезінен де күрделі, аса қиын саяси, экономикалық, әлеуметтік азып-тозу заманында өткенін біздің жазушыларымыз (Ә.Әлімжанов, Ә.Сарай, М.Тәжімұратов, Н.Әбуталипов т.б.) нақтап, әрі толық жазбай, әлі жетпей күрделі қоғамдық құбылысты, рухани, мәдени қожырауды жазылып өте береді. Жетіру тайпасының ХІХ-ғ. басындағы аға биі Тілегенші Бөкенбай ұлы жазғандай: Кіші жүз жұрты екі оттың ортасында болып бір жағынан елді басқара алмай, әлі жеткенді тонап, талаған хан, сұлтандар, екіншіден-жергілікті патша әкімшілігі, олардың Орынбор,

Орал әскерлері. Бұл қыспақтан Байұлы тайпасының ауылдары Нарынға өтіп еді, онда да орыс помещиктері, Орал әскері т.б. қысым жасап бастады. Бұдан бас сауғалап Өтеміс пен Жүз батыр Беріш руы ауылып бастап, бесіктегі нәресте Мақамбетті түйеге теңдеп 1804ж. көкей айында Жайықтан Тайсойғанға өтпек болғанда, Калмыковтың қазан әскері тойтарыс берді. Ауыл қайта оралып Дендер тұсынан өтіпті. Жайықта үш кешу бар деген кәриялар біреуі-Қалмақ өткел. Соларда түнде бірдірмей өтсе керек. Оған жету тіптен қиын. Ауылдар ебін тауып Дендерге қарай өте берді, құм Нарынға жібермегесін қаша берді. Нарын жағында жұрт күрт азайды. Бұл патша өкіметінің есебін жаңылдырды. Империяға Орталыққа жақын мал, мал өнімін т.б. арзанға сатып алатын өз өнеркәсіп товарын сататын рынок керек. Бөкей сұлтан, орыс купецтері дабыл қақты. Содан патша үкіметі 1806ж. 19 мамырда қазан елін билеу, Бөкей Ордасы жөнінде Ережесін шығарып, қазақтардың Жайықтан әрлі-берлі өтуінің тәртібін көрсетті. Енді қазақтар өз руы, не ру бөлімінің старшыны басқаруымен, жан басын тізімдеп, мал басын санап, Бақсай мен Гребенщиков форпостылары тұсынан, арнайы постыдан бақылаумен өтетін болды. Өз жерімен суынан қазағым айырыла береді. Ол аз болса өз қара басының билігінде ада болды. “Ереже” бойынша кедей қазақтар балаларын тек ресейліктерге құлдыққа сатуы тиіс еді. Билеуші топ пен орыс казак әскерінің шабындысы тоқтамады, бір талауда, не жұтта бүкіл ауыл малсыз дүниесіз қалып қайыршы болып шыға келді. Байғұстар саны өсе берді. Байғұс дегенге Ә.Сарай кітабында түсініктеме бермепті де, олар Орал әскери мекендерге орыстармен бірге тұрады депті. Бұл қате мәлімет. Байғұс деген қалмақ сөзі көрінеді, мағынасы – тақыр кедей. Орыс басылымында кедей қазақ күнелтіс үшін Орал, Орынбор әскери қоныстары қасына келіп, ең соңында тағанын, не мосыны сатып қайыршы болады, әскери мекен сыртында, қашықта жолым үйлерін, күркелерін тігіп, сонда тұрады. Бір орында тұра берсен үй айнала шөптен арылып тақырланып, шаң көтеріледі. Амал жоқ 50-60 қадам жерге байғұс күркесін көшіреді. Бұны түсінбеген орыс-қазақты көшпелі, байғұс болса да көшуді елестетіп, азғантай үй жабдығын арқалап, көше береді деп жазған. Байғұстардың пайда болуы – қоғамдағы саяси-әлеуметтік дағдарыстың тереңдігін көрсетеді. Байғұстарды әскери қоныстар тегін жұмысқа пайдаланған, не үгіттеп христиан дініне, орал казак әскеріне кіргізген. Балаларын арзанға сатып

шып, дініне кіргізіп, аты, жөнін өзгертіп, қызметіне пайдаланып, еліне жайырмаған. Бұндай адам жанын тітіркендіретін фактылар оқулықтарда айтылмайды, лекцияларда айтылмайды. Аталарымыз көрген азаппен қорлықты қазіргі ұрпақ толық біліп, тағылым алуы тиіс. Сонда аталарымыз тіршілік көзін іздеп, отырған атамекенін тастап, қатерлі Жайық шөбінен әрлі-берлі тозып неге өте бергенін түсінер. Қазақта тіршілік көзі болып мал қалды, қолөнер мен өнеркәсіпті дамытуға, балық аулап талшық өтуге, тұз өндіріп, аң аулап табыс табуға Орал өскері жол бермеді. Амал жоқ, қара шаруа мал өсірумен айналысты, бірақ оны өсіруге жайылым керек, мал бір жерде ұзақ тұра алмайды. Міне осыдан келіп қазағым, Өтеміс 1808ж. күзде Жайықтан қайта өтіп, Нарынға 5 жасар Мақамбетті тұлыпқа орап, Бекетай құмына барады. Осы жерде туып, өскен Шүкірғали Абдешұлы (руы Маскар, 1899 жылы туған, сауатты) білікті кісі екен, 1972ж. 28-шілдеде Миялы ойда (Орда ауданы) тұрғанында барып сөйлескенімде: Бекетай деген “бесқасқа беріш, өзі де, ұрпағыда осы өңірді әлсін әлі келіп жайлаған. Бұны Әзізкен Исқақұлы (руы Беріш, 1913ж. туған сауатты, Орда ауданы) айтаалады, беріштің Бөдене деген сәуегені осы жерді көріп, ұрпағына Бекетайға мұра етіпті. Әжекеңде патриот кісі екен, білгені көп. Атасы Тұтқыш Байқұрманұлы Исатайды 1837ж. Жайықтан өтерде қорғаймын деп тосқауыл болып, қуғыннан құтылуына көмектесіп, өзі өлімші қала болып, тал арасына қашып одан қашып, Кердері Мұқаш Ибраһимнің үйінде бір жыл жасырынып, емделген. Бұлардың сөзін Демесін Шерниязов (1887ж.т., Беріш, сауатты) растап, одан әрі нақтылап, қорытты. Бекетай тегі “бесқасқа беріш – дейді көрия. Баяғыда Үйсіннен 5 жеті қашып келіпті, 4-і еліне оралғанда, Түсіп дегені қалады. Одан бес ұл болған: Айтпай, Байқошқар, Бекетай, қараша дейді. Бес жігіт аяғыр, батыл, өрен болғасын “бесқасқа” деп ел мадақтап атапты. Бұлардың 2-і Кердер жағында қалып, 3-і Бекетай құмына орнығыпты. Ол Маңақаланың батысында 90 км-дей, ұзындығы 9-10 км-дей, оңтүстікке қарай бөбеп жатыр. Ауасы жылы, қысы аз, шөбі мол аумақ “Айтпай бесқасқа құмы”, “Қараша бесқасқа құмы” “бекетай” болып тағы бөлінеді. Біздің ұғыміз Бекетайдың шығыс-терістік жиегінде еді – дейді атай. “Айтпай құмы” ойпаңда, көк шөп көп өседі, “Көктөбе” деген осында, айналасы өсімді көгал. Бекетайдың батысында “Тас төбе” деген жер бар, оның терістігінде “Таубұйрат” деген құм арқылы жол Жасқұсқа кетеді. Бұл жерлер Мақамбеттің туған өскен, тұрған жері болғасын тақықтап

отырмыз. Демесін атай Әжікен т.б. сөздерін қайталап, арғы Көктөбе деген бар. Мақамбеттің Бекетайда “тас үйі” (саман) болған, Жәңгір т.б. Өтемісті, кейін оның балаларын ысырып шығарған. Бекетайға Қарауыл хожа Бабажанов келіп, “Кілке” деген жерге ағаш үй салған. Бұл “ала құйын” біздің үйден 3 км-дей жерде еді – дейді. Демесін Хожа патшаға жағынып, медаль алған, хорунжий әскери атағы бар, Жайықтан 1809 ж. өтіп осы жерге қысғырылып, алауыздық пен жерге таласты ала келді, - дейді кәриялар. Оның Қиғаш өзені жағында т.б. алапта жері болған. Бекетай құмында “Қамау, Қамал шағыл” бар, сонда Мақамбет жасында болған, кейін 1837ж. сол жерде үлкен шайқас болған – дейді. 80-дегі Қалила әжей 1972ж. Жаңақалада. Ол кісі ауданның жер бетінің бәрін біліп отыр, Бекетайда туып, өскен бесқасқа. Бұл айтылған кәриялар мәліметін тексеруге шықтым. Ол үшін әуелі Еспентай Тасмағанбетовке (Байбақты – бұғанай, 1890ж.т., сауатты Орда ауд. Теректі құмында туып, өскен) жолықтым. Тым білгір екен, алдымды орап, сөйлетпеді. Жоғарыда айтылған. Бекетай алқабы туралы әңгімелерді біледі екен. Шеркеш Жақсыбаев – дейді Еспентай атай, Жәңгірмен бірге Мәскеуге барып, алтын медаль алып, қайтарда Хан Үфі (Уфа) қаласына барып. Нұралы хан бейігінде болып: “Қара қазақ-ай, атамды қаңғытып өлтірдің-ау, - деп азуын қайрайды, Шеркеш екеуі ұрыссып қалады. Елге келгесін хан Шеркешті қудалаумен болады, - дейді кәрия. Бекетай құмы, тұрғындары жоғарыдағы мәліметтерді Жаңақалада Ғазиз Үмбетияров, Сейтім Тәкеев, Аманғали Қанатов, Қабдолла Құбиев. Қ.Сейтов, Атырауда Тілекқабыл Шамшиденов, Қаппар Бижанов, т.б. растады.

Алматыда экономист Жақыбалиев ағай (Байбақты - Шекеу) коллективтендіру кезінде біз ығысып “Мақамбеттің Көктөбесі” деген жерде тұрдық деген. Д.Шерниязов т.б. кәриялар бұны растады және “Мақамбеттің арғымақ байлаған жері” дегенде бар, - деді. Мақамбет жасында сол Көктөбенің басына келіп, жастармен өлең айтып, кешкісін ән салып, домбыра тартып, тіпті ойын сауықта өткізетін болыпты. Бұған үлкендерде келіп қызықтап, өздері білетін өлең, жырларды айтып, жаттатып, жастарға “Қазтуған”, “Ел айырған” т.б. күйлерді, Шалгез. Доспамбет т.б. жырларын, Жиренше шешен, Сыпыра жырау әңгімелерін айтатын болыпты”, - дейді кәриялар.

Мақамбет өскен жер

Мақамбет саяси қайраткер, ол шаруалардың өз теңдігі мен күнелтісі үшін озбырлық пен қанауға қарсы жүргізген саяси күресінің жетекшісі деңгейіне дейін көтерілген азаттық үшін болған бейбіт және қарулы соғысқа белсене қатысып, оны халық “батыр” деп атады. Ал бұл, 1827, 1829, 1836-1838 ж.ж. бұқаралық қанды шайқастың болу себептерін түсіну үшін, оған қатысқан М.Өтемісұлының азды-көпті еңбегін көрсету үшін Кіші жүз бен Бөкей ордасының шаруашылық, саяси, әлеуметтік жағдайы жөнінде ықшамды болса да түсінік беруіміз қажет етеді. Шаруашылықтың кең көлемде, әрі салалы дамуы ең алдымен сол жердің бетіне, табиғат байлығына байланысты. Олай болса қысқаша географиялық шолу жасаймыз. Ақын, әнші, домбырашы елді жиі аралайды, тәрбие алады.

Өтеміс Құлманиязұлы Нарынға 1801ж. күзде өтіп, Нарында қыстаған. Ол кезде Кіші жүз ауылдары жыл сайын дерлік жазда Жайықтың шығыс жағынан Жем, Сағыз өздеріне, тіпті Маңғыстауға дейін жайлап, қыста Нарын, Еділ жағында жиі қыстаған. Бұл Орал казак әскеріне (ОКӨ), патша әкімшілігіне ұнамады. 1804ж. көкек айында Өтеміс Князьқала (Калмыков) тұсынан Жайықтың шығысына өтпек болғанда ОКӨ-нен тойтарыс алғаны белгілі. Дегенмен Өтеміс іле өтіп, атақонысы “Жарыпшыққан” сайының жағасындағы Князьден 150 шақырымдай қашықтағы “Борсан” деген жерге барған. Табиғат жер беті тез өзгере қоймайды ғой. Біз 1981ж. 15 мамырда Миялыдан шығып Жарыпшыққаннан өттік, Ойылдың суы жаңа келіп жатыр екен. Жолдан 1 км-дей жерде батыста жарыпшыққан жағасында үлкен төбе – Борсан екен. Ел жоқ. Айнала тақыр. Әр жерде көк шөп қылтиып көрінеді. Бұдан Тайсойғанға бардық мен қадір тұтатын жазушы Ғабдол Сизновтың “Дөң асқан” деген тамаша романында шебер суреттелген “Тайсойған, балдыр құмын “қақпақты көл” деп жырланатын әйгілі жер. Қағалай құм, қоныс әп-әсем. Жайылыс алыста. Осыдан Барлыбай (шығысында) төбесіне, оңтүстікке Қарабауға дейін шөп сирек, көл кездеспейді. Барлыбайдан Сағыз станциясы аралығында, Миялыдан Ойылға, не Қарауылкелдіге дейін қатқыл, шөбі сирек, жайылымы жұты. Тек Жайық жағындағы Саралжын, “Керік ана” жағында шабындығы жол көлдер бар. Бұл өңірде Беріш, Масқар, Тана т.б. ру ауылдары

мекендеген. Ал Қалдығайты, Соналы, Бұлдырты т.б. ұсақ өзендер алқабын бір кезде Байбарақ бастаған алаша руы ауылдары Аксайға дейін иемденген. Архив құжаттарында әр ру ауылдарының мекендері қыстауы, жайлауы сирек болса да жазылған бірақ жер иелену түрлері жағдайға байланысты өзгеріп тұрған. Алаша руы Құдайғұл батып тұсында Жайықтың Елек өзені тұсынан бері ХҮІІІғ. басында жайлаған Қызылқұрт, Ысық т.б. ру ауылдары сол жақтан ығысқан. Себеп – патша әкімшілігі мен хан, сұлтандардың өктемдігі.

Ойыл өзенінен әрі шығысқа жер беті кейде құмдасын, кейде қатқыл шөбі аз. Оңтүстіктегі Желтау, Доңыз тау, Атай – Матай, Борсық құмына дейін осылай. Тек Жем, Сағыз өзендері өңірі аз кем тәуір. Ал Борсық құмынан Арал теңізіне дейін, одан шығысқа Ырғыз, Торғай өзендері сілімдеріне құмды не тақыр. Тек Мұғалжар, Бершігүр тауларымен Жем, Сағыздың басы жайылымды келеді. Бұл Дешті – Қыпшақ жерінің оңтүстігі суға қат, жайылымға мұқтаж, орманы жоқ, тауы аласа, нулы көлдері аз, қамысты арналары кем кұрлық. Қобда, Қиыл өзендерінің басы, орта ағысының тұсы егінге қолайлы. Еңбекқор қазақ сол құм ішіндегі ойыс, көлеңді оазистерде бақша салып, суаратынын патша офицерлері көзімен көріп таң қалған. Шаруа бақшамен қысқы азығының жартысын айырған (25). Жердің шұрайлысы, орманы сулы өзендері Дешті-Қыпшақ даласының солтүстік жағында болған. Қазіргі Самар, Орынбор, Челябин губернияларының оңтүстігін ХҮІІІ – ғ. Қазақтар жайлаған. Орынборда Табын, Шекті, Алаша, Жағалбайлы т.б. рудың ауылдары тұрған. Қыстауы, көбінің егін жайы болыпты. “Табинка” деген қалашық сол кездің куәсі – табын руының жері, Торғай, Тоғызак, Үй т.б. өзендер “Жабық Қарағай” сияқты ормандар Алшын ұлысының ежелгі қонысы еді. Табиғаты қатал болғанмен Орал тауы сілемдері, Қарталы маңы егін мен малға қолайлы болды. Жазда қоңыр салқын, жаңбырлы қыста қары көп еді. Қазақ Ресейге бодан болғасын жеріненде, басынанда билік кетеді. Шекара деп жағалай бекіністер салады, олар әскери линияға айналып, Орал, Орынбор казак әскерлері кұралып, шекара күзетіп, әрі отарлаушы, жазалаушы қарулы күш болады.

Дешті Қыпшақ даласы орта ғасырда қалалары көп, қолөнер кәсібі дамыған, сауда жолындағы қатардағы өлке еді. Оған Қарашығанақтағы “Қырық оба” көмбесі, Теке қаласы қасындағы Шакафни көмбесі т.б. куә. Бұларда кірпіш заводының, моншаның, су ағатын бақша, бау

суаратын су құбырының, жеміс, жидек, зергерлік, ұстатық бұйымдардың қалдықтары табылған. Жайықта кей жер аттарыда сыкталып, олда куә. Мысалы, “Шабдалжап”. “Шабдал” деп орысша “Персик”-ті айтады және бұл өркениеттілікті көрсетеді. Немесе Теке класы төрінде “курени” деген орын бар, ол монғұл сөзі – үй-жөй. Қазақ аңдайды “Көрәнә” дейді. Қалалардағы үйлер күйдірген кірпіштен салынған және сондай кірпіш “курениде де” бар. Ал зергерлік бұйымның талай, бай түрлері бар. Егіншілікпен де бабаларымыз айналысыпты. Міне осындай өлке ел ішінде ауызбірлік кеткесін жасырып, әлсіреп, басқыншының жемсауында кеткен. Бұл процесс әсіресе Ақназар хан өлгесін күшейген. Бірлігі жоқ ел қалмақтарға тасқауыл жасай алмай, шабындыға ғасыр бойы ұшырап, бала-шағасы басқыншының қорлығында, құлдығында кеткен. Қалалар қираған, ел босқан. Бұған қоса Орал казак әскері шапқылап, елді тоздырған, Ноғайды бостырған “Қазақ пен Ноғайдың айырылысқаны”, “Ел айырған” күйі осы ХҮІғ. болған. Қазақ ойға-қырға қашып, тек мал өсірумен ғана шұғылданған. Ресей қазаққа қосымша бейнет, қасірет жасады. ХҮІІІ-ғ. Кіші жүздің ішкі бірлігін, шаруашылық байланысын әлсірету, өз өктемдігін көрсетіп, казак әскери шапқыншылығын жүргізіп, өлкені казак отарлауы (казачья колонизация) болса, ХІХ - ғ. Империялық отарлау толық күшіне кіріп, Ресей өз үстемдігін орнатты. Ел алдымен Кіші жүз жері қазынанікі, ақ патшанікі деп жарияланды. Жер бетінің, астының байлығы қазынанікі болды. Қазақ өндіріспен шұғылдануға қалі болмады, өзендер мен теңізден балық алуауға, сордан тұз алуға. Түзтөбеден (Елек), Дендерден түз, орманынан ағаш алуға, егуге, үй тұрғызып, қоныс тұрғызуға тиым салынды. Шекаарадан ымырада ғана бақша өсіріп, қақыра салу, қыстау мал қора салу сыкталған. Ал оларды ОКӘ-і білсе түрлі сылтаумен қиратып отырған. Бұндай фактыларды патша, Совет авторларының көбі жасырып, жазбай, Ресейдің Кіші жүзге “прогрессивтік” ықпалы болды дейді. Экономикасы жаңа тұрғыда дамыды - деп бөседі. Содайдың бірі Н.Г. Аполлова Орынбор губернаторлары ХҮІІІ-ғ. Кіші жүзде егіншілікпен айналысуына ықпал жасады дейді. (26). Қандай көмегі болғанын атамайды. 1797ж. күзде ОКӘ атаманы Донсков әскери мақанда мен Жайықтың шығыс (Бұқар) жағындағы Кердері руының егіншілер аулына келіп. 2 қазақ малымызды ұрлап кетті, соларды іздеп алмадық, - деген. Егіншілер біз ондаймен шұғылданбаймыз және оған

мүмкіндігіміз (көлігіміз) жоқ, - деп сендіреді. Донсков командасы м асып кетеді де, бір тобы келіп, әлгі ауылды талап, 18 кісіні өлтіріп, тұтқындап, ойран салып әкетеді. (27:). Шаруалар губернатор Бахметовке болған оқиғаны баяндап еді, еш нәтиже болмады, талаға дүние, малды қайтармады. Егіншілер қонысын тастап, жаң-жаққа бос кетеді. Егін еккеннің көрер күні осы. Жайықтан әрі-бері өтуге, балы аулауға, мал суаруға болмайды, балықты шошытасың! Бір бекі ұстағаны үшін Шапай деген жігітті жауапқа тартты. Жаза әр түрлі, 250 рет дүре соғу, көлік, мүлкін тартып алу, жер аудару т.б. ОКӘ озбырлығы шексіз болған. Жайықтың шығыс жағын өз еркімен иеленіп шөп шауып пішенін үйіп қарауылсыз тастап, кейін “пішеніме мал түсп ұрлады”, - деп айып тағып ақша, мал өндіру “кәсіпке” айналған. Қазан ауылдарын аралап, тіміскілеп жүрген, егерде бір үйден бір тал ағаш көрінсе, орманнан ағаш ұрладың деп айыптап, өндірген. Немесі Мақамбетті 3-4 жолдасымен, “Жайықтан өтпек болды” деп ұстап Князь қала абақтысына жапқан. Бұндай сорақылықтар көп, қайсы бірін тізі бересің. Мақамбет осының бәрін көріп, естіп өскен.

Мал өсірудің азабы көпте, пайдасы әр жанұя қажетін өтемейді. Малды, оның өнімін сатқанмен одан түскен ақша азық-түлік, киім, кешек, үй іші бұйымы, шаруашылық құралдарын сатып алуға жетіспейді екен. Тек байлар ғана киімі бүтін, тамағы тоқ, шаруашылығымы болған. Онда да бай құдіретті ауа райына, саяси жағдайға байланысты. Бай көп малға пішенді шалғы орақпен жеткілікті дайында алмаған, шөп өнімі аз. Тек аз ғана сауын малымен төлге, көлікке жетерлік пішен жиған. Қалған малды қысы, жазы жайылыста ұстаған. Көп мал қырдағы сирек шөпті тез тауысатын болғасын, жазда мал бір орында 7-10 күннен соң көше берген. Әр ру аылының тарихи қалыптасқан қыстау орны, жайлауы, көшу жолы, құдықтары, жазғы орындары болған. Мысалы, Адай, Табын т.б. ру ауылдары Жем, Сағын сағасынан Қостанайға қарай көктем басталарда көшіп, жазда Торғай Жем, Тобыл, Тоғызақ т.б. өзендер бастауында тұрған. Бай малшы жалдап, өзі ауанымен жөйләп жылжып, бабымен көшкен. Көшуді әр қызық, думанды өткізуге тырысқан. Қариялар адайдың Құлсары байы (қазіргі Құлсары қаласы орнының иесі. И.К.) қыстауынан қозғалып жолай қыдырып, Ақұшан, Алатау т.б. мекендерге қона түстене жүріп, бойжеткен Қызданай, Төремұрат ауылдарында қонақтағанын айтар еді. Одан Үш Бөкенбай жағына, Мұғалжар жағына көшкен. Оңтүстікке.

Түстірт қыратында, Шың тауында кедейлер тұрған. Көше алмағандар
 ақбалалар мен көлдер маңында қақыра салып, бақша салған, аң аулап,
 бағық ұстап Арал теңізі жағалауында күнелткен. Халықтың бұл
 өмірінің тұрмысының өте нашар екенін Е.П.Ковалевский т.б. жазған.

Көш жолшыбай саудасын жасап, киімін, құралдарын ондап, баласын
 асытып, тойын жасап, қаліпті өмірін өткізген. Негізгі сауда Ресей
 арасына жақындағанда жасалған. Орынбор, Орск, Тобыл, Қосатанай
 қалаларында мал, мал өнімдерін (тері, жүн, киіз, алаша, май), ағаштан,
 қызылтан көмір, құрал-жабдық, мата, киім, ағаш т.б. сатып алған.
 Сөзсіз ақ шай, секермен, бау-бақша өнімдерін алған.

Жайылым, шабындық, суат жетпеген. Бұл мұқтаждық ауылдар мен
 қалалар арасында талас туғызып, аяғы дауға, барымтаға айналған.
 Қалаларда біз атаған тақыр, жартылай шөлейт жерлер көп болса да мал
 асырауға жетпеген. Жайылым көлемі жылдан-жылға азая берген. Бұған
 жайының тұрақсыздығы, жиі болатын қуаңшылық жұт әкеліп, мал
 саны күрт кеміп, адам шығынын көбейткен. Бұл жәй шаруалар
 арасында түрлі жағымсыз қылықтар туғызып, наразылық өршіген.
 Тұрғылық көп.

§3. Ішкі тарап және оның қалыптасуы

а. Ішкі тараптың табиғаты

Кіші жүзде жайылым, суат, орман, малға пана, азық қалың қамыс қоға, талды жер тапшылығымен қатар он екі ата Байұлы тайпасы руларының Еділ, Жайық аралығына көшу қозғалысының басты себебі – бұл алқап ежелден Байұлының атамекені. Бұны жер, су, қоныс атаулары да қостайды. (Нарын, Самар, Тарғынтөбе, Үштархын, Қиғаш Дыңқызыл т.б.). Екінші басты себебі – Нарын құмының табиғаты ерекше, оның адамға ол кездегі пайдаланғанын айтуға сөз жетпейді. Еділ-Жайық аралығын “Самар даласы” депте атаған. “Самар” деген көлдер. Бұл даланың жер беті әртүрлі құм, қатқыл. Нарын құмының терістік шығыс жағындағы далалық “қатқыл” деп аталады, табиғаты өзге. Терістік – шығысы Сырт қыратына дейін барады. Қазіргі Ершов. Семиглавыйлар станциялары қасындағы “Баяш” тауы маңынан қатар екі өзен ағады – батысындағы “Сары өзен”, шығысындағы “Қара өзен” деп аталады. Екеуі 500 км-дей қатар ағып отырып, “Жаңақала” тұсында Самар көлдеріне құяды. Ірілі-ұсақты 24 көл бар. Ертеде айнала ну нар қамыс болған. Бұл екеуінің батысында Мақамбет айтқан “Ащы өзек” бар, қар суы тасып “Соркөл” деген үлкен сорға құяды, суы жаздай болады, жағалауы жерде қалың қамыс, тал болыпты. Әр жерде ағашта өскен. Сары, Қара өзендер, Балықты, Оюкен (Грачи) т.б. су жайылымдары қар суымен тасып, жазғытұрым су екі жағалауына сай. көлдерді қуалай 10-20 км. Жерге жайлаған. Пішен көп болады. Бұл екі өзен аңғарында қамыс, тал, (Жалпақтал), қоға, ши, ағаш өскен. Топырағы егін егуге қолайлы. Мақамбет “Ақтеңіз” деген “Ақкөл”, суы таза, шипалы, қамыс көп өседі. Бұл алапта “сор” деп аталатын ащы сулы, батпақты, татыры, сайы көп “Түрке”, “Әукетай”, “Шаламан” т.б. сорлар бар. Айналасы қой, түйе жоюға өте қолайлы, құдық суы мол. тұщы. Бұл айтылғаннан қосөзен алабы ежелден шаруаға қолайлы болғанын көреміз. Талас, наразылықта осыдан туады. Бөкей сұлтан Сары өзеннің қазіргі Жәнібек ауданы тұсында қоныс салыпты, оны қазірде тұрғындар “Бөкей жаңақаласы” дейді. Бекер қызықпаған. Шөпті, сулы, Астрахан, Саратов, Самараға баратын жолдың түйісі. саудаға тым қолайлы, байланысқа жақсы.

Нарын құмының табиғатын жазу қызықта ұзақ әңгіме (28). Ол жерге аяғым тисе тандана, сүйсінумен боламын, бірнеше рет әрлі-берлі

кесіпте, ұзынынан киыпта шарладым. Нарын құмы Жаскүстан Жайыққа қарай “Шыбынтай” құмына дейін 350-400 км, терістік-шығысында “Арал сордан” (Бөрілі, Жиек құмдарынан Дінкызыл, Мыңтөбеге, одан әрі Сасық тау, Танюшкинге қарай 400 км. шамасы аумақты алып жатады. Нарын құмы жөнінде баспасөзде көп жазылады, бірақ оның табиғи қызық, пайдалы ерекшеліктерін аз да болса тиянақтап жазғанды көрмедік. Біз шалып өтеміз. Нарынды анығырақ жазған Я.Ханыков оның ені 50-60км, ұзындығы 230 км шамасы депті, бұл тым кемітіп айтылған. Ханыков Нарын құмын 12 бөлікке бөледі, олар Бекетай Бөрілі, Жиекқұм, Жаскүс, Дүйсе, Теректі, Жаманқұм, Ірге құм, Айғыр құм т.б. Құмда әр түрлі болады екен, жел тұрса көшіп жүреді. Құмы көбіне жинала атжалданып биіктей “таушық” болады. Биік, неше түрлі шокада бар. Құмды жер арасында ашық жер - алап болады, жалпақ көк шөп өсіп, күзге дейін қурамай тұрады. Себебі – ылғал жақын. 1942ж. Жаскүсқа (Ордаға) барғанымда 1-1,5 м. Тереңдікте құдық көрін, таңғалып, ат суардым. Кей жерде (Шалқар 2 м Қармолада 2,5м) болады. Қатқылда құдық терең болады, 1943ж. “Байтілеуде” (Құрманғазы күйшінің туысы, жайлауы). Колхозға құдық қазғанымда 5 м. Тереңдіктен ғана су шықты, онда да әлсін-әлі құдық түбін аршумен болдық. Бұл малшы қызметінің ауырлығын көрсетеді. Ертеде құдық қазу кәсіп болған. Нарынның тағы бір ерекшелігі – қыста қар сирек, аз жауады, ал, қатқылда құмнан алыстаған сайын қар қалың, күн суық, қысы ұзақ болады. Қуаңшылық жылы қатқылдағылар Нарындағыларды сағалап, малдарын қыстай жайып аман алып қалады.

Нарынның ХІХ-ғ. басындағы тағы бір ерекшелігі – орман, ағаш, қамыс, ши, бұта, тобылғы, тал, шетен, қоға көп болған. 1827ж. Жаскүста келген сенатор Энгель “Песка Нарына был покрыто лесом” деп жазып, оны қорғау жоқтығын жазған (27:295). Орман шаруашылығын зерттеушілер Нарында ХІХ-ғ. Басында орман 33% жер көлемін алып жатқан депті. (28:10). Бұл аса үлкен байлық. Ағаш, бұта, қамыс көп болғасын ылғалда көп, ұзаққа сақталады. Қамыс Каспий теңіз жағалауында тұтас өскен, ішінде жабайы аңдар көп болғанын айтады. Сондай-ақ, Самар көлдері 24, ну қамыс. Қыста қамыс арасы жатқан астына төсем басындағы бүршігі малға қорек. Суат қасында қысы, жазы Самар көлдерінде балық арылмайды және түрі көп болған, тұрғындарға қосымша азық сатса қаржы. Қатқыл деп Нарынның Баскүншак, Бөгде тауы, Сайқын, Жәнібек жағын, Сары, Қара өзендер,

Ащы өзек, алқабын айтқан, бұнда жайылым, суат. Өзендер жағасында Қамыс, тал, бұта, шетен қоға өскен, арман алқаптары, сайлар, көлдер көп болған, шабындығы мол, аң, құс кең жайлаған. Қырлығында қар суы жиналған көлдер бар. Олар “Есей Саралжын көлі”, “Қуан, не Кунбай Саралжыны, Ағай Қара көлі т.б. аталады. Қырлығында еркек шөп, жусан бетеге, изен, итмұрын, көкпек, тарбаған, таспақара, қарақат көсік, шие т.б. өсімдіктер болған. (29:532)

Үштаған, Керей ашығы, Балқұдық, Қошалақты жағында да Саздыға Қаракамысқа дейін ойдым-ойдым қатқыл бар, бірақ өзен су жоқ. Ақжонас жайлауы малға жайлы. Теңіз жағы сулы болғанмен жер беті егінге жарамсыз. Қамысы көп, қалың, арасында Жолбарыс, Қабан көп екен. Аңыз Исатай жасында жолбарыс пен алысып, өлтіріп, батыр болған дейді. Бұл өңірде малға жайлы болғасын көз тартқан, көп ауыл келген.

Ұзақ жылдар (XVIII – ғ-дан) иесіз жатқасын аң көп болыпты. Орман мен нар қамыс арасында жолбарыс, бұғы, қабан мен қатар басқа аңдар жүрген. Қариялар бұғы, бүркіт, т.б. құстар болғанын айтатын. Ең қызықтысы, Нарында құлан, тарпан, киік, құстың көп (ителгі, қаршыға сұңқар т.б.) түрі, Бақсай жағында қызғылт қаз, құмында батпа, борсық қасқыр, қатқылында құлан, түлкі, қорқау, құс пен тышқанның неше түрі өседі. Ащы өзек бойын, Тарғын өзеніне дейін құлан, киік, қасқыр, қабан т.б. жайлаған. Құлан көп өседі, “құлан ойнақ” жерде жиі болады, бұл жөнінде тарихи әңгімеде бар. Жылқының да тағы түрі жүрген. Үйрек, қаз, аққу, дуадақ өз алдына әңгіме. Нарынның табиғаты мен байлығын сипаттауға сөз жетпейді деген осы. Ұлы Мақамбетте мақтағаны белгілі. Ол: “...Шортаны қара бақандай,

Бақасы сары атандай.

Балдырғаны білектей,

Баттауығы жүректей,

Сонасы қоңыр үйректей”, - деген.

Нарынның біз көрген қариялары бұл өңірдің өткендегі табиғи байлығына кісіні тамсандыра айтатын. Аңның көптігі аңызға айналған. Мақамбетте өз өлендерінде құстың бірнеше түрін, бұғыны, жыртқыш аңды атаған. Қарттарымыз бұл аңдарды хан, сұлтандар, орыс чиновниктері талай аяусыз қырғанын, аз уақытта оларды жойғанын да қанжыла мәлімдейтін. Аңдардың Нарында көп болатыны – бұл өңір екі ғасырдай қаңырап бос қалған, тек анда-санда өткінші жолаушылар.

Нарынның сенатор Энгель жазғандай “орман жапқан” даласына жүксан келтірген. Орманда, аңдарда, жалпы, далалық XIX – Ғ-ң 2-жүзінде жаппай аяусыз ысырапқа ұшыраған. Энгель орманды үй, салуға, отынға деп еш бақылаусыз, есепсіз отайтынын жазған. Ол қонысты хан бұған қорықшы, қорғаушы қоймаған. Өзі туыстарымен бірге пен Жиекқұм құмдарындағы орман ағаштарынан үй, қора, т.б. салғанын, отқа жаққанын 1942ж. Орда қонысы қарттарынан біреуге бізге сөйлестіріп бергенбіз. Ал, оның орнына ештеңе отырғызбаған.

Орманды басқаратын Уақытша Советке 1847 ж. ж. Советник болып тағайындалған А.Евреинов “Нарында орман болған, ол 1850 жылға тек қалғандары қалған”, - деп жазады. (30) Аң құстар жөнінде де жан-жақты әңгімелер айтылатын. Жәңгір хан аңға жиі шығады екен, көбіне орыс чиновниктерін ілестіріп, жабыла аң аулаумен бірге “қона-жастана жатып” әкімге сый-сияпат көрсетіп, жақсатты екен. Есесіне чиновниктер ырза болып, ханды мадақтап, мақала, шараптап жазады. Жәңгірдің аңға шығуы халыққа залал екен. Бұл туралы Ақмет Мамытұлы (автор өзі осылай жазыпты) 1926 ж. жазбаларында Жәңгір аңға жиі шығып, қасына сұлтандармен 12 билерін, азаматтарын алып аңға шығады екен жолай көрінген ауылдарға шығындыруымен бірге қыз, келіншектерге “қырғындай” тиіп, зияндық жасайтынын наразылық туғызатынын жазған. Аңдарды қыратынын жөнінде “Құлан ойнақ” деген сықылды тарихи мәліметтер ел аузында көп еді. “Ащы өзек” аңғары кең, сулы, нулы екен, жалаң сай екен, бір кезде оны киік, құлан тарпаң, қабан т.б. жайлапты. Қабан барын бізде көрдік. Ертеде құлан жиналатын, содан кейін қабан орнын алды. Оны “құлан ойнақ” деп атапты. Ашулы хан көп кісімен әлгі құландарды қоршап алып, қырыпты дейді. Киелі... Ал “құлан ойнақ” деген жер атауы күні кешеге дейін халық арасында (Ащы өзектің Казталовка жағында) еді. Аң терісі XIX ғ. I-жүзінде аңшыға күнелттіс көзі болыпты.

Айта берсек, Нарын даласының XIX ғ. Басында табиғат байлығы өте мол екен. Азғыр, Басқұншақ, Элтон тұздары тағы бар. Олардан басқа Батырбек, Түрке, Аралсор т.б. көптеген тұзды сорлардың тұзы, құрамындағы көкпекті тобылғылы, жусанды еңкеулер малға да, адамға да пайдалы еді. Тек жусанның 28 түрі өседі. Ермен деген тері илеуге теріні, ақылды. жүнді бояуға “Сақар” сабын қайнататын, неше түрлі жемістік

шөптер, құмаршық, Сағыз, Қамыстың борығы т.б. көп болыпты. Өсімдік байлығы туралы Мақамбетте тебірене “Біздің анау Нарында” деген өлеңінде:

“...Қойды мыңға толтырған,
Нарынның анау құмдары
Түйені жүзге толтырған.
Көкпекті, шайыр шымдары.
Жатып қалған тайлағы.
Жардай атан болған жер.
Жабағылы тоқтысы,
Қой болып қора толған жер.
Ащ, арығым жойған жер,
Жылаған бала қойған жер,
Шортаны қара бақандай.
Бақасы сары атандай.
Балдырғаны білектей.
Баттауығы жүректей.
Қымыздығы күректей.

Сонасы қоңыр үйректей, - дей келе “Нарында бас пайданың бәрі бар” – дегені әділ де, нақты сипаттама емес пе.

Сонымен Нарын даласының табиғат байлығы, Сыртқы орта мал шаруашылығына ХІХ-ғ. Басында қолайлы екен көреміз. Жер беті, ауа райы егіншілікке онша қолайлы болмады. Бірақ, Қос (Сары және Қара) өзендер алқабына, қатқылға да егін салуға болатын. Әрине, Нарынның ауа райы мақтанарлық қыс жылы, қар аз жауады, ауасы тамаша – адамға қуат береді. Бірақ, көп жерінде жаз ыссы, қатқылда кей жылдары құрғақшылық болып, ел жұтқа ұшырайды. Сонда да ұқыпты шаруа амалын тауып байыған Еділмен Жайық аралығында 30 млн. десятина жер болса, соның 6 млн. десятинасын Байұлы өзіне қайтарып, иемденеді. Осының 5.200 млн-дес. Жайылыс, 400 мң десятина құм, 192 мың дес. Сорбалшық, 100-120 мың деястина шабындық, 12 мың дес. Қамыс болған (31:289). Басқа бір деректе орман осы территорияның 1/3 бөлігін құрағаны белгілі. Міне, бұл ол кезде құлазыған далада иесіз жатқан ен байлыққа – ата мұраға оралып, иеленім деген қозғалыстың үшінші себебі еді.

Мақамбеттің жастық шағын, оның әнші, домбырашы болып, ел аралап, кемелденуі жазушы әнес Сарай біркелкі нанымды етіп өз

птабында жазыпты. Қазақ өнерпазы батырлық, пішіні, зергерлік, пігінші, үйші т.б. кәсіби қабілеті ежелден ел ішінде көріп, білуден, әліктеуден, үлкендерден үйренуден басталатыны белгілі. Бұл процесс Кіші жүзбен оның Ішкі тарабында Асан қайғы мен Қазтуған кезінде күрделі, аса қиын саяси, экономикалық әлеуметтік азып-тозу заманында өткенін біздің жазушыларымыз (Ә.Әлімжанов, Ә.Сарай, М.Тәжімұратов, Н.Әбіталипов т.б.) нақтап, әрі толық жазбай, әлі жетпей күрделі қоғамдық құбылысты, рухани, мәдени қожырауды айналып өте береді. Жетіру тайпасының ХІХ-ғ. басындағы аға биі Тіленші Бөкенбай ұлы жазғандай: Кіші жүз жұрты екі оттың ортасында болды: бір жағынан елді басқара алмай, әлі жеткенді тонап, талаған хан, сұлтандар, екіншіден – жергілікті патша әкімшілігі, олардың Орынбор, Орал әскерлері. Бұл қыспақтан Байұлы тайпасының ауылдары Нарынға өтіп еді, онда да орыс помещиктері, Орал әскерлері. Бұл қыспақтан Байұлы тайпасының ауылдары Нарынға өтіп еді, онда да орыс помещиктері, Орал әскері т.б. қысым жасай бастады. Бұдан бас сауғалап Өтеміс пен Жүз батыр Беріш руы ауылын бастап, бесіктегі ересте Мақамбетті түйеге теңдеп 1804ж. көкек айында Жайықтан Тайсойғанға өтпек болып, Қалымқовтын қазақ әскері тойтарыс берді. Ауыл қайта оралып Дендер тұсынан өтіпті. Жайықта үш кешу бар деген қариялар, біреуі – Қалмақ өткел. Солардан түнде білдірмей өтсе керек. Оған жету тіптен қиын. Ауылдар ебін тауып Дендерге қарай өте берді. Нарынға жібермегесін қаша берді. Нарын жағында жұрт күртазайды. Бұл патша өкіметінің есебін жаңылдырды. Империяға Орталыққа жақын мал, мал өнімін т.б. арзанға сатып алатын өз өнеркәсіп товарын сататын рынок керек. Бөкей сұлтан, орыс купецтері дабыл қақты. Содан патша үкіметі 1806ж. 19 мамырда қазақ елін билеу. Бөкей Ордасы маңында Ережесін шығарып, қазақтардың Жайықтан әрлі-берлі өтуінің тәртібін көрсетті. Енді қазақтар өз руы, не ру бөлімінің старшыны басқаруымен, жан басын тізімдеп, мал басын санап, Бақсай мен Гребенщиков форпостылары тұсынан, арнайы постыдан бақылауымен өтетін болды. “Ереже” бойынша кедей қазақтар балаларын тек ресейліктерге құлдыққа сатуы тиіс еді. Билеуші топ пен орыс қазақ әскерінің шабындысы тоқтамады, бір талауда, не жұтта бүкіл ауыл малсыз, дүниесіз қалып қайыршы болып шыға келді. Байғұстар саны өсе берді. Байғұс дегенге Ә.Сарай кітабында түсініктеме бермепті де, ал Орал әскери мекендерде орыстармен бірге тұрады депті. Бұл қате

мәлімет. Байғұс деген қалмақ сөзі көрінеді, мағынасы – тақыр кедей. Орыс басылымында кедей қазақ күнелтіс үшін Орал, Орынбор әскери қоныстары қасына келіп, ең соңында тағанын, не мосыны сатып қайыршы болады, әскери мекен сыртында, қашықта жұлым үйлерін күркелерін тігіп, сонда тұрады. Бір орында тұра берсен үй айналасынан шөптен арылап тақырланып, шаң көтеріледі. Амал жоқ 50-60 қадам жерге байғұс күркесін көшіреді. Бұны түсінбеген орыс-қазақ көшпелі, байғұс болса да көнуді елестетіп, азғантай үй жабдығын арқалап, көше береді деп жазған. Байғұстардың пайда болуы – қоғамдағы саяси-әлеуметтік дағдарыстың тереңдігін көрсетеді. Байғұстарды әскери қоныстар тегін жалшыға пайдаланған, не үкім христиан дініне, орал казак әскеріне кіргізген. Балаларын арзанға сатып алып, дініне кіргізіп, аты, жөнін өзгертіп, қызметіне пайдаланып, елін қайырмаған. Бұндай адам жанын тітіркендіретін фактылар оқулықтарда жазылмайды, лекцияларда айтылмайды. Аналарымыз көрген азап пен қорлықты қазіргі ұрпақ толық біліп, тағылым алуы тиіс. Сондықтан аталарымыз тіршілік көзін іздеп, отырған атамекенін тастап, қатерлі Жайық шебінен әрлі-берлі тозап неге өте бергенін түсінер. Қазақ тіршілік көзі болып мал қалды, қолөнер мен өнеркәсіпті дамытуға балық аулап талшық етуге, түз өндіріп, аң аулап табыс табуға Орал әскері жол бермеді.

б) Ішкі тараптың қалыптасуы

Еділ мен Жайық өзендері аралығында 30 млн. десятина даланың биік бөлігіне Байұлы тайпасы ауылдары көшіп келіп, орнығуының күрделі тарихы бар. Бөтен елді шауып, талап, тоздырған қалмақтар ХҮІІІ-ғ. д. өзін солардың кебін киді, Ресейге бодан болып, Еділ мен Жайық аралығына патша әмірімен араласты. Патша чиновниктері, Астрахан Орал казактары күн көрсетпеуі, малы мен жанына ие болудан қалады. Ақыры 1770ж. күзде қалмақтар көп толғаныс пен дайындықтан кейін Жайық өтіп, Қытай еліне бармақ болады. Қыста Кіші жүз тұрғындары қыстауына орнығып, жылы орнынан қозғала алмайды деп есептеп “Көкпекті” даласына қарай екпіндей көшеді. Бұған дейін қазақтар ХҮІІІ-ғ. ортасынан қалмақтар мен байланысы болмаған. 1771 ж. удерс көшкен 70 мың шаңырақ қалмақты қазақтар қызына қуып, көп ауылдарын быт-шығ қылып, мал жандарын олжалайды. Біз бұл мәлімет Мақамбет тегін анықтауға қажет болғасын ежіктеп отырмыз. Еділ мен

Бұл аралығы иесіз қалды. Тасқала, Семиглавыймар, Қабыршақты
 ОКӘ ие бола кетті. Ресей мал өнімдері рыногінен айырылды.
 Еділ жағында 25 мың шаңырақ Хошоуттар қалды. Біз Кіші жүздің
 бетін, шаруашылық, кей саяси жағдайын жоғарыда қысқаша шолып,
 Қазақтың негізгі шаруашылығы – мал өсіру, ал қоныс салып,
 өмілік пен айналысып, сауда қыздыруға империя жол бермеді дедік.
 Үкіметі әлсіз, дәрменсіз болып елдегі барымтаны да тыя алмай
 алған шаруаны шаша берді. Бұған жер тапшылығы, барының
 қысыздығы қосылып, қазақ аса қиын күйзеліске ұшырап, балаларын
 алмай құлдыққа сатуға дейін барды. Мал өсіру табиғат тәлкегіне
 жұрттан құтылмады. Мал өсіру жұмыс қолын көп талап
 өнімі жанұя қажетін өтемейді. Мал санын көбейту үшін, жұмыс
 қоныстану, егін салу үшін Орынбор өкмшілігімен Орал казак
 тепкісінен құтылу қажет болады. Қысылтаяңға ұшыраған
 шаруалар өзінің атамекеніне – Еділ мен Жайық аралығына көшуді
 қосыла, ол қозғалысқа айналады. Нарынға көшу қозғалысы
 А.А. Аюлова ХҮІІІ-ғ. ортасында басталды дейді. Сырым көтерілісінің
 талабы осы болады. Бұл ұзақ әңгіме. Бос жерге қазақтардың көшіп
 Ресейге де тиімді еді, арзанға жакыннан мал өнімдерін сатып,
 нашар өнеркәсіп, қолөнері товарларын қымбатқа сататын рыногі
 еді. Содан Астрахан, Саратов, Самара губернияларының
 шаруалары қазақтардың көшіп келуіне мүдделі болып, Үкіметке
 қатынасы жасаған. Астрахан Бөкей сұлтанды өз ықпалына көшіргісі
 Кіші жүздегі хан кеңесінің төрағасы Бөкей Нұралыұлы ел
 өз мүддесіне пайдаланып Астрахан басшылығымен
 қонысып, 1799ж. патшаға өз қарауындағы қазақтармен Еділ-Жайық
 аралығына қоныстанып, мәңгі патша қарауында болғысы келетінін, мал
 қоныс салуға ұлықсат сұрап, өтініш жазады. Үкіметке де керегі
 Губернаторлардың пікіріне сай, патша жалмажан, 1801ж. 11-
 Сұлтан Бөкей Нұралиевті қарамағындағы киргиздарымен
 И.К.) өз иелігіме қабылдаймын және оған екі өзен аралығында,
 Сары өзендерден Каспий жағалауына дейін жайлап, “қоныс
 ұлықсат етемін” деп жарлық жазады. Айта кетейік, Бөкей
 әкімдерімен сөйлесуінде жаңа қоныста қазақтардың үй салып,
 тұрғызу құқын талап еткен. Орынбор губернаторы, Орал әскері
 үй салып, қалаларын қайта тұрғызуына, егін егуіне тиым
 қудалап шаруашылыққа зиян келтіріп, сауданы да тежеп,

күнелтіс көзін шегергені белгілі. Ресей тұрғындарының мүддесін ойлаған патша үкіметі әдеттегідей мәселені созбалаңға салмай тешіп, казактың қалаған жерде қоныс салуына келіседі.

Кіші жүз қазақтарының Еділ-Жайық аралығына көшуге ұмтылуының басты бір себебі – бұл алқап қазақтың атамекені, ХҮІІ – өмір сүрген Шеркепті деген жырау ноғаймен қазақтың айырылысқанына жылап, Еділ-Жайық арасы қалың қазақ жайлаған жер деп өлеңінде айтқан. Қай уақытта да қазіргі кезеңдегі қоғамда қалыптасқан саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайды (ситуация) дәл және толық анықтау зерттеушіге тым қиын, іздену жұмысы көп, әр саяси-теориялық білік терең болуы керек. Содан болар, соңғы жылдары әдебиетшілер, кей тарихшылар аса шиеленісті ХҮІІІ-ғ. аяғымен ХІХ ғ. І-жартысындағы Кіші жүз бен Бөкейліктің тарихын тереңіре зерттеуден қашқақтап, өткір, не күрделі мәселені айналып өтіп, ұсақ түйектің төңірегінде әңгіме қозғап, үстірт, шала сауатты тұжырым жасауға әуестенуде. Бөкей ордасы жөнінде мол тарихи әдебиет Алматы, Астанада тұрып пайдаланбайтыны өкінішті. Тіпті кей тарихшы да ағымға ілесіп, ғылымнан қол үзіп, дәлелсіз пікір жазып жүр. Сондықтан біз ғылымда белгілі жәйді қайталауға не тәптештеуге мәжбүрміз. Сондайдың бірі – Байұлы тайпасының 12 атасының жарым жартысының, Жетіру тайпасының 4 руының кей ауылдарының (300 шаңырақ) Еділ-Жайық аралығына 1801ж. қазан айында сұлтан Бөкей Нұралиевтің бастауымен өте бастауы. Алғашында 5001 шаңырақ 2275 адам көшіп келген. Атырау қаласында тұрған Қанатқали кәрия: Бөкей сұлтан қарауындағыларға: менің арбамның ізімен ілесе беріңдер, - деп тең із жағалап, Еділге қарай жүре беріпті. Т.Шамшиденов кәрия; Бөкей Ақсарай жағына келіп, одан иесіз жатқан Сары өзен, Тарғын (Торғун) жағына келген дейді. Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданының тұрғындары: Бөкей Сары өзенінің шығыс жағалауына өтіп, “Жақсыбай” тұрағы тұсынан қоныс салып, ол “Бөкей Жаңақаласы” деп аталған, қазір Саратовтың “Петропавловка селосы”, - дейді. Бұны сол жақтың тұрғындары, көрші Казталовка ауданы да растайды. Бұл да, басқа жерде де Бөкейдің ордасы болды, қоныс салды деуі рас болар. Өйткені бұл жаққа көшіп келгенмен орнығу өте қиын. Қазақтар келгесін иесіз аралыққа таласушылар көбейген. Әуелі Бөкей Ақсарай тұсын алып еді, талас шықты, айтыс Астарахан басшыларына дейін барған. Онымен қатар, Еділдің сағасында Қондрау татарлары (Қарашай), Қиғаш пен

Жайыққа (Кіші) дейін иелене бастаған. Бұлар жөнінде Бөкейдің губернаторларға, Үкіметке жазған шағымдары бар. (30). Талас ұзай берген. Дегенмен келген Алаша руы мен Ноғай-қазақ жұртын (4 ру елемі. Қояс, үйсін, қазанқұлақ, Қостанбалы – ертедегі “он сан қыстауыттың 4 руының қалдығы”). Сары өзеннің екі жағалауына, Байбақты руы ауылдарын Қара өзенге, Беріш, Тана, Адай т.б. рулар ауылдарын Самар көлдері мен Нарынның шығысына, Теңіз жағалауына орналастырған. Бірақ тыныштық капелімде орнай қоймады. Орал казак әскері Сары өзен мен Қара өзен біздің жер деп, 1813ж. казактарды өзінен қуып шықты. Теңіз жағалауына балық аулауға ғана ұлықсат беріп Безбородко, Юсупов, Багратион деген помещиктер орналасып жайық жағалай маяк қойып “жер біздікі”, -деп қазақты қыстауына қысып қояды. Бұдан келіп жер тапшылығы шықты. Бөкей сұлтан бұл Жайыққа қарсы батыл күресті, бірақ Ресей әкімшілігі орыс помещиктері мен Орал әскерінің заңсыз қимылдарына үнсіз қалады. Бөкеймен қоймай, Нарын құмына қазақты жібермей қояды. Қазақ 1804ж. қайтып кері, орысша айтқанда “Жайықтың сыртына” яғни шығысына қайта орнына көшеді. Үкімет амалсыз 1808ж. қазақты Нарын өзеніне қоныстануға ұлықсат береді. Өтепберген Арыстанбаев – Тұрғанғазының атасы) бастаған Қызылқұрт руы ауылдары бұрынғы қоныс – Жиделі құмына, Бектөбе жағына орнығады. Ауылдардың көбі 18-19 ғ. шаңырақтан бір-бірінен қашық орнығады. Мысалы, Алаша, Адай руларының ауылдары Қиғаш өзені жағында, Нарында, Сары өзен, Самарда т.б. жерлерде орнығады. Байбақты, Есентемір, Бектөбе, Тама, Табын, Таз, Жаппас рулары осылай шашыранқы орнысқан. Бұл басқару, бақылау, қатынас істеріне қиын болады. Бірақ бұл басқару сақталды. Рубасылары Нұралы, Есім ханның балалары Шығай, Артығалы, Бекқали, Жаналы, Жарас, Қарабай, Шотқара, Шөке, Бектөбе, Сары, Қара деген ұлдары т.б. болды. Ру бөлімдері (аталары) де Бөкей сұлтандар Шонжар (родовая знать) дегеніміз осылар. Қара өзенде Шеркеште Тұрманбет би, Ноғай – қазақта Нияз болды. Бұл 1828 жылға дейін “Меньшая Киргиз – кайсацкая Орда” деп ресми аталды, ал Бөкей осы “Орданың” билеушісі – правитель деп аталады. 1811 ж. Үкімет Бөкей тілегін орындап, 1811ж. “хан” лауазымын береді, 1812ж. Текеде “хан тоғайында” оның таққа отыру рәсімі болады.

Самар-Нарын даласына көшудің 3-ші себебі – Орал казак әскері қысып келуінен құтылу еді. Егерде Ішкі тарап Астрахан губернаторына

бағындырылса ол үміт ақталар еді. Бірақ Үкімет Ішкі тарапта Орынбашекара комиссиясының (ӨШК) қарамағында қалдырды, губернаторға бағынды. Орал казак әскері (ОКӘ) негізгі бақылаушы жазалаушы күш болып қала берді, бірақ бұрынғыдай әскери командир шығып, ел талауы сиреді. Өйткені Үкімет Ішкі тарап адамына Астраханмен қатынасып, шағым беру құқын берді. Астрахан “тараптағы жағдайды Үкіметке тікелей мәлемдеп отырды. Бұл Орынбашекара басшыларының бейбастықтығына тұсау болды. Сонда да ОКӘ-ң зиян тоқтай қоймады. Тараптағылар кері Жайық сыртына өте алмай ұсталып, ОКӘ-не жем болды. Бұл қасіретті көбейтті. Тарапта барымтасы азайды, тек сұлғандар, билер, жоғарыда айтқандай, Өтеміс ауылы заңсыз сорақы талау жасау жалғасады. Ресей тұрғындарымен дау орыс заң орнымен казак депутатының (өкілінің) қатысуымен шешіледі. Олар отарлық сипатталды. Қазак ешқандай саяси құқы болмады, Ресейге кіргізбеді, барса ұстап, каторгаға айдады. Нарынға қоныс аударудың тағы себебі – тыныш, бейбіт жағдайда орнығып, мекен салып шаруашылықпен айналысу еді. Кешікпей әр жерде үй салу, қора-жай пайда бола бастады, оған орманның көптігі әсер етті. Тарапта Манап Жанбай, Толыбай, Жақсыбай, Мереке, Дүйсе, Теректі, Жасқұс, Бөкей Жаңақаласы, Қарасу (Таловка), Қарақамыс т.б. тұрақтар пайда болды. Ағаш үй, тас үй, жер кепе салу көбейген. ОШК қызметкері А.Кузнецов Сары, Қара өзендер өңірінде 3000-дай қыстау болды деп жазады. Үй санының бұлай өсуіне Жәңгірде таң қалған.

Азда болса тыныштық орнауы халық санын көбейтеді. 1814 жылы тарапта 8500 шаңырақ болған. Тарапта әуелі 10 млн. десятина жер болған, оны 4 млн-ға дейін азайтып еді, сосын 5,2 млн-ға өсірді. Жер беті тек мал өсіруге ғана қолайлы. Егіншілікке жол бермеді. Еділ-Жайық аралығындағы қалмақ, татар, орыс т.б. малды қора-жайлы бар. жайылым, шабындығы мол жерде отырса да көбейте алмады. Қатал табиғатқа піскен қазак мал баға, өсіре білетіндігін көрсетіп, көршілерін таң қалдырды. 1814ж. 6-шілдеде Бөкей хан мәліметі бойынша 63332 бас түйе, 41242 бас жылқы, 1.385.506 бас қой, 14066 ешкі, мүйізді мал 16.602 бас, бәрі – 2.927.237 бас (31:5). Бұл құмды, сортаң, шалғынды, қамысты жерді ұтымды пайдаланғанның, маусымды кезенді ескерудің нәтижесі.

Ағаш, өсімдік түрлерінің көптігі тұрмысқа, шаруашылыққа қажетті құрал, жабдық, үй іші бұйымдарын т.б. жасауға мүмкіндік береді.

Арбаның бірнеше түрін, құмға батпайтын жалпақ тоғынды, жуан құшпекті құм арбасы, жеңіл қатқылдың арбасы, кебеже, күбі, ыдыс-аяқ, киіз қап, шабадан, үлдірік, ағаш төсек, т.б. жасаған. Соңғы екеуінің хайта шығуы тыныштық белгісі. Зергерлік, ұсталық, қайыс бұйымдар өз алдына бір төбе. Авторлар қазақ кәсібін, тұрмысын аздап болса да нақты жаза алмайды. Ал жастарымыз оқулықтан тиісті түсінік ала алмай жүргесін кейбір жайды хаттап отырмыз. Мысалы, сабынды қайдан алады? Сор жағаларында болатын көкпек, таспақара, алабота т.б. шөптерді шауып алып, кептіріп, бір жерге өртеп, күлін суға қайнатып, май құйып “сақар сабын жасайды” екен. Немесе ермен шөп тек Нарында өсіпті, оны қайнатып, сөлін тері ислеуге пайдаланып, былғары жасапты, Ши деген Нарында ғана көп екен, одан тұрмысқа зерек көп нәрсе істепті. Оны тоқып, киіз астына төсесе ызғар, дымқыл өтпейді. Оны “Шытпа” депті, ол киіз басуға да, не піскен тарыны сүзіп, ислеуге де пайдаланады. Ағаш, зергер, қайыс, былғары, ши бұйымдарын базарға да шығарыпты. Етікші, тігінші, үйші, ұста, ерші, зергер, ұста қамандары көбейеді. Базардан темір, көмір, қаңылтыр, балта, балға, күміс, алтын т.б. әкелін неше түрлі құрал, сайман, әшекей, міну-жегу құралдарын істеген. Қазақ ұсталары шүріппелі мылтық, оқдәрі, бытыра, пышы, қанжар, орақ, пышақ, шелек, құман, леген т.б. металл бұйымдарын жасай білген. Осылай тізе беруге болады, тек архив мағалдарын ерінбей қарап, зерделей берсең қазақ тұрмысы мен өнерінің байлығын көресің. Тізімдері бар. Бұның бәрі қазақ ежелгі кәсібін аңдандырып, тұрмысын калепіне келтіре бастағанын көрсетеді.

Нарынға келудің тағы бір себебі – сырт елмен байланыс жасап, Ресей, Иран, Әзірбайжан, Қырым, Түркия т.б. байланыс орнатып, сауда жасау еді. Бұратанаға енімсіз қарайтын, оның еркіндігін жаратпайтын Империя қазақтың өзінен басқа елмен араласуына жол бермеді. Кіші күзге Орта Азия мен байланысу, сауда жасау аса бейнетті, қатерлі еді, еркінсіз империя шек арасына жақындады, бұ да қауіпті ісі еді. Ресей үшін сауданы дамытуға ұмтылды. Алдымен ОКӘ-рі импесатарлықпен шұғылданып, “мырғамға батты” байыды. Шекарада базарлар, жәрмеңкелер ашылды, іргелес губерниялардан купецтер келді. Сұлтандар, байлар саудамен айналысты Бөкей, Сығай әр базарда өз бодақчейі (сатып алушы) болып, ұлықсатпен астық, мата, құрал т.б. сатып алып, елге әкелді, оны қожайын ауылға сатты. Сауда тәжімі ұлғая берді. Мысалы, Бөкейдің 6.07.1814ж. мәліметінше сол

жылы 42242 бас жылқы, 16.602 бас мүйізді мал, 277100 бас қой, 9144 бас ешкі болған. Сонда 348710 бас мал, (мал майы, түбіт, тері, жүн, а терісі, сүйектен істелген бұйым. Зергерлік бұйымдар т.б. сатылған (31:5) Бұл тым көп. Халықтың негізгі кәсібі мал өсіру, соны сатып азы алды, киінді, шаруа, үй жабдықтарын жиды. Империя сауда бағытын жолын тараптың ішіне ендіруді көздеді. Шөпшағыл (Чапчачи), Ұялы 1820ж. базар ашуды қолға алуды губернатор жүктеді. ОШК қызметкер Кузнецов осы жылдары сауданың Ішкі тарапта ІІ бағыты, жолы бары жазады. Сауда 1.Өзен әскери линиясы тұрғындарымен. 2.Орал әске линиясының төменгі тұсымен, 3. Астрахан маңында қалмақ базары. - Еділ сағасында. 5. Элтон көлі маңында. 6.Қара өзенде Шортанды жәрмеңкесі. 7.Чижа (Қабыршақты), Дүре линиясы. 8.Көшш кордондары. 9.Жасқұста, 1827ж. күзде 3000 четверть астық, түрлі товар қарбыз, алма т.б. сатылған, базар өзінен-өзі, стихиялы басталған (32:293). 10. Ішкі тарапқа орыс купецтері келіп, малды ақшаға сатып алған. 11. Ұялы мен Шөпшағылда маусымды базар болған. Қазақтар малдарын, Ресей жеріне айдап барыпта, сататын болған (33:294). Қазақтар 2 млн. сомнан арта сауда жасаған. Қазақ саудагерлер көбейген. Бірақ, егін егу, шөп шабу саяси жағдайдың әлі де сенімсіздігінен кең өріс алмаған. Дегенмен пішен дайындау а мөлшерде болғанымен жаппай жүргізілген. Жалпақталда Ж.Жантелин күніне 60 тиын төлеп, шаптырған. Шөп шабу Жиделі, Бекетай, Тана т.б құмда да болған. Бұның бәрі мал, жанның осуіне келтірген. Н.Шығайдың 1819ж. 8-қарашада Астрахан губернаторіне берген мәліметінде Ішкі тарапта 13762 шаңырақ, онда 68810 ерекек, 72788 әйел тұрған, 110736 бас түйе, 650765 жылқы, 235.856 мүйізді мал, 3.985.707 қой, 127442 бас ешкі болған (34:4). Бұл бұрын белгісіз, жаңа дерек Қазаққа тау кен өндірісі мен айналысуына жол берілмеді. Басқұншак. Азғыр, Элтон т.б. тұзды көлдерден тұз алуға болмады. Бөкейліктер аң аулады. Аң түрі көп болды дедік. Аң терісін базарда сатты. Аң аулау негізінен хан, сұлтандар мен орыс чиновниктерінің үлесі болған. Тағы құлан, тарпаң, киік, қабан т.б. аңдарды аяусыз аулап, алдыңғы екеуінің ұрғынын құрта келген. Өзен, көлдерден балық аулатпаған. Қазақ амалсыз мал өсірумен айналысқан.

Ішкі тарапта мәдениет, әдебиет, өнер, оқу ісінде біртіндеп қалпына келе берген. Асанқайғы, Қазтуған, Шалгез, Доспамбет шығармалары сақталып, ел оларды өнеге тұтып, XX-ғ-да баспаға берілген. Сыпыра

тырау, Жиренше шешен сөздеріне Сырым шешен т.б. туындылары жазылып, сақталған. Сөз шеберлері өскен. Мақамбет, Ұзақ, Құрманғазы т.б. осылардан сусындап, күй өнерін дамытқан. Оқу ісі де дамыған. Әр ауылда біреу де болса мұсылманша оқыту болған, жекенің үйдегі кітапханада Мақамбет, Жәңгір, Тоқтамыс т.б. 4 тілді меңгерген. Ресей полковнигі Ф.Берг 1824ж. Кіші жүзде, Бөкейлікте болып, Жәңгірдің Семей қаласында таққа отыру рәсіміне қатысып, жас сұлтандармен билер кеңесіне сөйлейтінін жазады (35:39). Тіл білу – тұрмыс талабы, ол бірер ауылда игерілмейді.

Сонымен, Ішкі тарап, орысша “Меньшая Киргиз-Кайсацкая Орда” ХХҒ-ң 1-ші ширегінде Кіші жүздің бір тарабы ретінде ата жұртында қалыптасып, дамуына мүмкіндік іздеді. Аталмыш кезең бұл алқапта жер иелігінің қолайлылығы мен халқының еңбекқорлығы, төзімділігі арқасында шаруасының дамуына шарықтау шегіне жетті. Шығай сұлтан әмірдеуінше 1820ж. Ішкі тарапта 4,6 млн. бас мал болған. Бұл аса көп. Одан кейін мал саны түрлі себептен, әсіресе Жәңгір кезінде күрт азайған. Адам саны 140 мың жан. Сауда айналымы 2 млн. сомнан асқан. Аса айналымы өсіп, бұрынғы парсы мәнеті қалып, орыс рублі келді. Ұзақ саудагері көбейді. Полковник Ф.Берг қазақ саудагерінің саудаға қатысатынын, оларды купец гильдиясының 2-ші, тіпті 1-ші гильдиясына кіргенін жазған (36:133). Тұрмыс жөнделе берген. Содан ақтарымыз: “Хан Бөкейдің тұсында, Секер шайнап бал іштік...” – деуі бер емес. (37:12)

II – ТАРАУ

Кіші жүз бен Бөкейліктің қоғамдық өміріне шолу.

§1. Мақамбет өскен даладағы қоғамдық өмір туралы. XIX-ғ.

Мақамбет дүниеге келгеннен кейін 1804 жылы Өтеміс Күлмәлі ұлы Астрахан отаршыларынан қашып, Алшын, не Қыпшақ даласына қарай көшіп келеді. Бұдан келесі жылдары Нарынға көшіп келуі бимәлім. Тек 1808ж. қарашада Өтеміс көп малмен Нарынға көшкені белгілі. 1811ж. Өтеміс Тайсойған жағында. Бұдан көретініміз Мақамбеттің балалық шағының көбі “Борсан” жағында, яғни Қыпшақ даласында өткені. Өтемістің әрлі-берлі Жайықтан өте беруі – Кіші жүздегі саяси жағдайдың шиеленістігі мен шаруаға жағдайдың қолайсыздығынан болған. Мақамбет жас шағы Қыпшақ даласындағы құйтырқы өмір ортасында өтіп, оның дүниеге көзқарасының қалыптасуына ықпал жасаған. Мақамбеттегі өжеттік, жауынгерлік, патриоттық рухтың қалыптасуы сол кездегі Кіші жүздегі “бітпейтін” арпалыстың ішінде өтеді.

Совет тарихшылары патшалық отаршыл идеологияның сандырағын жалғастырып, империялық сананы қалыптастыру мақсатында Қазақстанның Ресейге қосылуы прогрессивті құбылыс болды, Ресей қазақ қоғамына жағымды, жақсы ықпал жасады деп келді. Қоғамдық дамуда артта қалған, саяси-экономикалық жағынан мешеу, патшалық билік пен крепостнойлық құрылыс шеңгелінен босана алмай жүрген. Ресейдің әскери-феодалдық агрессияшыл мемлекеті қазақ қоғамына қандай жағымды ықпал, тиімді пайда келтірсін. ХҮІІІ-ғ-да оны одан әрі жалғастырады. Ең алдымен Қыпшақ даласын “қазына жері” деп жариялап, оған жергілікті патша әкімшілігі қожалық етеді. Екатерина-2-ші бұл өңірде толық билік жүргізу үшін қарулы күшті көрсету мен қатар қазақтың сұлтандары мен билерін өз жағына шығарып әлеуметтік тірек жасау үшін оларды сыпайы, мейірімді қабылдап, сөйлесіп әлсін-әлшпен-шекпен, медаль беріп, Абай айтқандай, “Мәз болады болысың. Арқаға ұлық қаққанға, Шенді шекпен жапқанға” болады. Сұлтандарға билерге шұрайлы жайылыс, суат бөліп, шекараға жақын қоныстандырады. Патшаға, орысқа жағынған байларға, молда хожаларға да сенім артып, жайлы ер бөліп, көбін ауыл биі, не тыңшы

айдаланады. XIX ғ-да бұл шаралар жалғасады. Қазақ “жарты патша” деп аталған патша губернаторлары Кіші жүзді Ресейдің сапасы өнеркәсіп товарының рыногіне айналдырып, Алшын жұртын тек қызықтатпай, мал, мал өнімдерін тек Ресейге сататын мәңгі көшпелі елге айналдырмақ болады. М.Вяткин Орынбордың 1-ші губернаторы П.Семёнов қазақты жер бетінен жойып жібермек ойы болғанын жазады. Ресейдің отарлау саясаты қиын, ұзақ әңгіме, оны қысқаша келесі баяндармыз. Патша отарлауды идеологиялық жұмыспен бастайды. Екатерина 2-ші қазақты рухани отарлаудың шараларын қарастырды. Ол 1786 ж. 12 қарашадағы губернаторға жазған жарлығында Кіші жүзге Орта Азия молдаларының ықпалынан сақтанып, Қыпшақта қалыптасқан салуды, мұсылман мектебін ашуды жүктеп, оларға Ресейде қалыптасқан және патшаға берілген молдаларды тағайындауды бұйырды. Бұны қамқорлық деп уағыздады. Содан әр жерде мешіт пайда болды, оларда Ресейден арнайы әзірліктен өткен татар, башқұрт мұғалімдері жұмыс істеді. Бұлардың міндеті араб, парсы, татар тілдерімен Ислам қағидасын оқыта отырып, Ресейдің қуаттылығы мен қуатын (блеск) таныстырып, қазақтарды патша ағзамға шын берілген қарама-қарсылықтан тәрбиелеу, Қаразым, Бұқар ықпалынан аластату болады. Бұған патша сұлтан, билерді орыс тіліне үйрету еді. Сөйтіп, қазақтың жазуы, түркі-шағатай тілдерін бұқарадан ашапқаттып, арасына араб тіліне бастады. Араб, парсы мәдениетімен жазуына шек келтіріп, өз мәдениетінің артықшылығын көрсете бастады, бірақ патша билігімен. Содан XIX-ғ. басында Кіші жүзде орыс тілін білетін, орысша сұлтандар, билер көрінді. Сондайдың бірі Нұралы ханның ұлы Мұрат Артығалы, хожа Қарауыл Бабажанов – хорунжий, төлеңгіт Мұрат Мұстафаұлов – хорунжий, саудагерлер, приказшиктер т.б. саяси салада патша билігін күшейте берді, Ресеймен дұрыс қатынас жасап, елдің еркіндігін сақтай алмаған. Шыңғыс тұқымына халықтың наразылығы патша хан өкіметі басқарудың саяси түрі ретінде азып-тозғанына көзі жеткен бұқара Сырым бастаған көтерілісті туғызып, хандық билеуді елден алады. Елді “маслихат” (кеңес) деген коллективтік орын басқаратын етеді. Бірақ, бұл патша өкіметіне тиімсіз екен. Содан 1791ж. хан билеуіне қайта құрып, Айшуақ Нұралыұлын хан етіп қойды. Бұдан патша ханды патша үкіметі тағайындады. Кейбір автор Кіші жүздің Ресейге бодан болғанын жасырып, отаршылдығын Н.Г.Аполлова, Т.А.Трофеева т.б. “протекторат” деп түсіндіруге тырысады. Ал, сонда

Ресей қандай мәселеден протекция жасады? Ешқандай. Өзі қазақ елін өз иелігім деп қопси тұрып, қалмақтың, не Бұқар, Қаразым (Ресми құжаттарда орыстар Хиуа хандығы деген, ел өзін “Қаразым”, патшасын “шах” деп жазған. Қараңыз: Өзбек респ. Мемл.архиви 125 қор т.б.) шапқыншылығынан қорғамаған, тіпті ескертпеген.

Айшуақ хан жасы жеткен адам, ел билеу ісінде біліктілік, не қамқорлық жасай алмады. Патша Александрге казактардың ел талауын шағылданып еді, патша өз қарауындағылар Ресей тұрғындарына ұрлық істейді” деп еш дәлелсіз қарсы дау айтты. (2:202). Патша, оның үкіметіне бодан болға елді қорғап, барымтаны тиып, тәртіп орнатудың орнына агрессияны қолдап, Кіші жүзді тоздыра берген. Үздіксіз казак әскерлерінің шабындысынан ыза болған қазақ азаматтары әскері линиядағы мекендерге қарымта шабуыл жасап, малдарын айдап кететін болған (3:217). Сөйгіп, патша ханға өкіметі өзінің ел басқаруы алмайтындығын көрсете береді. Бірақ ол жағдайды өзінің болымсыздығынан көрмей, жергілікті басқарушыны ауыстырумен болады. Айшуақтың орнына 1805ж. оның бір ұлы Жантөрен тағайындады. Бірақ олда ел ішіндегі ыланды баса алмайды. 1809ж. оны өштескен біреулер өлтіріп кетті. Қанша әскери қарауыл қойғанмен ханды жазалады. Оның орнына Серғазы Айшуақ ұлын тағайындады. Бұл да ақылды шешім таба алмады, отаршыл үкіметтің шылауында жүрді. Бұған қарағанда сұлтан Арынғазы Абылғазизұлы Қыпшаң даласының оңтүстігінде барымташылар мен күресім, ел талауына батыл тиым сала білді және сауда керуенінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете білді. Ол Серғазы Қайыпхан ұлы екеуі 1816ж. мамырда Орынбор губернаторы Г.С.Волконскийге Кіші жүзде шабындыны тыю шараларын ұсынды (4:300). Бірақ қатыгез князь Волконский олардың ойымен санаспады, өз ақылы жетпеді. Ел қожырай берді. Орыс әкімшілігі бұл ұсынысты қабылдамады. Кіші жүздің оңтүстігі торғайдағы қыпшақтардың Арынғазыны өз бетімен “хан” көтеруі мүлде ұнамады. Патша үкіметі өзінің ежелгі зымиян айланына көшті. Арынғазыны С-Петербургке шақыртып алды да Колуга қаласына 1819ж. жер аударды. Қазақтың тағы бір үміті сөнді. Енді Үкімет “еркіндеп” орыстандыру саясатын жалғастырып, орыс тілін оқытуды біртіндеп өндірумен қатар, Кіші жүзді басқару жүйесін өзгертуге кірісті. Серғазыны хан тағынан тайдырып, Кіші жүз территориясын 3 бөлікке бөледі. Жайық өзені жағы – Батыс бөлім деп аталып, оның шығысын

Отарлаудың өрістеуі

Бұл тақырыпты жазу тым қиын, бабаларымыздың отаршыдан көрген зорлығы мен қорлығы адамның жан дүниесін тітіркендіреді. Езгіні көптеген фактілерінен кейбірін іріктеп, бетінен қалқып алғанның өзін аталарымыздың азабы мен бейнеті көп екенін көреміз. Отарлаудың түр-сыры көп. Біз жоғарыда Кіші жүз жұртын рухани отарлау ісләм діні өзінің империялық мүддесіне пайдалана бастағанымен таныстық. Бұл процесс еппен біртіндеп жалғаса береді. Бұған қоса орыс тілін оқып жүргізіліп талай жастар бұл тілді де меңгеріп, Мақамбет сияқтылар өзінің ділмарлығы білігі кей орыстанда асып кеткен. Ал, қазақ тілін білмей ескерілмеді. Қазақша, яғни түркіше оқып, жазуға жол берілмеді. Ама жоқ, өзіне жат 4 тілді әлінше иегіріп қажетіне жаратты. Бұл яғни, ісләм дінін пайдалану орысша оқыту, өз кадрлерін дайындау патша үкіметінің Кіші, Орта жүзді толық бағындырып, отарлау саясатының бір шарасы еді. Кіші жүз тарихын Ресей архивтері материалында мұқият байыпты зерттеген әйгілі тарихшы М.П.Вяткин: біз жоғарыда айтқан мұсылмандықты пайдалану, тұрғындарға идеологиялық ықпал жасау: б) патшайым Екатерина 2-ші губернаторлар мен үкімет мүшелерімен пікір алысып тағы мынадай ұйғарымға келеді: Кіші жүзді толық бағындыру үшін казактар отарлауын (казачья колонизация) жалғастырып, шекаралар әскери линиясын күшейту; в) Сауда жолын қорғаймыз дегенді сылтау етіп, қазақ жеріне ене беру, біртіндеп Кіші жүздің төріне қарай сауда үшін деп қоныс-бекіністер сала беріп, Ресей товарын сатумен бірге төңіректегі елді бағындыру; г) ханның билігін шектей отырып, оны әлсіретіп, болымсыз жарамсыз етіп көрсету; д) сұлтандардың феодалдардың өзара талас, тартысын бөгемер, д) Кіші жүз жерін шектеп хан өкіметін жою; е) Кіші жүзде орыс әкімшілік-басқару жүйесін біртіндеп (5:232) енгізу еді. Бұл жоспарды бірден енгізіп орындау Қыпшақ даласында әлеуметтік дағдарыстың өршіп шыңына жетуіне саяси жағдайдың шиеленісуі салдарынан қапелімде мүмкін болмады. Әйтсе де дін, оқыту жағын қолына алып, сұлтандар мен билердің өзара басараздығын пайдаланып, өзіне қызмет істейтін кадрларын ыңғайлап “қолтықтап” дайындай беріпті. Орталық хан өкіметінің елді шаруалықты басқару, демеу жүйесі жоқ, мешеу болды. Еуропа елдерінде монархия тозып ел басқара алмай, Англияда, Нидерландияда ХҮІІ-ғ., Францияда ХҮІІІ-ғ. жойылып, (6:5) елді жаңаша – салалық

ционалдық басқару орнады. Кіші жүзде хан басқару жүйесін қозғалысы жойылып, билік мәслихатқа берілгенмен патшаға тіз болғасын хан өкіметін қайта орнатты. Ол отарлауға дем болды.

Кіші жүз 19 ғасыр басында Ресейге толық тәуелді болып, отарына ады. Ел басқару, жер иелігі, барлық шаруашылық, сауда саясаты бірімен Орынбор басшыларына толық көшті. Орынбор губернаторлары ашықтан-ашық отарлау жүргізіп өзінің сенімді талаушы күші – Орал казак әскері үстіне Орынбор казак әскерін казак ауылдарына әдейі “Орыс қаруының күшін” көрсету үшін әлі талау жүргізді. Онымен қатар казак жерін бөлшектеп, Ресейге шараларын жүргізіп, Табын, Шекті, Жағалбайлы т.б. рулар келіп қыстап келген қонысты – Орынбор өңірінің Солтүстік алабын “Табынка” қаласы маңын тартып алып, 1811 жылы “Новая границная линия” дегенді құра бастады. Солай ұсақтап сулы, қанды, қоныстанған, егінге қолайлы жерлерді ала береді. Елек әскери линиясын құрып, шекараны Оңтүстікке тағы ысырады. Табын, Шекті т.б. руларын ауылдарынан, жайлы мекендерінен одан әрі қуып шығып, орыс офицерлері мен әскерін орналастырады. Бұл қазақтың егін шаруашылығына орны толмас зиян әкеледі. Бұнымен қоймай, 1819 жылы Елек өзенін Жайыққа құяр сағасынан өрлей отырып Құралы, Бөкен өзендері бойын тартып алып “Жаңа Елек әскери линиясын” салып қазақты құнарлы жерден айырады. 1833 жылы губернатор болған Перовский бұл саясатты жалғастырып, қазақтармен белгілі шекара сызығын пайдаланып Жайық, Қарғалы, Үй, Тоғызақ, Сандық, Аят өзендері аралығындағы алқапты, яғни Орск қаласының Солтүстік алабындағы орманды, аң, балық аулауға қолайлы сулы аумақты тағы ады. Үкіметке Перовский. Бұл шара саяси мақсатта екені, қазақ пен бекірт ұрандасып кетпес үшін араларын алшақтатып, әскери линия асырамыз” – деген (6.2).

Бұл шараны үкіметте К.Нессельроде министр В.Чернышев, Е.Конкрин, Сперанский т.б. қолдаған. Шекара Верхне-Уральскийден Оңтүстікке ысырылды. 1834 жылы “шекараны түзетеміз” деген шешіммен бірталай жерді тағы алады. Сөйтіп, қазақы 10 мың десятина құнарлы жерден айырылады. (2) Соның ішінде “Жабық қарағай” деген сулы орман, көп өзен, көлдер кетті. “Жаңа линияға” Император, Баследник, Константинов, Николаев, Михайлов деген пикеттерін адыған.

“Бұл шара” дейді Перовский одан әрі, көптен бері жоспарда бар еді енді жүзеге асыру қолға алынды” – деген. Перовскийдің бұл ұсынысын үкіметте Нессельроде, А.Чернышев, Е.Конкрин деген графтар мен Сперанский қолдап, қаулы шығарады. Әскери линия Орскіден туратерістікке Жайық өзенін өрлей отырып, Верхнеуральскіге одан туршығысқа бұрыла Верхнеуйск әскери линиясы басталып, Үйскі, Челябинск, Петропавлге дейін Үй өзенін жағалай жүретін. Петропавлден Нижнейск линиясы басталып Троицкі мен Тобыл өзеніне жүріп отырып Звериноголовскіге дейін баратын.

Революцияға дейінгі кей авторлар да бұл шара қазақ даласына үлкен әсерін тигізіп, соңынан бірталай елеулі тәртіп бұзуға әкелгенін айтып, үлкен қайсарлық пен қазақтар линиядан өтіп, бекіністерге шабуыл жасағанын мойындайды.

Тіпті бас штаб офицері М.Иванин Орынбор басшылары “Жаңа Орынбор линиясын жасаймыз” деп 4 млн. десятинадан астам қазақтардың тамаша жайылым жерлерін еш бір ақы төлеусіз, әскери мекенін салу үшін алғанын айта келіп, егерде біз қазақтарды өз қол астымыздағы ел деп қарасақ, олардың жеке меншіктік правосын сыйлауымыз керек еді. Осыдан кейін олардың арасында наразылық толқу шықты, - дейді (8:186). Әрине патша офицерлері мен чиновниктерінің көбі бұндай түсініктен алыс болды. Қазақтан тартып алған көп жерді игере алмағанымен қоймай тағы да жаңа жер мен елді бағындыру мақсатында 1834 жылы Каспийдің шығысында Қайдак бұғазындағы “Қызылтас” деген жерге Ново-Александров бекінісін салдырады. Төңірегіне келген түрікмен карақалпақ ауылдарын алдап, арбап Ресейді мақтап бір қатарын Ресейге көшіреді. Бұл әрекет Қаразым хандығы мен екі ортадағы қарым-қатынасты шиеленістіре береді. Губернаторға керегіде сол еді. Патша өкіметінің Кіші жүзді өз рыногына тарту үшін ғасыр бойғы күресі жүзеге асты. Енді Алшын даласы Ресеймен сауда жасады. Персия мен сауда тоқтатылды. Мәнет ақша айналымнан шығып рубль енді.

Сонымен Троицк-Орск-Орынбор-Елек арасында қазақтың 10 млн. десятина жері тағы тартып алынды. Ол жерге өкіметтің тәртібіне сәйкес казак әскерлерін, ішкі губерния тұрғындарын күшпен көшіріп, көп жылдарға дейін иегре алмады. Оның үстіне зорлықпен келген казактар наразылық көрсетіп, бас көтерген. (9:50)

Кіші жүздің батысы мен солтүстік – батысын отарлаудың ұзақ, өсіретті тарихы бар. Ол әлі зерттеушісін күтіп тұр.

Ішкі тараптың батысы – Астрахань әскері, қалмақ, кондыру жайыларының, жаңадан қоныстанған орыс шаруаларының жеріне жеткілікті еді. Бірақ қазақ пен жерге талас шығарады.

Сырт қыраты “үлкен Ырғыз” өзенінен Дүре, Қабыршақты, (Чижа) Өзен, (Грачи), Балықты су жайылымдары, Сары, Қара өзендер алқабына дейін игерілмеді. 1801 жылы Бөкей Сұлтан Қара, Сары өзен бойынан Каспийге дейінгі далаға орналасты. Бұл Орал казак әскері басшыларына ұнамады. Олар 1813 жылы Сары өзеннің шығыс жағалауына Қақташтан /Малоузенск/ бастап Шортанды (Новоузенк) анымен Орал казак әскерінің басқармасы оңтүстікке қарай қақташтанғы ішкі өзен әскери линиясын құра бастады. Жолай Бөкей “Жаңақаласына” (Петропавка) Алаша руы басқарушысының тұрағы “Қарасуға” – “таловая речка” форпостыларын сала бастады. Одан әрі қыбылаға Әбіште /Вербовский, Көктеректе Абинский, Мұқыр, оның шығысында 75 км. Қызыл обада – Красногор, одан 35км. Қырқопада – Германовка, Бесқалмақта – Пятимар форпостылары орнап, бәрі Самар губерниясында Глинянскіге (Ескі қала) бағынды/.

Міне, осы Қарасу – Таловский мен Глинянскийге дейінгі әр форпостыда 6-7 үйден болған линияда небәрі 1831ж. 100-ге жетпейтін казак әскері болған. Олардың малдарын әкеліп бактырған. Сары өзен, Қара өзен аралығында қоныстан ауылдарды бөкей кезінде-ақ қыстауына бермеуге күш алды. Орынбор шекара комиссиясы (ОШК) қызметкері Кузнецов Сары, Қара өзендер аралығындағы ұзындығы 150-200 шақырым, ені 30-50 шақырым (верст) шабындығы мол жерді Орал казактары тартып алды деген. (10) Бұл аз. Бөкей Жаңақаласынан ұзыны 250-300 км болатын аумақтан Алаша, Байбакты руларының ауылдары өшіріліп, 3000-дай қыстақ қора-жай, ауласымен бос қалған.

Бұл озбырлық казак шаруаларының наразылығын туғызып, жер басылушылығынан 1818-1823ж.ж. Бұқар жағына кетеміз деп шекарашылармен алысып көбі өтіп кеткен. 1820ж. 1611 шаңырақ өшеді.

Орал, Орынбор казак әскерлерімен қатар көшіп келген қазақты шекаралас Ресей тұрғындары, линия адамдары түрлі зорлық жасап, жерге таласып малын олжалай берген. Әсіресе, Каспийден балық аулау құқына ие болған граф Безбородко, князь Багратион князь Юсупов т.б.

қазаққа көп қиянат жасаған. Олар жағалаудан заңсыз көп жерді иеленген. Кесте І.

Жер тұрпаты	Граф Безбородко	Князь Юсуповте
Шабындық	9870 десятина иеленген	960 десятина иеленген
Орман	979 десятина	-
Шаруаға жарамсыз жерлер, кырлық	29886 десятина иеленген	2500 десятина
Өзендер, үйірімдер, көлдер	5 десятина	-
Тұзды көлдер	40256 десятина	36524 десятина
Батпақты, қамысты аумақ	103932 десятина	75656 десятина
Балықшылар үйлері, құрылыстар	20 десятина	15 десятина
Барлығы	185960 десятина	114640 десятина

Помещиктер Орал әскері күшімен қазақ шаруаларын теңіз жағасындағы қыстауына жібермей қояды. Бұл жөнінде Бөкей хан Орынборға, үкіметке 1814 жылы шағымдап көріп еді, еш нәтиже шықпады.

Патша әкімшілігі, Орал, Орынбор әскерлерінің офицерлері қазақ шаруаларының отырықшылануына, үй салып, қала болуына қарсы болған. 18-19-ғ.да Кіші жүзді көп кезген орыс зерттеушілері офицерлері бұл жерде ертеден көп қала болғанын, содан 17-18 ғ.ғ. қалмақ шапқыншылығына ұшырап үлкен күйзелісте болып, қалалар күйрегенін жазады. Әсіресе, Жайық, Елек, Кобда, Сағыз, Жем, Ырғыз, Торғай т.б. өзендері мен көптеген көлдердің Арал теңіз жағалауларында, Үстірт, Шың қыратында Сыр мен Жаңадария сағаларын атайды. Сағыз өзенінде Таскешу деген жерде бекініс, Ойыл, Жем бойында қалалар болғанын, олар жақында ғана қирағанын баяндайды. Қазір Қарашығанақтағы “Қос оба” мекені кірпіш күйдіру кәсіпорны, монша, су құбыры т.б. құрылыс қалдығы табылып, ескі қала орны екенін анықтауда. Патша әкімшілігі қазаққа қала, қоныс салуға жол бермеді. Тіпті өз қызметкеріне айналған сұлтандарға да қоныс салдырмады. Бөкейлікті билеуші Шығай Нұралиевке де 1819 жылы үй салуға орын көрсетуін сұрағанда сүйретпелеп, уақыт соза берді, 1820 жылы ол Коневский кордоны қасынан ағаш үй салып еді, жер граф Безбородконікі, үйінді көшір, - деп ақырды губернатор. 1825 жылы Шығайдың ауруына қарамай, қыста қазақ әскері келіп көшіртті. (11:8)

Кіші жүздің Батыс бөлігінің билеуші сұлтаны патшаға шын берілген жер көрсетіп бөгет жасайтынын, жазады. (12:2) Кіші жүздің 5 сұлтаны, 5 шаруалары 1829 жылы Орнбор губернаторына тұрақты қоныс салып, қарашы болғысы келетінін, Жайықтың шығыс жағалауынан мекен салу ұлықсат сұраған. Губернатор жер көрсетуді Орал әскеріне көрсеткен, атаман әлгі сұлтандарға 2 офицерді қосып қонысқа орын көрсетуге қосып жібереді. Будариннен шыққан сұлтандар Жайықтың шығыс жағалауынан қолайлы жер іздеп шығады. Қай орынды көрсетсе де, қазақ келіспей Үйшікке дейін барып, іс аяқсыз қалады (13:3). Бұл саясат әлі әшкереленбей келеді.

Әскери линиядан қашықта кедейлер өздеріне қақыра үй /мазанка/, қоныс жер үй салып, кіріп отырады. Бірақ бұндай үйлерді бір жерге шоғырландырып салуға, немесе тәуірірек етіп салуға болмайды. Қоныс ел ішіне жиі шығатын әскери команда киратып, мүмкіндік берілді.

Патша өкіметі бұндай далада шашылған қақаралар мен тамдарды жер құрта алмайтын болғасын, олардан әр қайсысына салық салуды тағайындады. Мысалы, 1837ж. қақырадан Кіші жүз 80621 сом ақша алады (14:26).

Кіші тарапта бұндай қақыра, жер кепе, жер үй, шым үй салуға патша әкімшілігі, Орал әскері тегжей алмады. Онда да шаруалардың үй-жәйін дамытуға, тұрмысын жақсартуға жол бермей, оларды қорқытқыштыққа, енжарлыққа, тоғылшарлыққа итермелейді.

Патша әкімшілігінің шектен шыққан аюандық ісінің бірі — қазақ қонысына жоқты сылтау етіп әскери команда жіберетін. Бұл Орынбор, Орал, Астрахань әскерлерінің, пайда табатын бір көзі еді. Қарулы команда бейбіт, бейқам отырған ауылдарға келіп, ойына келгенін жасайды. 1803 жылы Орал казак әскерлерінің бір тобы Кіші жүздің Батыс бөлігіне ата-бабаларының ауылдарын тонап, 32000 бас малды алып, өздері бөлін алған (15:199).

Бұндай сұмдықты әуелі генералдар бастап, басқаларға үлгі көрсеткен. Орал әскері Алаша руының кей ауылдарын тонап кеткенін білгенде, әскердің атаманы генерал Д.Бородинге айтып, әділ шешім жасауын сұрады. Бұл шағымы үшін тежеусіз өскен генерал жаңағы Алаша руының Алтыбас атасының ауылына өзі әскери команданы бастап келіп 1500 қойын, 20 жылқысын күшпен тартып әкеткен (16).

Генералдан офицерлер, казактар қалыспаған, жиі қырға шығып бейбіт ауылды тонап, жәбірлеуді, мүлігін, малын тартып алуды, кәсіпке, дағдыға айналдырған. Григорьев форп-ң командирі Хорунжий Петров Б.Күшікбаев деген бидің үйіне барып 100 сом ақша талап етеді, би бермегесін оны сабаған. (17:11). Ал, губернатор Перовский басшылығымен оның көмекшісі Данилевский, Мансуров деген полковниктер 550 казакты жасырын дайындап, 1836 жылы 25 желтоқсанда елге көзге түспей шығып, мұздың үстімен тығыла Бозашы, Қайдақ түбіндегі Адай, Таз, Шеркеш ауылдарына тұтқиылдан шауып, бейқам елді “қарақшы іздейміз” деп талап, 7000 қой, 1000 түйе, т.б. малды тартып алып, 58 адамды жазықсыз айдап кеткен (18:36).

1824 жылы 1 июльде Новоилецк әскер линиясының командирі Есаул Аржанухин шағын командамен қырға қарай шығады. Бұны ести сала Шыңғырлау өзені өңіріндегі қазақ ауылдары шұғыл бөлініп дүркірей оңтүстікке қарай көше жөнеледі. Қашу соншалықты асығыс және үрейлі болады. Өзеннен өткенде адам, малдар бірін-бірі тапап, басып, адам, мал суға кеткен, көп шығынға ұшыраған. Әлгі ауылдар киіз үйлерін, заттарын тастай қашып, Шыңғырлау өзенін аптыға өткенде 2 бала, 1833 қой, 159 сиыр, 43 түйе суға кеткен. (19:180) Орынбор шекара комиссиясының төрағасы Г.Ф.Генс өзінің жағалбайлы руының биіне 1831 жылы 27 шілде де жазған хатында бұндайды мойындағанмен еш шара қолданбаған (20:116) Бұндай шабу, талау жылдан-жылға, ғасырдан-ғасырға жалғаса берген. Ешбір тиым болмаған. Ал, қазақ қарулы әскерге қарсы бас қоса алмаған. Шапқыншылық тоқталмаған. Кіші жүзде жұмыс істеген полковник М.Ивашин губернатор Перовский кезінде қазақ ауылдарына әскер жіберіліп, ел таланбаған жылы болмады деп көрсетеді. (21:180) Губернатор Орал, Орынбор әскерлерінің және әскери сословие болып қалыптаса беруіне күш салып, оны орыс, башқұрт, татар, қазақ халықтарына қарсы жандарм ретінде де пайдаланды. Казактар басқа ұлттарға қарсы тәрбиеленді, әсіресе қазақтарға олар ең, тағы, дәрменсіз халық деп қарап, бар байлығын, адамдарын, талауды, сабауды үйренген. Орынбор соғыс губернаторы генерал Перовский халық араздығын қоздырып, оларды біріне-бірін айдап салып отырды. 1836 жылы 1000 башқұрттарды Кіші жүзге жинап, басына генерал қойып, оған 2 зеңбірек беріп, 50 солдат қосып, Борсық құмына “керуен талағандарды жазалау үшін деп жіберіп, жазықсыз елді талатып, көп дүние тартып алынды.

Кейде бағынбаған, не салық төлемеген қазақ ауылдарына сұлтандар билер әскер әкеліп, бірге тонаған. Магнитная бекінісінің маңында тұтын Жағалбайлы руының ауылына Байзақ Арыстанов деген би әскермен келіп, 25 жылқысын, 5 түйе, 25 сиыр, 350 қойды тартып 40 пұт бидай, 5 шапан, 2 түлкі терісін алған. Келесі бір келгенде ауыл азаматтары өлгі биді ұрып жығып, сабап өлтірген (22:22).

Орал, Орынбор казак әскерлері орыс шаруаларының қозғалысын, Орал казактарының наразылықтарын басу үшін де (1803, 1825, 1835, 1837 ж.ж.) пайдаланылған. 1836 жылы Пермь губерниясындағы шаруалар көтерілісін басуға генерал Перовский Орынбор казак әскерінің бөлімшелерін жіберді. Сондай-ақ башқұрт шаруаларының қозғалысын басуға Орынбор казак әскерін жұмсады.

Орал әскері негізінен сауатсыз, саяси сауаты да кем, казактар еді. Орал казак әскері өте бай деп есептелсе де, осынша кең өлкеде бірде-бір мектеп болмапты. 1820 жылдары Теке қаласында бір мектеп ашылып, бірақ өртеніп кеткен. Сондықтан сауатты адам мыннан біреу болатын. Бірақ жәй қоғам дамуына, ұлтаралық түсінісуге кесел болады.

Ашық шапқыншылықпен қатар, бұратана елге Орынбор, Орал әскерлерінің басқа да зорлықтары көп болды. Мысалы, шекараға жақын шабындықтарды линия тұрғындары тартып алып иемденіп, өз елінен алыста болса да шөбін шауып, шала-пұла үйетін. Жайықтың батыс жағалауының шабындығын иелену үшін Орал әскерінің кеңсесі Тұрлаладан (Илецкі) бастап Бударин форпостысына дейін 15-20 шақырым, жағалауды қырлыққа дейін алғы пикеттер қойды. Олар қазақ шаруаларын Жайық жағалауына жолатпады. “Балық үркеді” деп өзен балықтарын малдарын суартпады. Бұндай пикеттер 22-ң үстінде. Олар казак шаруаларына озбырлық істеумен шұғылданды.

Бұнымен қатар, Жайық өзенінің шығысында қырда “казактардың қозғалысын анықтау үшін” деген сылтау мен “қысқа жол” орнатып, ол Тұрлала қаласы тұсынан Бударинге дейін Жайықтың шығысы мен одан Жайықтың батыс жағалауының қыры мен Каспий теңізіне дейін орнатылған, әр бір тәулік жерге пикет қойылған. (23:11) Верхнеуральск бекінісінің казактары, - дейді Орынбор шекара комиссиясындағы бір мәжілісте, ішкі жақта жеткілікті жері бола тұра, тек қана казактарды қорғауға алу үшін, пішен шабуды өне бойы қырлықта (Жайықтың арғы жағында) істейді - делінген. Сол секілді Усть-Үй бекінісіне Тұрлаладан шекарадан ішкі жағындағы шабындығын көрші орыс

шаруаларына жалға бергеннің өзінде көп жері бос қалып, оны игерсе алмаса да шекарадан қазақ далалығына өтіп, әдейі линиядан қашықта шабындықты, тіпті қыстауларын тартып алып, пішен шапқан, көптеген скирдтер үшін қойған. Сосын күзде бұл өңірде мал жайғаны үшін және шөпті тапағаны, пішенді бүлдіргені үшін деп қазақ шаруаларынан алым мен айыпты тартып алып отырған. Орынбор шекара комиссиясы өзендер өңірін линия тұрғындары шаруалардан тартып алуы, пішен шабуы тек арам пайда үшін ғана қажет” – деп мойындап, губернаторға мәлімдеді. Бірақ бұндай істерді Орынбор соғыс губернаторының өзі де бұрыннан біледі, оның үнсіз мақұлдауы мен өрбін келген, енді бұх сорақылыққа қарсы ол еш шара қолданбады. Патша әкімшілігі мек жазалау орындары Орынбор, Орал казак әскерлерінің олардың офицерлері мен помещиктердің, саудагерлердің мүддесін қорғап қолпаштап отырады. Мысалы, Өзен линиясының чиновниктері мен казакты Сары өзен бойындағы, Самар көлдеріндегі шабындықтарға өр бетімен конса, оның шөбін бүлдіргені үшін және пішен шауып, тасып әкеткені үшін Ішкі тарап қазақтарын сотқа беріп, 2797 сом ақша өндіріп, алған. Бұндай жағдайда, казак офицерлері әрбір жүк пішенге өте қымбат баға талап етеді, мысалы, 6 сомнан 20 сомға дейін. Тіпті көбіне көп олар ойдан шығарылған, “шөп бүлдірдің” деп жанжал салып айып төлететін.

Қазақ ауылдарынан пайда табудың тағы бір жолы – Орал, Орынбор әскерлері басшылары шаруаларды, көбіне-көп байларды өздерінің иесіз қалған жерлеріне малдарымен өткізіп, жайылым үшін ақша, мал алатын. Орынбор линиясындағы Верхнеозерная, Красногорск тұсынан Ішкі жаққа 1828 жылы тебінге 1000 бас жылқы өткізіп, әр жылқы үшін өлке басшылары мен келісім бойынша 25 тиын алуы тиіс еді. Қамал коменданты 8000 бас мал өткізіп, артық түскен ақшаны өзі пайдаланған (24:161).

Ал, Өзен линиясы басшыларының ұлықсаты мен Самар көлдеріне 1884 жылы қыста 3000 қожалық 92 мың жылқы, 15 мың түйе, 60 мың ірі қара мал, 300 мың қой, ешкі айдап келген. Сары өзен мен Қара өзен аралығына 2000 қожалық көшіп келіп, 60 мың жылқы, 10 мың түйе, 40 мың ірі қара мал, 250 мың қой айдап келіп, жайған. Осы істің басы – қасында болған сұлтан Шөке Нұралиевке берген қағазымда, өзен әскер линиясы бұл аталған өңірде 1834ж. 37 қоспен 179 бақташы, 13742 жылқы, 172 сиыр, 1403 қой өткізіп, 72502 сом, 70 тиын төлеген, 1835 ж.

Байбақты руының биі Жүніс Жантемен, Тайша, Ақмырза, Бекмырза, Мәуленберді Жарылғаповтер 3237 жылқыны. Өзен әскерінің жеріне айдап әкеліп, тебіндегені үшін әр жылқыға 50 тиыннан алған. Бұдан басқа 2289 жылқыны тағы тебіндетіп, 1287 сом 50 тиын алған. Самар көлдері мен Сары, Қара өзендер арасына Ішкі хандық адамдары мен қатар Кіші жүздің батыс бөлігінде тұратындардың малдарын тебінге жіберіп, көп ақша алған.

Орал, Орынбор, Астрахан, Өзен казак әскерлері мал жайғаны үшін тек ақша алып қоймаған. Енді оларды қанаудың тағы бір жолын тауып, еңбегін әншейін пайдаланатын болған. Осы Самар көлінен Қара, Сары өзендер бойында мекендеген Шөке Нұралиевтің жазуынша Орал, Өзен казак әскерлері жерлеріне олардың малын баққандарға да берген. “Казактар”, - дейді Шөке, еш уақытта өз отарларын өздері бақпайды, шегі казак бақташыларына бақтырады” – деген.

1828 – 1829 ж.ж. Ішкі Орал немесе Өзен линиясында мал жайғаны үшін әрбір қожалықтан 1 қой алған, жылқы табының әр қостан бір жылқы, не 70 сом, немесе 12 қой алған, бермегеннен күшпен тартып алеткен (19:161).

Орынбор, Орал казак әскерлері шаруаның түрлі қажетіне керек ағашты да шаптырмаған. Егер де біреудің қолынан жаңа ағаш бұйым көре қалса, ол тіпті біреуден сатып алса да оны жазалап, сабап, ағаштың құнын төлеткен.

Сөйтін, Орал, Орынбор казак әскерлері отар елге неше түрлі қысым жасап, олардың малына, жеріне, дүниесіне барынша қожалық етіп, тартып алып отырды. Орал казак әскері көрші казак, татар, башқұрт елдеріне қырғидай тиіп қана қойған жоқ. Олар көрші Саратов, Астрахань, Самар, Пермь губернияларының шаруаларына тіпті мемлекеттік орындары мен қызметкерлеріне зорлық жасап, дүниелерін талап немесе тәртіп бұзып отырған. Астрахань мен Жайық арасындағы жолды қарауылдаушы Орал казак әскері 1831 жылы Астрахань қарауылдағы почта қызметкерлеріне, олардың үйінде неше түрлі қысым жасаған. Орал казактары, трактыны күзетудің орнына қоғамдық тәртіп бұзып, төңіректегі орыс, татарларды тонап келген. Гундук заставасы арасында Орал әскерінің 6-полк казактары сауда керуенін тонап жатқан кезінде қолға түскен (25.10). Бұл маңдағы көшпелі (казак, қарақалпақ, қыпшақ, ноғай) елдердің мал, мүлкін ұрлап, тонап отырған. Бұл секілді қарсылықтарды анықтау үшін Астрахань губернаторы майор

Краснокутскийді тағайындады. Бұндай заңсыздық басқа жерлерде де кең орын алып, кеңінен жойылған.

Орал, Астрахань әскерлерінің зорлығына ұшыраған қазақ ауылдары Ішкі тараптан Жайықтың шығыс бетіне қашып көшіп кететін болған. Бұл наразылықтың бір түрі. 1804 жылы жазғытұрым Өтеміс Құлмәліұлы бастаған ауыл Жайықтан өту үшін қарулы қарсылық көрсеткен. Ішкі тарапта да елді ұстап қалу үшін губернатор П.К.Эссен 1817ж. бастап қазақтардың Жайықтан әрлі-берлі өтуге тиым салады. Егер де ұлықсатсыз өтушілер болса, оларды қатаң жазалап отыруды міндеттеген. 1836 жылы Жайықтан өтпек болған Ысық руының Ақсары бөлімінің азаматы Қожабеков Нұрманбетті ұстап алып, Сібірге жер аударған. (26:3)

Помещиктер мен саудагерлердің приказчиктері қазақ шаруаларының қамысты, сулы, жайылысы бар дөңдер арасындағы оймен өлентіге мұқтаждығын көріп, ұялмастан ойына келген ақыны сұраған. Әуелі теңіз жағалауында мал жайғаны үшін, қыстағаны үшін мал алып жүрді. Князь Юсуповтың приказчиктері Богаты кәсіпшілігі төңірегінде қыстағаны үшін шаруалардан мал, ақша т.б. бұйымдар алуымен қоймай оларға қамыс шабу, мұз ою т.б. жұмыстарын зорлап істетті.

1820ж. А.Сапожников деген купецтің приказчигі Беріш руы ауылдарынан Каспий жағалауын жайлағаны үшін көп қой т.б. малдан алады. Бертін келе помещиктер мал мен қатар ақша, басқа дүние талап етіп, тіпті әншейін түрлі жұмыстарын істейтінді шығарды. Бұндай бассыздық қазақ шаруалары мен приказщиктер арасында наразылық туғызып, төбелеске дейін барды. Теңіз жағалауын жайлауға шаруалар приказщиктер мен әскери кордон офицерлеріне пара беріп, ұлықсат алып, оның үстіне жайлау (мал жаю), қыстаған ақыларын және төлеу керек болды. Егер де пара бермесе, немесе жайлаған, қыстаған ақысын төлемесе, онда приказщиктер сол адамның не ауылдың малын айдап алып, артынан оны қайтарып алу үшін, көп ақша талап етті. Мысалы, 1823ж. Новинская ватагасы жанына ежелгі жайлап, қыстап жүрген жерлеріне Шеркеш руының бір ауылы келеді. Осы жерде көшіп жүрген үшін приказчик ауыл биі Бекмамбет Тұрмамбетовтен ақы талап етті. Ауыл төлегесі келмеді. Приказчик жерді бүлдірдің (потрава) деп малын айдап алып, артынан 471 сом алғасын ғана қайырды. Шаруалар приказчиктердің қоқаңы мен қорқытуына, арандатуына берілмесе, онда

әскери кордон бастықтарының көмегі мен қазақтарды қыстап отырған орнынан қыста құны шығатын болған.

Помещиктер адамдары жердің шекарасындағы мәжелердің жоғалғанын, немесе жоғалғанын пайдаланып, өз жерлерінен қашыққа апарып жаңа меже ағаштарын қоятын. Бұл келіп жер таласын шөпті, қамысты таптады деген жанжалды тудырып, ақыры шаруалардың мал дүниесін зорлық пен алу мен тынатын.

Теңіз жағалауындағы ойдымдарда, ойпаттарда, дөңдер арасындағы көлшіктерде өскен шөп пен қамыс бұрын ешкімге де керек емес еді, помещиктер еш қажетіне жұмсамай, қар астында қурап, шіріп қала беретінді. Одан помещиктерге келіп жатқан еш зиянда болған емес-ті. Енді приказчиктер бұл жерлерге қыстаған ауылдарға “шөпті бүлдіргені үшін” деп айып салады. 1831 ж. шөпті бүлдіргені үшін 3000 сом ақша шіріп алды. Бұндай фактілер көп.

Онымен қоймай қазақ шаруаларының пішенге мұқтаждығын пайдаланып, Орал әскері мен помещиктер қазақтар көшіп жүрген теңіз жағалауындағы шабындық жерлерді сататынды шығарады. Мыс: Юсуповтің балық кәсіпшілік бастығы Шулетов әрбір түйеге артылған шөпке 10 тиыннан, 10 түйеге артылған шөп 1 сом деп шарт қойып, шөп бұға ұлықсат берді. Шаруалардан екі есе артық ақша, яғни, 1157 тәжелік жүк үшін деп 462 сом ақшаны сотпен өндіріп алады. Сөйтіп, жылдан-жылға помещиктер алым-салықтың түрін көбейтіп. Бекшілерді тонай береді. Бұл тек теңіз жағалауында ғана емес. Ішкі қиындық пен Кіші жүз бен шекаралас помещиктер мен казак әскерлерімен бай-кулақтарының бөрінің ісі.

Ішкі тарап шаруалары помещиктер мен Астрахан Орал әскерлерімен “майлы қоға” болды. Помещиктер енді теңіз жағалауында өскендері үшін көктемнен әрбір қожалықтан ақша талап етті. 1833ж. Юсуповтер әрбір түйе үшін 1 сом, жылқы мен сиырдан 10 тиыннан, әр басына 5 тиын төлеуді сұрады. Бұл жыл тым қатты болды, жұт басталды. Бұндай қиындықты помещиктер пайдаланып қалады. Соғаннан 15000 жылқы сорға түсіп өледі. Көп мал шөпсіз, жайылымсыз өлгенді. Бұған қарамастан князь Юсуповтер шаруалардан теңіз жағалауында қыстағаны үшін 6000 сом ақша талап етті. Оның үстіне, 1833ж, күзде шауып алған 3043 жүк шөбі үшін ақша төлеп, оған қосымша балықшы құрылыстары үшін қамыс шауып, және шабылған өзенді қонысқа тасып беруге міндеттейді.

Сөйтіп, помещиктер мен офицерлер феодалдық қанаудың ескі түрі — оброк пен барщинаны барынша қолданып, шаруаларды аяусыз қанады. Онымен қатар жұмысын тегін істетіп, еңбек пен өтеу рентасы (отрабочная рента) кеңінен қолданды. Ал қанау жүйесін патшаның әкімшілігі көре тұра қолдап отырды. Мыс: Жанбай балық кәсіпшілігінің төңірегіндігелерден 25 мың бума қамыс шауып беруін талап етті.

1834ж. Астрахан губернаторы Пяткин помещиктердің бұл талабын қуаттап, теңіз жағалауында қазақтың көшкені үшін Юсуповтер 1600 сом ақша өндіруді сотқа тапсырады. Бұл шексіз алым кедей шаруалар үшін ауыр еді, әсіресе, Теңіз жағалауындағы Беріш руының көптеген шаруаларын қатты күйзелтті. Шаруалар тек помещиктер мен оның приказчиктерінің қанауында болып қойған жоқ, балық ватаалары жалға алған кәсіпші купецтерде барынша арамдық салып, шаруалардың көшкені, қыстағаны үшін ақыны көбейтумен болды.

Сапожников, Иван Кульпин, Бибииковтер т.б. саудагерлер қазіргі шаруаларынан астық, былғары, түрлі мата, тұрмыстық бұйымдар сатып алуыстырып көп мал алады да, оны теңіз жағалауында жаяды. Жоғары аталған саудагерлер 20 мыңнан астам қойларын жайған.

Саудагер Иван Кульпин помещик жерін жалға алдым деп, теңіз жағалауына қыстауға келгендердің әр бас малына 60 тиыннан төлегенін ғана жіберген. Ал, ақшасы жоқ болып, ештеңе төлей алмай шаруаларды маңынан қуған. Әр үйден бір қойдан алуды өтінгенді білдірмей, кордон әскерінің күшімен аязда жағалаудан қуып шыққан.

Помещиктер мен саудагерлер елді қанауын үдете береді. 1834 жыл күзде К.Н.Юсуповтер қазақтарға жайлайтын жерді азайтып, берген жердің бәрін қымбаттатуды ойлады. Осы мақсатта Теңіз жағалауындағы қазақтардың басқарушысы қарауыл хожа Бабажановпен жазбалы келісім шарт жасады. Бұл шарт бойынша Юсуповтердің Гурьев маңындағы дачалары, Никольск, Жамбай, Пороховин, Камчатка кәсіпшіліктерінің маңын жайлауға тиым салған. Ал, егерде бұл жерлерге біреу көшіп, қонса, ондай әр қожалық 10 сом және мал басына 50 тиыннан помещикке айып төлеуге тиісті болды. Ал, бұл тиым салған жерлерде жақсы жайылым, қалың қамыс көп еді. Егерде бұл жерлерді жайлағысы келгендер Пороховин ватағасы үшін 40 мың, Жамбайға — 20 мың бума қамыс шауып беруге тиісті болады.

Шартта шаруалар бұл жерлерде ешбір құрылыс салуға, жер үй салуға болмайтыны көрсетілген. Балық аулауға, немесе сатып алуға да салған.

1835 жылы бұл шарт тағы жасалып, помещиктер енді Тудаң, Конаев, Болдырев, Кабанов, Мальцев, Будахин т.б. осындай мен қамысы көп 7 дөңдерді жайлауға тиым салған.

Онымен қатар теңіз жағалауындағы ағашты кесуге қамыс шабуға, аулауға да ұлықсат бермеді және 1833-1834ж.ж. шабылған терге ақша төлеуге тиісті болды. Шаруалар дөңдер арасындағы қыстаусыз, қыстаусыз күнелте алмайтын. Ал, помещиктер шөптің, қамысты отадың деген сылтау мен айып тағып, тегін жайыстарын істетіп, шөбін тасытып, қамысын шаптыру үшін әдейі түрлі шектеу қойған. Дөңдердің арасында меже деген жоқ еді. Бұндай айып тағу оңай еді. Бұл әділетсіз ауыр, шарт помещиктер қызметкерлерінің ойына келгенін істеп, шаруаларды қысыз қалуына мүмкіндік берді.

Помещиктерден казактың ру басқарушылары, билері, мен байлары қатыспады. Олар жер жайылым жалдаймыз деп шаруалардан артық мал жинады. Бұндай зорлық, озбырлық Кіші жүзбен шекаралас жерлердегі помещиктер мен саудагерлер, жергілікті патша өкіметі мен кейбір тұрғындарда казактар мүмкіндігі келсе-ақ аяусыз істейтінді. Жала жауып айыптау, сабау, соттау т.б. көптеген қысыздықтар істей берген. Отаршылардың не бір сұмдық зорлығы, алдауы, алдауы туралы жаза беруге болады. Осы айтылғаннан Бөкей, Кіші жүз Ресейге қосылғаннан шексіз қиянат көргенін білеміз. Шаруаларға ара түсер, қамқоршы болар ешкімі болмады. Би, сұлтандар, халықты отаршыға қосыла қанап, талаған. Бұл кесірлі бұзаудан азат жол көрінбеді. Патша өкіметінің отарлау саясаты, арамза пиғылы, тиым әрекеттері, қарақшылық әскери шапқыншылығы қазақ халқының қысыздығын туғызды. Әр жерде басқыншыға қарсы ашық бас көтерулер болды, қарулы қақтығыстарда жалғасты. Солардың бірі – Жоламан, Тіленшіұлы бастаған қимылдар. Тіленші Бөкенбайұлы Жетіру жайының XIX ғ. басындағы бас биі еді. Патша отарлауына ол наразы болып, үкіметке шағым жазып көрді. Нәтиже болмады. Жоламан Табын жайының атамекенін тартып алуына қарсы болып, көнбей көріп еді, орыс әскері садуын күші тықсырып, қыстауларымен егін, жайларын тартып алып, өздерін Жайықтан өтіп, құмды, құнарлы аз жерге барып бас

сауғалауға мәжбүр етті. Орск мен Трогшк қалалары аралығындағы қазақтар да оңтүстікке Торғай, Ырғыз өзендері алқабына қоныс аударып, “Жаңа линия” дегеннің құрылуына қарсы Жоламан Тіленшіұлы Барақ батыр, Амангелді патша саясатына наразы қазақтардың асын қосып қаруланып, әскери линияға әлсін-әлі шабуыл жасайды, оны құртып жібермек болады. Бірақ, бірін-бірін шағын топ болып жүрген, қаруы нашар қазақ жігіттері әскери күшке айтарлықтай соққы бере алмады (27:274). 1820 жылдан басталған өз жерін қайтарып алу үшін, азаттық үшін ауыр күрес ұзаққа созылды. Стихиялы қозғалыс ұйымдасу жағынан нашар еді, бір-бірімен байланысы болмай әр жерде өз бетімен қимыл жасап, линия мекендерінің малдарын айдап кегіп, керуендерді тонап әуре болды. Алайда, Жоламан, Барақ, Амангелді бастаған топтармен Әлімұлы тайпасындағылардың қарулы шайқастарын патша үкіметінің қазақ жерін бұдан әрі оңтүстікке қарай тартып алуына кедергі болды. Линияны жылжыту тоқтап, отаршылар Кіші жүзге жаулап алудың басқа жолын іздеді.

Қазақтың отанын қорғауда, азаттық күресте басын қосып, бірігуін жер алшақтығы да кеселін тигізді. Сонда да бірге қимыл көрсетуіне талпыну болған. Жоламан т.б. аз күшпен Елек қалашығы маңына, жаңа линия бекіністеріне шабулын жалғастыра берді. 1822ж. желтоқсанда Табын руының биі, Ж.Тленшіұлы, Сүйінкара Үргенішбайұлы – Адай руының биі, батыр, Арыстан Тәнілұлы – Білеу ауылынан т.б. Орынбор губернаторы П.К.Эссенге хат жолдап, Бөкейліктегі Сары және Қара өзендер аралығындағы, Жайық пен Елек өзендері арасындағы қазақ жерін Беріш руы аруді талап еткен. (28:444). Бұл жалпы халық мүддесін қорғау деген сөз. Патша үкіметі Жоламан қозғалысымен күресуге әскер шығарады. Полковник Ф.Ф.Берг басқарған жазалаушы экспедиция 3 топқа бөлініп, Кіші жүзде 3 жақтан шығып, көтерілісшілерді қоршап алмақ болады. Полковник Циолковский 800 Орал казактарымен 1823ж. мамырда Қалмыков қамалынан шығып, Жем өзеніне бет алып жолшыбай әдетінше бейқам, бейтарап ауылды зеңбірік пен атқылап мылтық атып 79 қазақты өлтіріп, ауылдарды тонайды. Майор Мизинин отряды Сарайшық қамалынан шығып 20 қазақты өлтірген. Полковник Берг 1000 баскесерімен 23 мамырда Орскіден Оңтүстікке бет алады. Ойыл өзені бойлай жүрген ел қарсыласқанды тойтарып, 30 қазақты өлтірген. Отрядтар Ойыл өзені жағасында 17 маусымда кездеседі. Қобда өзенін еңдей келген Щеглов отряды кісі өлтіріп, ел талаумен жүріп

ісшілердің негізгі күшін қоршай алмаған. Жоламан мыңдаған
 адамдарымен Мұғалжар тауына қарай сытылып кетеді.
 Бертін жазалаушы әскері еш нәтиже шығармай, азып-тозып, кейін
 н. (29:498) Бұл сәтсіз жорықтың өзінше тарихи маңызы бар.
 әкімшілігі Кіші жүз жұртын қару-жарақсыз болса да бағындыру,
 күресін тию қиын екенін көреді.

Сонымен ХІХ-ғ. Кіші жүзбен Ішкі тарап Ресейдің отарына айналып,
 жылдары созылған бытыраңқылықпен шаруашылықтың күйзелуі
 ықтың әлеуметтік тұрмысын одан әрі күйзелтіп наразылықты
 Отаршыға қарсы Кіші жүздің солтүстігінде, Сары, Қара
 алқабында Самар көлдерімен Теңіз жағалауында азаттық күрес
 өлі жанданып, жалғаса берді. Бытыраңқылықпен бірігу кемдігі
 ының зымиян қимылы бұл күресте нәтиже бермеді. Наразылық
 берді.

§2 Ішкі тараптың XIX-ғасырдың 2 – ширегіндегі өмірі.

*Хан Бөкейдің тұсында,
Секер шайнап бал іштік.
Хан Жәңгірдің тұсында,
Қасықтап қара қан іштік.*

(Халық өлеңі)

1825-1845ж.ж. Еділ мен Жайық аралығын мекендеген алапта қазақ және басқа елдер тарихында болмаған жәй – бір ханға қарсы 9 жылда рет көтеріліс болды және соңғысы антифеодалдық деп аталады. Бұл ерекше оқиға тарихта кездеспейтін ұзаққа созылған арпалыс еді. Тарихшы А.Рязанов 1797-1837 ж.ж. 40 жылды казак халқының азаттық тәуелсіздік үшін күрес кезеңі деп атаған (29) Рязанов А., Савичев Н. Шахматов т.б. көптеген тарихшылар, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Асфандияров, Қ.Досмұкамбетов т.б. әдебиетшілер, қоғам қайраткерлері 1836-1838ж.ж. Исатай Мақамбет бастаған көтеріліс жоғары баға бергені белгілі. Бірақ, қазіргі журналистеріміз бұл көтерілісті аузына да алмай, лепіріп Жәңгір ханды ешбір сенімсіз дерексіз дәсерлей беруде. Хан болсын, басқа болсын халқына ада қызмет істеген адамды мактауға қарсылық жоқ. Біз Совет империясы кезінде өз тарихымызды білуден бездік, саясаттан қаштық. Оқытқаны менсінбедік. Өйткені тарихымызды терең зерттеуге мүмкіндік бермеді қысым жасады, қаржыны өте аз бөлді. Содан тарихымыз үстірті сұрықсыз етіп баяндап, тек Ресейге косылғанда ғана “көзіміз ашылып кісі болғандай” етіп суреттегені белгілі. Бізден: “қазақтың бір қаласы аташы?” – деген сұрақты талай естігенбіз. Егін егіп, қоныс салуды қазақ орыстан үйренді деп талай қақсаған. Бұның империялық насихат екенін біле бермейтін айту және қауіпті. Осындайдан келіп оқиға ағайындарымыздың қазақ тарихы жөніндегі білігі тым тайыз еді де “Иісі қазақта бірінші рет Жәңгір қала салған” дегенге, немесе Жәңгірдің: “үй салуда мен үлгі көрсеттім” – деп Ресейде айтқан сөзін сенеді. Бұл да империяның бодан елдегі насихаты екенін әлдеқашан түсінбейміз. Мақамбет Жәңгір кезінде күшті идеологиялық күрес жүргізді: бір жағында – Мақамбет қара қазақ баласын тірлігімді қалдырдым, қалдырдым” – деп халық мүддесін қорғаса, 2-ші жағында Жәңгір: “Якобы защищал интересы русских” деп жан бағып, тағын сақтаған, империя

тіпті қолданбайды. Әлі шетел сөзіне әуеспіз. Т.Боранғалиев Мақамбет жөніндегі мақаласындағы көп былықтың ішінде “Жәңгір” деген “Жангар” деген қалмақ сөзінен екен. “Мақамбеттің оны “қалмақ” деуді содан депті. (:12) Жәңгірдің “Жаһангир” деген сөздің қысқарған түрі екенін оқушыда біледі. Әйтсе де дерек келтірейін: “Ғала қаһлу, уа ғала жаһлу хан Жаһангер Бөкей ұғлына. Беріш руғлының старшыналары” деп ханға барып, түсінісеміз десе де хан Исатайларды қабылдамай, кері қайтарған соң 1836ж. 30-саратанда жазған арызы еді. Тексеріңіз? А.С.Пушкин: “Бөгденің шанасына жабыс па” – деген, оны қазақша өзін білмейтін іске басың ды сұқ па? – дейді. Енді біз оның қызметіне тоқталайық.

“Жәңгір – дейді Энес Сарай, - кеңестік дәуір кезінде қызыл империяның ықпалымен жағымсыз бейнеленген, жақсы істері бүркемеленген тұлға”, - деп ешбір дәлелсіз, дерексіз қате тұжырым жасапты. Ә.Сарай өз сөзіне өзі қарсы шығады. Өйткені Жәңгірге бағаны Совет өкіметінен бұрын Ішкі тарап жұрты: “Хан Жәңгірдің тұсында қасықтап қара қан іштік”, - деп баға бергенін Ә.Сарай кітабында жазып отыр. Бұдан артық Жәңгірдің қанішерлігі жөнінде не дәлел керек? Қайта, патша кезінде Жәңгір қызметі туралы 2 түрлі пікір Жәңгір кезінде қалыптасты емес пе, оны неге жасырамыз? Т.Боранғалиев бастаған қаламгерлер (жұрт бұларды оппозиция дейтін көрінеді) патша авторларының жазғандарын көшіріп, сылдыр сөзбен ханды қазір мақтап жүргені де белгілі. Ал, мерзімді баспасөз БАҚ бұларды қорғап, мақалаларымызды жарияламайтыны жұртқа белгісіз.

Енді Жәңгірдің атқарған қызметі жөнінде білгенімізді ықшамдап баяндайық. Жәңгір 12 жасынан Астрахан губернаторы С.С.Андреевскийдің қарауында оқи бастаған. Бұған дейін ол араб, парсы, татар тілдерін білгені белгілі, көп автор Жәңгір және оның аға інілері қайда оқып, мұсылманша білім алғанын ескермейді. Жәңгір 1839ж. патшаға: әкесі Бөкей оны Ноғай – қазақ жұртына (бұлар Шалғез тегі ежелгі қояс тайпасы, Үйсін т.б. тайпалар қалдығынан құралады Сондықтан кейде “жұрт” дейді. Бұл дұрыс болар) аға би (старшина) етіп тағайындағанын, қызмет істегеніне 25 жыл толып, асқанын, генерал атағын беруді сұраған. Бірақ патша ол қызметін ескермеді. 1815 ж. Бөкей хан өлерінде хан тағын Жәңгірге мұра етіп қалдыруға үкімет ризалығын алған. Әкесі өлісімен Жәңгір 1815-1816ж.ж. таққа отырғысы келіп, тырысты, өзін қолдаған сұлтандармен билердің Орынборға хат

жазуын ұйымдастырады. Бірақ, губернатор оқуын жалғастыруын талап етіп, Астраханға кетуге мәжбүр етеді. 1820ж, Жәңгір оқуымды бітірдім деп ауылына оралады. Әртүрлі “алып-қашпа” әңгіме бар, тек 1822 жылы Орынбор губернаторы П.К.Эссен патшаға Жәңгірді “Кішкене Қырғыз – кайсақ Ордасына” (ол кездегі Ішкі тараптың ресми атауы “Меньшая Киргиз – Кайсацкая Орда”) хан етіп тағайындауын сұраған. Патша 1823ж. 22 маусымдағы жарлығымен Жәңгірді Орынбор Шекара комиссиясына тәуелді (“подзависимостью” деген И.К.) етіп, хан тағайындаған. Бұдан келіп, ағайынның: Жәңгір халық сайлаған қазақ ханы емес, кәдімгі патша чиновнигі деуі орынды екенін, Жәңгір өзі қызметімен дәлелдейді. Шығай сұлтан билеуі кезінде Ішкі тарап өзінің дамуының шарықтау шегіне жетті: жанның саны “141.598 адам, мал 4,6 млн. бас, қолөнері дамып, базарға товар шығарып, сауданы шырпытып тұрған. 1824 ж. 24 маусымда Теке қаласында Жәңгірдің таққа отыру рәсіміне қатысқан. Ресей әскери штабының полковнигі Ф.Берг 1824ж. Ішкі тарапта сауда дамығанын, қазақ саудагерлері Ресей купецтерінің ІІ-ші, тіпті І-гильдейіне мүше екенін Сыртқы істер министрлігіне жазған рапортында мақтаған. Ішкі тарап шекарасы біркелкі анықталып, ішкі саяси жағдай біршама тұрақтады. Жанбай, Манаш, Қарақамыс, Дүйсе, Толыбай, Шөпшағыл, Ұялы, Қарасу, Жалпақтал, Мереке, Жақсыбай т.б. елді мекендер пайда болды. Шөп шауып, пішен жинау, үй, қоражай, лапас т.б. салу қалпіне келе береді. ОШК қызметкері А.Кузнецов 1824 ж.ж. Сары, Қара өзендер алқабында 3 мыңдай қазақ қыстаулары барын жазады. Бұл аз уақытта болған үлкен өзгеріс. Жәңгір хан бұған не қосты. 1890 ж.ж. Бөкейлікте болған А.Харузин “расцвет ханского могущество был во времена умного Джангира”, ... “он умел приобрести общес уважение и укрепление влияния”, - депті. (33:34). Бірақ бұл сөздерін ешбір фактімен дәлелдемеген, тек жылтыр сөз. Ал, қазақ жөнінде ол: “Киргиз степняк, рожден кочевником, скотоводом, таким и он останется кочевником, таким и он умерет кочевником и скототводом”, - деп сәуегейлік жасайды. (34:32). Автор Жәңгір түгелі өз кезеңінде Ішкі тарапта болған өзгерісті көрмей тұрған ғой. Бұндай, мәселеге үстіртін, бұрмалап қарайтын автор көп. Т.Боранғалиев, Әнесі Сарай т.б. Советтік империя Жәңгір ханның жағымсыз жағын көрсетіп, жағымды істерін жазбады деулері бекер. Академик Салық Зиманов өзінің “Россия және Бөкей хандығы” деген кітабында (1982ж.) Бөкей ордасын “хандық”, “государственное образование”, деп Жәңгір сауда,

алым, салық, қаржы істерінде т.б. өзгерістер енгізді, - деген, бір қандай екенін, қапша болғанын нақты атамайды. Атауы да, мүмкін емес. Өйткені архивте бұны растайтын құжаттар кездеспейді. Сөкең сенатор Ф.Энгель ұсынған қазақты отырықшыландыруға бағытталған жерді жеке иелікке беру жөніндегі реформаны Жәңгірдің қалай бұрламалап орындаған тарихын дәлелді және дәйекті баяндаған.

(35:60) Бұл ішкі тарап өміріндегі өзекті мәселе. Бұны білген Ф.Энгель Сары, Қара өзендер мен Самар көлдеріндегі, Каспий жағалауындағы бос жерге ұқыпты, ұңғыт қазақтарға иелік беріп, олар онда үй-жай салып, бара-бара егін егіп, айнала пішен шауып, машықтанып, орнығып басқаларға үлгі болар еді де, Жайықтан “Сыртқа” өтем деушілер тиылар еді деген. (36:293) Бұл шараны Сенат мақұлдап, орындалуын Орынборға жүктесе, ОШК оны Жәңгірге тапсырады. Жәңгір бұны өзінің жеке басымен таптық мүддесін пайдаланады. Уақытша Советтің 1847ж. тексеруі бойынша хан бос жерді, бос емес біреудің, ауылдың, рудың пайдаланып келген жері сыртынан “туыскандарымен сыбайластарына, байларға бөлін, сатқан”, деп тұжырады. (37:19) Біреудің біреуге, не жер бөлігін екіншісіне сатқанын, әр-берден соң жерді сажындап, адымдап, жіппен өлшеп сатқан. (38:19). Сонда хан, інісі Мендігерей ең шұрайлы Тарғын (Торгун) өзені, Самар көлі жағынан, Тарғын төбе, Үштарғын, т.б. жерді 400 мың десятинадан (кей автордың: хан жанұясы 400 мың дес. жер алды деуі бұрмалау, хате), Қарауыл хожа Бабажанов, сұлтан Ш.Ормановтар 7000 мың десятинадан, Ш.Ниязов – ноғай – қазақ – 1.800 мың десятина жер алған (Сонда), жер мәселесін зерттеуші А.Ереновты есептеуінше 4 млн. 700 дес. жер хан, сұлтандар мен рубасылардың меншігінде болады, ал халықтың пайдалануына жердің 1/3 бөлігі қалады (39:61). Жерді жеке меншікке бөлу прогрессивті қадам, ал хан оны түсінбей өз туыстарына бөліп, қоғамды кері тартты. Көп ауылдар ру бөліктері жерсіз қалады. Ал, көп жерге ие болған алпауыттар жерді тиімді пайдалануды ойламады, егін егіп, пішен шауып, отырықшыландыруды қолға алмады. Олар онай жолды қолданды, жер шаруаларға жалға беріп, пайда тапты. Кәриялардың хан жері “күлдікке” бөлді, “өмірікке” берді деуі осы еді. Бұл жаңалық емес. Кіші жүзде де жерге жеке меншік болды. Мысалы, Дәулеталиев деген қыстауы, қора жайымен, егіні, шабындығы болған, оны Щапов деген комендант 1820ж. тартып алған. Жәңгір біреудің жерін тартып алып

көп шаруа жерсіз қалады. Мысалы, Исатайдың 1808 жылдан бері мекендеген Қиғаш пен Жайық (Кіші) аралығында Күйген арал, Қара қамыс, т.б. төбелерін (бугры) хан тартып алып, басқаға береді. Исатай хан мен айтысып жүріп, қашықтағы “Манаш” тұрағын, одан әрі Мың төбені алады. Мақамбет, Қалдыбай Қосаяков, Уса Төлегенов т.б. жерлерінен айырылады. Наразылық туады, ел ішінде тыныштық кетеді. Жер мәселесі 3-ші рет көтерілістің басты себебі болады. Бірақ бұны әдебиетшілер, популистер аузына да алмай, айналып кетеді. Осы шамада Бекмағанбет, Мақамбет, Қожақмет т.б. Өтемісұлдары бұрынғы жер иелігінен айырылып, Ақжонас жайлауында тұр. Зерттеушілер бұның мәнін әлі анықтай алмай келеді.

Жәңгір жүргізген жер бөліс, ОШК т.б. пайымдауынша Бөкейлікте наразылықты ұлғайтып, кедейленуді көбейтіп, дауды өсірген. Өйткені жер әділетсіз бөлінген. Ол жөнінде халық жадында талай фактілер қалған. Қара өзеннің Ақкөл маңында тұратын Тама руының бір ауылы: Хан жерді пара бергенге сатып жатқан көрінеді, қонысымыздан айрылмайық, - деп өзара ақша жинап, Мыса деген биін жібереді. Мыса хан үйіне “әрең сәлем бере” кіреді. Шай үстінде “келіннің көрімдігі” деп үлкен дорба ақшаны шылдыратып төге береді. Кейін қымыз құйғанда “үйінің көрімдігі” деп бір жеңінен алтын, күмісті жарқыратып шашады. Кетерде хан Мыса аулына өз жерін иелену жөнінде куәлік береді. “Мыса” деген тұрақ әлі бар. Байбақты руының 500 нар, 1200 жылқы айдаған, жазда шанаға 2 нар жегетін тентек бойы Бірәлі Есейұлыда ханға келіп, өзі Бөкейден алған жерін қайта бекітуді сұрайды. Хан мыңқылдап, жөнін айтпапты. Бірәлі түрегеліп дорбаны хан басына төнкеріп: саған керегі ақшама, мә, - деп күмісті төбесінен құя беріпті. Хан ыржындап күле берген. Сондағы “Бірәлі бөгеті”, “Есей Саралжыны” деген әлі бар. Етікші Боранбайұлы Ғ. (беріш) үйде отырып, жерінен айырылады. Бір күні шешесі келіп, 2-3 бас малды жаятын жайылым жоқ десе, келесі де көрші сиырды атпен қуып шықты, үйде үнсіз тықылдата бергенше ханнан жер сұрасайшы, - депті. Амал жоқ етікші жолға дайындалып “күр қол” барғанды хан үйіне жолатпайды, арызын тындамайды, дегесін ол қарызданып қымбат былғары, ұлтан, шеге т.б. алып етік тігеді. Бір күні жолға шығады, шешесі кетерде: мен өлсем көметін жерің жоқ ханнан жер сұра, - деп қақсайды. Етікші хан Ордасына барса, әуелі оны кіргізбейді. Кедейлерді үй маңына жолатпайды екен. Етікші кіріп, сәлемдесіп, шай үстінде әкелген етігін

ханға береді. Ол әрі-бері қарап, тандана отырып: мәсімнің кебісі жоқ екен, - деп кінә тағады. Етікші мәсіні қолына алып, білінбей тұрған кебісті шешіп алып ханға береді де: міне әрі мәсі, әрі етік тақасы бар, - депті. Хан таң қалып, риза болады. Сәлден кейін хан: Сыртта Сізге сыйға түйе байлаулы тұр, - депті. Шай ішіп болғасын етікші сыртқа шығып әлгі түйені қараса қарт мал екен, орнынан тұрмайды. Үйге оралса, хан: көп айналдыңыз ғой сыртта, - десе керек. Етікші: Е, сыртта Сіз берген түйемен сырластым, сірә Сіздің атаңыз Нұралыны көрген сияқты, - дейді. Хан үннен қалады. Кетерде хан етікшіге: келген жұмысыңызды айтыңыз - депті. Сонда етікші: Үйден шығарда шешем мен өлсем көметің жерің жоқ, ханнан жер сұра, - деген, жұмысым сол. Хан жер бөліп, қолына куәлік береді. Бұндай тарихи әңгімелер көп еді біз уақытында мән бермедік қой. Халық ханды оның қылығын көбінесе келеке қыла сөйлейді. Ал, хан өзін-өзі мақтайды, 1827ж. Ф.Энгельс көтеріліс туралы “Я защищал интересы русских”, 1844ж. көктемде Қазан қаласында қазақты “рухы есер” (буйный духом)... полудикии киргизы, Жайық Сыртындағы “есер, өз ыркымен жүретіні есінен кетпейді”, ханның өз иелігіндегі бодандары (“подданные его”) және “қоғамдық құрылымға көңісі келмейді” деген. Ханға ислам діні қызметкерлері де кедергі екен. Сонда да өз Ордасында көп іс жасаған Қазақты қысқы мал азығын дайындауға, қора-жай салуға мәжбүр етті. Алда жойылымды жақсарту үшін артезиан құдығын ортатпау (“Северная Пчела”. 25.5.44ж. С-Пг.) Бұндай мақала көп. Оқырманды шатастыру ханнан басталғаны көрінеді.

Мақамбет қоғам қайраткері, батыр ретінде тарихи аренаға шығуы 1830ж.ж. Ішкі тараптағы аса шиеленіскен саяси, әлеуметтік т.б. жағдай себеп болғаны белгілі. Халық наразылығының, күйзелісінің бір себебі – отарлауды қысқаша шолып өттік. Келесі себептері – тараптың ішкі саясатынан туындайды. Ол да отарлауға байланысты. Өйткені, 1827, 1829 ж.ж. көтерілістер жер жетіспеушілігі, билеуші топтың шаруа мүддесін қорғамай, отарлаушы мен “ауыз жаласып” кеткенінен, ханның қатаң алым, салық саясатынан болған. Біз жоғарыда орыс помещиктер Каспий жағалауын заңсыз иеленгенін, Сары, Қара өзендер аралығын Самар көлдерін Орал әскері тартып алғанын айттық. Хан бұл жер мәселесін шешуді Орынборда да, 1826ж. Мәскеуде де үкімет алдына қоймаған.

Мәскеуге ханға ілесіп барған сұлтан Қайыпқали Есімұлымен би Шеркеш Жақсыбайұлының т.б. Жәңгірден көңілі қалған жері осы. Бұл мәселе екіінші себебі туралы тергеушілерге ханның шексіз алым-салығы депті. (40) 1827ж. толқу наурызда басталған, Жәңгір оны естісімен мәресі ұшып Камышин қаласына қашып кетіп, Орынбор басшыларының кері, ордаңа қайт! – талабын қапелімде орындамады. Көтерілісшілер “жерімізді қайырсын” – деген ұраны орындалмайтын болғасын, Жайық өтіп, патша әскерімен беттесуден қашып, ескі қонысына ұмтылады. Бірқатарын кері қайтарады. Қ.Есімовты алаша руыбасылылығынан босатып, Текедегі абақтыға жауып, кейін босатты. Бірақ жер мәселесі шешілмеді, озбырлық жалғаса берді. 1829ж. көктемде көтеріліс Жәңгірге қарсы тағы басталды. Хан Каспий, Самар көлдері, өзендер аралығындағы жерді қайтару ісін шешпеді, шаруалар мүддесін қорғамады. Ал, С-Петербургтан келген сенаторға хан: “мен орыстардан мүддесін қорғадым”, - депті. Бұған кейін орыс масайрап, А.Левшин бұны өз кітабында жазыпты. (41:232). 1829ж. толқуға ОКӘ-ң атаманы, т.б. офицерлерінің арандатуы да болғаны анықталып, губернатор басы атаман, генерал Д.М.Бородин етіп, 20-дан астам офицерді орнынан алған. Бұлар Самар көлдерін заңсыз иеленіп, өз малдарын орналастырып, әрі шаруаларға зорлық жасаған. Жәңгір бұл жолы ташпай, өз сыбайластарынан қол жинаған, Үндеу таратып, шаруаны қыстауын тастамай, хан өкіметін мойындап, көшпеуге шақырады, кейін ұсынғандарға кешірім болады дейді. Бірақ, хан сөзіне тұрмайды, әлсіздік көрсетеді. Көтерілісшілер патша әскерімен соқтығысудан қашып атаман мен астыртын келісіп, Жайықтан өгіп кетпекші болады. Генерал Бородин губернатордың бұйрығы бойынша көштің алдынан әскери тосқауыл қойып, жібермей “кері оралындар” деп, сөйлесуге келген Қ.Есімовті тұтқындайды. Көтерілісшілер көші кері шегініп, алдайды талқылайды. Жаңақала кәрияларының айтуынша басшылары 3 түрлі ұсыныс жасайды. Байбақты руының бір биі Шеркеш Жақсыбайұлы. Хан қыстауына қайта оралғандарға кешірім жасаймын, - депті, қайтайық, - деген. Алаша руының бір батыры Қаратоғай Мәмбетұлы: Біз Жәңгірдің бір сөзіне де сенбейміз, ол тағыда алдайды, қыстауымызға барамызда, қорғанып жатамыз, - дейді. Солай істепті де. Байбақтының батыры Науша Қаржауұлы: Бізде Жәңгірдің жылпыс сөзіне сенбейміз. “Қарыс ақылдан, тұтам қайрат артық”, мен орыс әскерін жарып өтім, Жайықтан асамын. Маған еретіндеріндер

соңымнан”, - деп ұшып тұрып, көк бедеуге мініп, “Алаш, алаш”- деп айқай салады. Қарға бойлы Науша шымыр денелі, найзагер, соғыс тәсілін біледі екен, өзіне ілескендер көшін Жайықтың “Шаппа өткелі” деген жеріне әкеледі. Өзі қайратты жігіттерді ұтымды пайдаланып, көшті қорғап, қайта-қайта шабуылға шығып, жеңістік бермей, көш аман-есен түгелдей өтіпті, - дейді. Бірәлі Мергенов, Әйін Бектасов деген кәриялар. Ал, Шеркеш, - дейді әлгі кәриялар өзі, “лашын” дейтін тазысын ілестіріп, Глинянскіге (“Ескі қала” дейді) Жәңгірге келген. Ол келді деп естігенде хан: басқа үйге түсіріңдер де, тұтқындандар, ол сөйлесе шешен, кісіні өз ырқына көндіреді, - депті. Айтқанындай Шеркешті басқа үйге түсіреді, шешініп, жайлан, - деп мәймөңкелейді күтушілер. Шеркештің мойнында патшадан алған алтын медалі бар екен, онымен тұтқындауға болмайды екен. Медальдада шегеге ілгізеді. Сол уақытта урядникпен солдат келіп, қол аяғына бұғау салып, алып кетіп, сол түнде Текеге жөнелтеді. Онымен бірге тазысы ілеседі, қанша қуса да, қалмай, Текеге барып, жыл күтіп, иесімен Сібірге кетті, - дейді кәриялар. Жәңгірдің жанқияр досына істеген кешірімі осылай. Қайыпқали Текеде бір жыл жатып, қашып шығып, ұстатпай кетеді. Бұған сірә Мақамбеттің қатысы болса керек. Патша чиновниктері намыстанып, Қ.Есімұлын “бұзақы”, “жыртқыш”, бөкейлікте хан тағына отырғысы келді, - деп жала жауып, ел талап жүр, шекараны бұзбақ деп арандатып бақты. Бұл айтылғандарды біз тексердік, жалған сөз болды. (...) Істің мән-жайын білмей Жәңгірдің қазіргі жанашырлары Қ.Есімұлын патша авторларының сарынымен “таққа таласты” бүлікшіл деп дәлелсіз қаралауда. Қ.Есімұлының “айыбы” отарлаушы мен оның сыбайластарының зорлығына қарсы шыққаны, білгенінше күрскен. Бұл зерттеушісін күтіп тұрған үлкен ғылыми мәселе. Тарихшы В.Ф.Шахматов Мақамбет жөнінде нұқаттай жаңалық табылса, бізге қымбат- десе, журналист Т.Боранғалиев “Егемен Қазақстандағы” (12.07.2002ж.) мақаласында Мақамбетті кемсіту жөнінде бірталай “тырнақ астынан” кір іздейді. Мақамбеттің “Туғаннан өлгенге дейінгі тірлігінің түгендеп отырудың кімге керегі бар”, - деп көлгірсиді. Бұл тарихты білмеу, халық санасын силамау ғой. 1829 ж. Мақамбет “Кіші жүзен Ордаға қарай жасырын өткені үшін ұсталды. Оған Хиуа жақтан жасырын контрабанда тауар өткізумен айналысады деп айып тағылды” деп ешбір дерексіз, көріп келген кісідей жазады. Тарихи әдебиетте, архивте Мақамбет 1829ж. жазғытұрым көтеріліс кезінде Нарын

жағынан Жайықтан ұлықсатсыз өтпек болғанда 2-3 жолдасымен ұсталды делінеді. Бұл көтеріліске Мақамбеттің өміріндегі ауыр кездің бірі – осы 1829-1830ж.ж. Калмыков (Князь қала) абақтыда жатқан тұсы. Профессор Кәкішев Т. Мақанның осы бір қиын кезеңде айтқан өлеңін тауып, жариялаған: “Кеше бір зынданда жатып құбылдық.

Қамалаған көп дұшпанға қор болдық.

Терезеден телміріп,

Ағайын мен туғанды,

Бір көруге зар болдық...” – деп ақын 1829-31ж.ж. айтып отыр. (42:16) Біз Тайпак ауданында (Батыс Қаз-п) Қанаш Иманбаев айдан Мақамбеттің 11 күйін жазып алып, Қ.Ақмедияровқа бергенбіз, м нотаға түсіріп, кітап етіп шығарды. Қанекен Мақанның “Терезе шілтер” деген күйінен бастап, оны Калмыков абақтысында жатқанда шығарды – деп түсіндірді. (43:12) Олай болса Т.Боранғаливетін Мақамбеттің ақындығы көтерілістен кейін пайда болды деуі жаңсақ. Мақамбеттің ақындығы мен күй шығару қабілеті ерге оянған болып тұр. Онда ауданы мұғалімі Ғ.Зарипов, Н.Биқанов кәриядан Мақамбеттің “Жағынған хан патшаға” деген өлеңін алып, жариялады. (44:5) Бұл да асы кезеңде айтылған және тарихи шындық.

“Халық айтса қалт айтпайды” дегендей халық Жәңгір өз қызметін патшаға, оның Орынбор, Петербордағы чиновниктері жарамсақтанып, жағынудан, үйір-үйір жылқы, табын түйе Орынбор базарына жетпей, өзінің шарбағына кіретінін айтатын.

Олай айтуға негіз көп. 1825-1826ж.ж. патшаға барам деп елден жылу келіп, Орынбордан әрең т.б. ұлықсат алып, 1826ж. Мәскеуде патшаның таққа отыру рәсіміне қатынасты. Газеттер бұны экзотика етіп, жаза бастаған. Одан келе, Кенжеғали Құрманғожаев деген үйшіге патша үйді алтын, күміс, сүйек, қымбат тастармен әшекейлеп, Петерборға апарып, патшаға сыйлаған. 1828ж. бұлықты көпшікті, күміспен сиптелген қазақы ер-тұрман жасатып патшаға сый еткен. Бұнымен патшар үйірлеп жылқы патшаға, басқаға да жіберген. 1830, 1834-1841ж.ж. патшаға жылқы жібергені архивте сақталған. Патша да патшаға қымбат асыл тастар безендірілген 150 мың сомның көйлегін патшаға жіберген. Бұл елге тарап, ханның беделі өседі. Патша министрлерімен Жәңгір оңай сөйлесетін болған, олардың да орап, патшаға орындатқан. Орынбор губернаторы бөгетте жасағысы келген, патша ішкі тарап Бөкей кезінде-ақ Астрахан губернаторымен де

қатынасып, тілек, шағым айтуға ерікті еді. Орынбор одан да сескенген. Орынбор Жәңгірдің кеңсесі тұрақты бір жерде болуы үшін ханға үй салып бермек болды. 1825ж. көктемде П.К.Эссен Астрахань губернаторына: ханға үй салып берейік деп едік, ол қашақтап орны көрсетпей жүр – депті. Ақыры, 1826 ж. Орынбор Тафаевты жіберіп қазына ақшасына “Жасқұс” деген тұрақта декабрьде үй салып, кілтін берген. Кейін хан өзіне аға, інісіне үй салдырған. Әуелі казак әскеріне казарма, орыс, татар саудагерлері дүкен, қойма, үйлер салған. Сонда 1840ж. 41 үй болған, оны қала деуге бола ма?

Онымен қоймай хан “үй салуда мен бірінші бастап үлгі көрсеттім” деген сөздеріне қазірде мән береді. Әрісін айтпағанда, ағасы Шығай Бөкейден кейін, ОШК-на 1817ж. қазақтарды отырықшыландырайын деп едім, соларға “үлгі” ретінде өзім үй салайын деген, өтінішін 1819ж. П.К.Эссенге қайталаған. Сосын 1820ж. Каспий жағасында ағаш үй салады. Бірақ, помещик бұл жер менікі, босат кіжіңдеген. П.Эссенге шағымдаған. 1828 ж. 16 көкекте П.К.Эссен ханға: Сіз ішкі орданы “Меньшая Киргиз-кайсацкая Орда” деп бұрынғыша атайсыз, одан да “Внутренняя Букеевская Орда” деп ресми атаңыз деген. Ал халып өзінше “Патша әкімшілігі қазақтың ішкі ісіне көп араласпаған, тек өз мүддесін қорғаған. Содан хан ішкі ел билеу, сот, жер мәселелерін өзінің мүддесіне қарай атқарған. Бұл қасіретті, әлі ұзақ әңгіме. Сбйтіп, хан патшаға жағыну арқасында бірталай еркіндік алды. Бірақ ел мүддесіне пайдаланбай, өз қарабасының баюына құлданғанын проф.Қасымбаев Ж өз кітабында айқын жазады. 1825ж. ақпанда губернатор Жәңгірге Шығай үйін ол жерден әкетсін, болмаса терезелерін суарып алындар деген. Кешікпей казактар келіп күштеп көшірген. Бұны хан біледі.

Ал Орда әкімі: “Иісі қазақта бірінші рет Жәңгір қала салған”, дейді. (45:17) Сонда Алматы, Тараз, Түркістан т.б. қазақ қалалары емес пе? Тіпті Жайықта Сарайшық т.б. бар ғой! Үйсітіп, чиновниктер, популистер оқырманды, ел басында шатастыруда. Бұндай жалған, не бұрмалауды зерттеп, анықтап, түсіндіретін ғылыми мекеме жоқтығы өкінішті. Ал біздің маманның мақаламызды, “Егемен Қазақстан”, “Орал өңірі” т.б. жарияламайды. Сонда оқырман тарихи шындықты қалай біледі.

Хан өз халқына пайда қандай келтірді? Евреинов А., Хрузин А., Хруничев С., Бабажанов С. т.б. патша авторлары еш дәлелсіз, Жәңгірді “жер – көкке” тигізбей мақтай жазған. Алекторов А.Е. Ішкі тарапта

алғаш мектеп ашқан Жөңгір және ол басқалары да 1840 ж.ж. орысша оқуға шақырды дейді. Бұл насихат қой. Қазақ жерін мұсылман мектебі болғанын, жеке мектепте, Бөкей Өтеміс т.б. балалары оқығанын жоғарыда айттық. Ал ресми түрде Үкімет қазақтан кадр дайындау үшін Орынборда Кадет корпусын ашты, ол Кіші жүз шаруаларынан жыл сайын жиналған 50 мың сомға ұсталды. Орын танудан қашқан ағайын аған балаларын бере қоймады. ОШК Жөңгірді үгіттеді, ол 1833ж. Әлқарнайын Мақамбетпен Орынборға жіберді. Сонымен бұл училище қазақ жерінде қазақ қаржысына салынған, қазақ қаржысына қазақ балаларын оқытқан алғашқы қазақ оқу орны емес пе?

Тарих ғылымының пайымын білмей, өлкетанушылар сөзімен абылыста: 1841 ж. 6 желтоқсанда Орда да тұңғыш қазақ мектебі ашылды” – дейді. Біріншіден, біз бұл қазақша мектеп емес, жекенің, үйіндегі орыс тілін оқытатын 20 шақты мұсылман мектебінің бірі дедік. Онда араб, парсы, татар, орыс тілдерін, іслям ілімін оқытатын бастауыш білім ғана береді. (:19) Осындай белгілі жайға кей азаматтар “құлақ аспай” тыңдаушыларын шатастырады. Сондай-ақ, хан қазақ жастарының Ресей жоғарғы оқу орындарына түсінуіне жол ашты деп, мысалға XX-ғ-да жасаған. Ғ.Мұсағалиев Мысыр университетін бітірген десе, (47:49) Ордадағы мектепте орыс, қазақ тілінде сабақ оқытылды деп дәлелсіз, тірік жазады (47:49). Өйткені қазақ жазуы (алфавиті) жоқ елде, қазақ тілі оқытыла ма? Сосын, Жөңгір мектебі Орда да емес, Тарғында, жаңа салынған, жарық үйде 6.12.40ж. ашылды деп ханның кеңсе бастығы Матвеев жазады, өзі ішінде болды. Бұл мәлімет қате болмас. Тағы бір дәй, Ресейге ұлықсатсыз ешкімде бара алмайды, тек Жөңгір ғана патшаның ізімен Мәскеуге жиі барған, өзін көрсету үшін орыс басылымдарын пайдаланған. С-Петербургтегі “Северная пчела” 1826 жылдан хан туралы жазған. Ал басқа мұсылман мектебінің, не азаматтың өзін-өзі жария (самореклама) қылып, мақтанатын мүмкіндігі мүлде болмаған. Ішкі тараптағы орыс, татарлар оларды елемеген. Тіпті С.Бабажанов мұсылман мектебінің жақсы тұсын көрмей, 4-5жыл оқығанда жазу үйретпейді деп кінәлаған. Бұрмалаулар көп қайсы бірін жазасын. Ал Жөңгірдің аптека, ветлаборатория, музей, архив ашқандығы туралы еш құжат жоқ. Сірә бос сөз. 1839ж. Жөңгір Орынборға үйімде мектеп бар, сонда орыс тілін оқыту үшін кісі жіберуді сұраған. 1840ж. желтоқсанда В.Ольдекоп – Мәскеу университетін бітірген ветврач келіп, әрі мектепте сабақ берген. Мүмкін

сол лаборатория кұрады деп мақтануы. 1929 ж. хан ес қарусыздандыру үшін қолдағы қаруларды жинаған, содан тәуірін алған. Келді-кетті қағазды тіркеп, жауап жазатын Бөкей кезінен кетіп болған, Жәңгір писарьлардың санын көбейтіп, меңгеруші жолдағы Оларға жалақы 650 сомнан, елден жинаған, меңгерушіге 3000-6000 сомнан. Өзі де, атағын жаю үшін, Ресейдің белгілі адамдарынан хат жазысып тұрған.

Біреулер Жәңгір Нарында ағаш отырғызып арман шаруашылығына іргесін қалады – деп дәлелсіз жазады. Біз жоғарыда Нарынның ІІІ бөлігі орман дегенбіз. 1827ж. Ордада болған сенатор Энгель Нарын орманмен жабулы (“покрыто лесом”) және оны аяусыз отауда – деген “Оқымысты” хан орманды қорымады. Ал Ордада жұмыс істеген. (1847-50 ж.ж.) А.Ереинов “Нарында орман болған, ол 1850ж. тек томарлар қалған, - дейді. (48:10).

Міне біз Жәңгір хан атқарды деген жұмыстардың жалғандығын көреміз. Талаптанған кісіге бұның бәрін тексеріп анықтауда қиын емес. Проф. Қасымбаев Ж. ханның көптеген кемшілігін атай келеді де, кенес бір жағынан, елді басқарудың тозған түрін консервациялауды (сақтауды И.К.) жалғастыруға тырысқан күштер қимылдады, екіншіден, “Хан мейсінбайластары Орда да, жаңа қоғамдық қатынастар орнатуға бар күш жұмсады”, - дейді (49:68). Ал ол қандай басқару түрі, қандай қоғамдық қатынастар екенін атамайды. Осындай түсініксіз, екі жақты, айналым пікірлер бұл авторда көп оның бәріне түсінік беру – көп жұмыс. Біз мақалаларымызда көп мәселеге ғылыми, дерекке сүйеніп түсінік бергенбіз.”

§3. Ханның жебірлігі және оның зардабы.

Біз шаруалардың наразылығы туғызып, саяси белсенділігін арттыруға басты себептер деп отарлық езгі, жер тапшылығы дедік. Келесі себеп-ханның үзіліссіз алым-салық пен салымның (повинность) санын, көлемін көбейтуі. Зерттеуші Қасымбаев хан салығының 20 шақты түрін атаған, бұда толық емес. Алым-салық жинау қазақта болмады деген хате. Кіші жүзде ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. соғым, зекет, пітір, құшыр т.б. жинау болған. Бұл наразылық туғызып, салық жинаушыны сабау, өлтіру болған. Ол өз алдына әңгіме. Ал Жәңгір бұны өзінің баюы, отаршының қажеті үшін жинаған. Өлкетанушы Ж.Ақпай А.Харузиннің: Жангир “всегда входил в интересы народа”, - дегенін (50:198) Сөзбе-сөз көшіреді. Бұл хате хан. Салық алым мөлшерін өзі белгілеген, есебі сақталмаған. Орынборға т.б. шынын айтпаған. Мысалы, соғым 10 бай мен 5 кедейден біреу, зекет 40 қойдан 1 қой деген. Бұдан ол халық мүддесін ойламағаны көрінеді. Шындығында әлде қайда көп. Бұдан ол халық мүддесін ойламағаны көрінеді. Соғымнан 420 мыңнан 700 мың сомға дейін ақша, 500 түйе, не жылқы жинаған. 2. Зекет 1830ж. 82000 сом жиналса, 1844ж. 930 мың 185сом. 3. Хан кеңсесіне – 1500 – 3000 сом, 4. Писары 10-12 адам 450 сомнан халықтан алған. 5. Шабармандар – 15 кісі, оларға ат киім, жалақы әр рудан төлеген. 6. Хан үйіне қызметкер – әр рудан киім, ат, жалақы. 7. Кеңсе бастығына 3000-6000 сом. 8. Дау шешу үшін депутат болған, олда сол ру есебінен. 9. Салық жинаушыға 700 сомнан дейді бірақ олар білгенін істеген. 10. Емшіге – 428 сом, 11. Ветеринар – 700 сом. 12. Рубасы өз білгенінше. 13. Ауыл, ру бөлімі билері де. 14. Почтамейстер – жылына 600 сом. 15. ОШК нұсқауымен Камышин т.б. Жасқұсқа, одан Тинянскийге почта жүргізген Черноярдағы почтаны ұстаушы 5 жылқы, 50 қой алған. Сондай мөлшерде Қаракөл, Шоқай, Жасқұста почта станциялары алып, арнайы салған үйде тұрып, шабындық, көлік, арба, жегу әбзелі т.б. жабдықталған – деп жазған хан. 16. Попқа 2 жылқы берген. 17. Қыста тебіндегі жылқы қосынан 2 жылқы, 18. Базарда сатылған 1 бас малдан 2 сом. 19. Күзде әр үй 2 түйе жүк пішен әкеліп береді. 20. Ханға сый деп әр үй 1 түйеден. 21. Ауқаттыдан ұзындығы 3 сажын ақ киіз. 22. Саудагерден неше түрлі алым. 23. Жабағы жүн – 5 пұд, не 20-25 сом. Молда ұстау ауыл мойнында. 25. Пітір. 26. Құшыр. Бұл мәлімет көбі шаруалардың арыздарынан алдық. А.Рязанов хан 1830ж. сомға 2000

сиыр. А.Харузин – 4000 бас жылқы жинады депті. Ал зекет деп 1836ж. 18000қой, 800 өгіз, 1000 жылқы, 700 түйе жинаған (51:669) Бұдұрысы. Бұған біз көрші орыстар барып жұмыс істеу үшін ұлы қағаз – билет, айына 50 тиыннан жиналатынын қоспадық. Бұл жылына 50.000 сом жинап, ОШК ұстауға жаратылады екен. Хан патшаға барып деп елден “Жылу” жинаған және жыл ара, не жыл сай астанаға не “сыйлық” жөнелткен. Профессор Қасымбаев Жәңгір патша қызметкерлерімен қатынасынын бірталай сырын айтқан. Оларда “күр қол” бармайды ғой. Ханның елден басқа да алымдары бар қайсы бірін тізсін. Мысалы, Тарғын өзенінен ескі тоғанды аршып кеңіту үшін елден көлік, арба, жұмыс қолын т.б. жинаған. Хан тоғанды салдым, оған 6000 сом жараттым деген. Ондай сомға тоған салына ма? Біз почтаның Жасқұстан Бөрілі, Ұялы арқылы Глинянге баратынын сол жердегі Масқар, Төлеңгіт рулары ауылдарына жүктелген таптештемедік. Бұнымен қатар Орал әскері қазақтан малын жайған үшін, Теңіздегі помещиктер жағалауда қыстағаны, мал жайғаны үшін арендаға ақша, мал төлегенін еске салайық. Ханның “қонақ асы” “ханның үш асы”, “тұяқ” т.б. болған. Хан алым асылықтың мөлшерін санын жасырған. Астрахан губернаторы сұрауына Жәңгір “соғыс қарамағындағылардың хан үстеліне әкелетін сиы, “ол әр шаруаның хәліне қарай сұлтандар, билермен жиналады” – деген. (52:20) Соғыс көбіне қышалай алынып, әр жылқы 40 сом демей, 70-100 сом алған. Бөкей Ордасын басқарған Уақытша Совет (Б.О.Б.У.С.) қызметкері Ващенко: “... соғымға деп кей жылдары 6000 сом қоса алған”, - деп жазады. (53:33) Ал Иванин М. “10000 сом жинаған”, - дейді. (54:2) Бұның бәрі толық мәлімет емес. 1827, 1829 ж.ж. көтеріліске қатысқан Қаратоғай Мәмбет ұлы (алаша р.), Ғаббас Қошайұлы (Ноғай - қазақ) т.б. Орынборға 1840 ж.ж. ханның елден әлі де көп алым-салық жинайтынын, оның санын, мөлшерін, жинушыларды жазған. Мысалы Беріш руы 34 ауыл, 151 соғым, Алаша 22 ауыл, 92 соғым, Байбақты руы 33 ауыл 100 соғым, небәрі 12 рудан 770 соғым алды, - деген (55:48). Төрт ру мәліметі жоқ, сұлтандар, хожа, молдалар, дарқан салық төлемеген. Ғаббас 11.12.1842ж. шағымында хан жыл сайын елден ақшалай алым (сбор) жинағанын, мысалы, Шеркеш – 50000 сом, Ноғай – қазақ – 40000 сом, Қызылқұрт, Алаша р – 30 000-нан, Адай, Жетіру Тана, Кете р. – 25000 сомнан төлетіп, 410 000 сом алған. (56:18) Ғ.Қошаев т.б. зекет салығы мөлшері, сомасы туралы әр түрлі мәлімет

Бір көбіне әдейі кемітін берген. Жоғарыдағы мәліметтерді жинақтай, жерделей келіп, хан тек зекеттен 1млн. сом соғымнан да сондай пайда тапқаны көрінеді. Басқа алым, салық салым, жылу жинау халыққа 2 млн. сом шамасы зиян келтіреді деуге болар. Тек мал өніміне ғана әкелеткен халыққа бұл тым ауыр жүк. Хан өз халқын өзі аяусыз қыраған.

Жәңгірдің келесі жігерлі шұғылданған жұмысы – сауда. Бұнымен Бөкей, Шығай т.б. сұлтандар, билер, байлар, тіпті хожа Қ.Бабажановта шұғылданған, бірақ олар халықты Жәңгірдей өз халқын өзі өрескел қынамаған. Ханның сауда, несие беру, алыпсатарлық т.б. қаржы операцияларымен құйтырқы жұмыстарын проф. Қасымбаев Ж. бір шама ақын, дәлелді баяндап, Жәңгір, “саудамен өз халқын тонаған” деп тақырым жасайды. (57:93) Хан ауқаттыларда бір-бір түйеден көлікке айнап алып, Сарытау, Аштарқан, Царикын, Теке т.б. базарларында сатқан. 1827 жылдан орыс, татар т.б. саудагерлер Жасқұста жәрменке беру, тұрақты сауда орнын белгілеу туралы мәселе көтерген. Ақыры Орынбор 1831ж. жәрменке ашуды қолдап, сауда орындарын т.б. қажеті үшін қаржы бөлген, құрылысшы мамандарын жіберген. Жәңгір бұларға бақылаушы болып шыға келген. Жәрменкеде хан өзі болып, әр бір сатылған малдан 1-2 сом ақша алған. Мынадай күлкілі жәй халық арасында сақталып, бізге де жетті. Бір шаруа ішпей-жемей 2 түйені ақтап, сатуға жәрменкеге әкеледі. Бір уақытта қасынан үлде мен үлдеге оранған екі келіншек өтіп бара жатады. Шаруа әлгілерге қарап аузын ашып ішіркін-ай, мына келіншектің, мықынына қолы жеткен іттің не арманы бар екен, - депті-мы. Бұны тыншының біреуі естіп, аймажан базардағы ханға жеткізеді. Хан әлгі бишараны шақыртып алып, сен Фатима ханымға тіл тигіздің – деп айыптап, айыбына 2 түйесін тартып алыпты. Жәрменке ханның табыс табу көзінің бірі болған. Жәңгір жоғарыда аталған қалалармен сауда жасап, олардан астық, құрал-жабдық т.б. әкеліп елге саттырған. Сөйтіп хан қарабасының баюы үшін қызмет істеген. Жерсіз қалған, алым-салықтан шаруалар Жайық сыртына көшіп қаша берген. 1820ж. ішкі тарапта 13 мыңнан астам шаңырақ болса, 1830ж. 10.350 шаңырақ қалған. Мал саны арт азайып 4,6 млн. бастан 2 млн-дай қалған. Мал шығынын жұттан, басқы бораннан сақтау қамын ойластырмаған, яғни малды ықтыны, қыны бар жерге жайғастыру шарасы істелмей, 1827ж. 120 мың бас мал боранға ұшырап, ығып, далада, не орыс селоларында жоқ болғаны

белгілі. Теңіз жағалауын заңсыз иеленген помещиктер Бөкей, Шығай кезінде қыстауға, жайылымға аренда алып дөнігіп, оның мөлшерін түрін көбейте берген. 1824ж. қазақ сұлтан, билері осы мәселені ханға жазып, көмек сұрап, ді, ол губернаторға хат жазумен Сары, Қара өзендер аралығын, Самар көлдерін Орал әскері тартып алып еді, оны шешуге де белсене араласпады. Астанаға талай барып, сановниктермен ауыз жаласып жүргенде бұл екі өзекті мәселені шешуді қоймаған баспасөзге де айтпаған.

Жәңгірдің ішкі тарап шаруашылығы мәселелері мен шұғылданғаны жөнінде архив құжаттары кездеспеді және бұрын, соңғы зерттеушілерде, популистерде атамайды. Сонда хан халқына қандай пайда келтірді? Сонда да күмәнданушы үшін Бөкей ордасының XIX ғ-ғы тарихы, Жәңгірдің қызметі дәйекті зерттеліп, деректі баяндалуы объективті баға берілуі жөн.

Сонымен біз Жәңгірдің алғашқы он жыл қызметіне шолу жасадық, хан қызметіне баға беруді оқырманның билігіне қалдырдық. Біз әлі де бұл мәселеге оралармыз.

Бұл он жылда Мақамбет қайда болғаны, не істегені жөнінде толық мәлімет кездеспеді. Жоғарыда айтылған оқиғалар сөзсіз оның көз алдында өтіп, көзқарасын қалыптастырды. Болған оқиғалардың бірқатарын түсінсе, көбін жастық пен түсінбеуі де мүмкін. Хан ордасына қашан келгені де белгісіз. Бірақ оны Ордаға келуіне себеп оның ақындығы, әншілігі, домбырашылығы, шешендігі екені сөзсіз. Өйткені басқа адам онда тұрақтамаған. Осы, 1830ж.ж. шамасы ол үйленген. Кей автор Мақамбет сақая келе, 1834ж. үйленді дейді. Бұл дерексіз әңгіме, делбар. Жаңақала ауданында Мерген, Бірәлиев... Сеитов, Аманғали Қанатов т.б. Мақамбеттің қайыны Байбақты руы Дауымшар атасының Бірәлі Есейұлы деген, атында атады. Атырау Пединститутінде істеген Қасен М. Есмағұловке маған бұл сөзді растап қыздың есімі Айғанша деген. Оралдың Фурманов ауданында "Айғанша" деген жер бар, бұл Бірәлінің бір тұрағы. Айтушылар Айғанша жасынан пысық, өнерпаз, қуатты болып, жылқы баққан, дойыр, сойыл жақсы меңгеріпті. Бұл мәліметті кітап жазам дегесін Әбуталиповке беріп, едім, оқсата алмады ғой. Мақамбет пен Айғанша 1825-1829 ж.ж. арасында табысқан болар. Кәриялар екеуі үйленген Айғанша қайтыс болған дейді. Біз Алматы архивіндегі 4 қордан келген кеткен қағаздар тізімі журналындағы 1832 ж. 21 тамызда Жәңгір

Бөкеевтің қатынас қағазында: “Мақамбет Өтемісов Әжмәмбет Досалиев дегенді қалың мал үшін түрлі нәрселерді беріп қанағаттандырды”, – деген қысқа сөйлем бар. Сонда Мақамбет Ә.Досалиевтің ұрпағын іздеу керек болды. Сонда ақын 1831ж. не 1832ж. басында тағы үйленген болады. Мақамбеттің балалары туралы Т.Боранғалиев тағы долбар айтады. Оның мақаласындағы долбарға түсінік берейік десек. “Егемен Қазақстан” газеті соңғы жылдары жазылған мақаламызды жарияламады, пікір алысуға жол бермеді. Автор Мақамбеттің “Жалғыз ұлым Макмұт, Бекетай құмда ода бар” дегенді жоққа шығарып, Макмұт оның баласы емес депті. Әдетінше, дәлелі жоқ. 1859 ж. тізімде Макмұт 25 жаста, Өтеміс жанұясы тізімінде жазылған, ал, 1861 ж. тізімде бар. Көриялар оны аталыққа (шежіре) Мақамбеттің баласы деп жазған. Бұндай мақала зерттеу емес, ұлы Мақамбетті кемсіту. Ешбір дәлелсіз Т.Боранғалиевтің Мақамбетті “батыр” деуге қандай қақы бар? Батыр атағын ісіне қарай халық берді, жадында сақтады. Редакция Ұлы Мақамбеттің аруағын, халықтың ниетін силауы тиіс қой! Бұл Мақамбеттің халық алдындағы еңбегін жоққа шығару. Сөз бостандығы, демократия деп ойына келгенді жариялай беруге бола ма? Бұл қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса, – ғой. Халықтық этиканы сақтап үйренейік. Ол бір заман тым қиын болды, Өтеміс әулетінің бытшыты шықты, әке баладан, әйел ошағынан айырылды. Мақамбет жанұясын түгендеп үлгірмеді, Нұрсұлтанды Жәміл Елемісұлы тауып алып келген дейді. Ал оның анасы кім еенінде білмейміз. Сірә 1834-1835ж.ж. Мақамбет өмірінде күрделі жай болған, оны топшалау қиын. Бәрі де ел ішінде хан бастаған ылаңға байланысты шиеленісе берген.

Шиеленіс, наразылық тууының 4-ші себебі – хан, сұлтандардың, билердің, байлардың шаруаларды қанауды күшеюі, зорлық, қорлық жасауы болды. Құныққан салық жинаулар шаруаның хәл, жайына қарамай мал ішінен тәуірін алған, зекет соғымды бірнеше алуыда болған. Алым, салықтан құтылу, не азайту мүмкін болмайды. Шаруа ығысып Жайық аспақшы болады, бірақ онда да жеңілдік жоқ. Тіршілік көзі мал болғасын шаруа бар малының санын жазысып, кемітуге тырысуы да амалсыз іс. Теңіз жағалауында Татан ұлдары деген зекет төлеуден бас тартып, мал санын жасырады. Бұны естіген осы өңірдің билеушісі Қарауыл хожа Бабажанов сол ауыл биіне әлгі шаруаларды дойырмен ұрып, жазалап, керек алым-салықты тартып өкеткен. (59:42). Ал байбақты руы Күшпен, Қара ауылдарына малдары үшін төленетін

ақша салығын жинауға барған сұлтан мен 2 биді әбден ашынған шаруалар сабап, өлтірген. (60:1). Қ.Мәмбетұлы, Ғ.Қошайұлы т.б. Орынборға жазған шағымдарында: хан тарапынан бізге жылсайын әртүрлі талау жүргізіледі. Хан әр руға 1-2 сұлтанды салық жинауға жібереді, ол олардың зияны ханнан да асып түседі. “Біз мұқтаж болғасын салық төлеуден бас тартсақ, олар бізді сабайды және азаптайды, ол біз қарсылассақ бізді ханға сүйрейді, хан бізді шақырып алып одан да қатал жаза қолданады. Біздерден түйелер мен жылқыны он-ондап өндірумен қатар, оның үстіне бір-бір ат, шапан тағы алады. Біз өз меншігімізге қожа болудан айрылдык”, - деген (61:21) Ж.Қасымбаев “Жангир обирал собственный народ”, - деп жүргені дұрыс, тек өзі бұдан дұрыс тұжырым жасамайды. Әйгілі профессор Бекмахановтың “ханско-султанская верхушка занимался произволом и насилием против крестьян” дегені шындық. Тек патша авторларындай қазіргі әдебиетші, журналистер, өлкетанушылардың шаруа мүддесін қорғамай, тарихи шындықты жасыру оқырманды алдау ғой.

Біздің кәриялар халық көзінің тірі кезінде Жәңгірге жемқор, жебір Озбыр, сұрамсақ деп ат қойды деген. Ол раста болар. Әнес Сарай хан ОШК төрағасы Т.Ф.Генс пен дос болды деп дәріптейді. Дұрыс шығар. Хан Орынборға Ішкі тараптағы түрлі қылмысты, даулы істерді тәптештеу үшін тергеуші қоюды сұрайды. Генс бұндай істерді өзін терге деп Жәңгірге жүктейді. Сот ісінде де жергілікті патша әкімшілігі сауаттылық көресете алмады. Хан осыны пайдаланды. Ол ел наразлығын туғызған көтерілістерден тиісті қорытынды шығармады. жебірлігін жалғастыра берген. Мысалы, кісі өлімі ісінде күн төлеуді қолданды. Бұл хан, билерге пайдалы еді. “Жеті жарғы” бойынша ер адам құны 1000 бас қой. 1829ж. кісі өлтіргені үшін Қарабеков дегеннен “құн” деп ханның өзі Шөке Н. 2000 бас қой алып, өлген кісі жесіріне ештеңе бермеген. (62:384). Шөке сұлтан біреудің балтамен қолын шапқан, байбақты Есімбайдың көзін шығарған. Шаруаны соққыға жығу, жалқысын т.б. алу Шөкеге т.б. қаліпті іс. (62:385). 1834ж. Алаша руының азаматын төлеңгіт Ғалиев өлтіргені үшін 2000 қой, 19 сиыр, 40 жылқы төлетеді де, оны хан, Шөке сұлтан, Алтай би бөліп алады да қазалы үйге 200 қой берген. (63:382). Сондай-ақ, Шүкіров Ж. деген Ш.Қонысбаевты өлтіргені үшін 2000 бас қой төлеген. (64:383). Бұндай фактылар тағы да бола тұрса да, баспасөзде белгілі болса да қазіргі

авторлар жасырады. “Оқымысты” хан Тәніш деген қызды жұрттын көінше сабаған.

Ханнан сұлтандар, билер қалыспаған. Шаруалар ханға көрген жәбірін айтайын десе Жәңгір қабылдамаған. Бұның бір жағынан шаруалардың шаруасын шайкап, тұрмысын күйзелтсе, екіншіден, қоғамда наразылықты өршітіп, карама-қарсы екі топ пайда болуына әкелген. 1827, 1829ж. көтерілістер себептері де осы, бірақ одан хан, сұлтандар тиісті қорытынды жасамады. Біз жоғарыда айтқандай келейлену көбейіп, бір қатары Жайық асты десек, қалғанының көшетін әлі болмай байға “қоңсы” болған, көрші орыс байларына, ОКӘ офицерлеріне, балықшыға тұз өндірушілерге барып, болмашы ақыға жалданған. Оған әлі болмағандар “байғұс” аталып, Жайық бойындағы ОКӘ мекендерін жағалап, жолым үйлерін бекініс, форпост сыртына пігіп, казактарға жалданған, “... К линии подкочевывают одни бедные киргизы: сюда гонить одна лишь нужда, крайняя нищета и необходимость заработать насущный хлеб у русских”,.. сосын:” ... киргизы постепенно русеют”, - дейді Щапов. (65:16) Не қайыршы болады. Бұл тұрмысты жазу тым қиын. Қазақ баласын асырай алмағасын ұнға, 25-50 сомға орыстарға сатқан. Бала аты, жөнін өзгертіп, христиан дініне кіргізіп, ата жұртынан айырылған. Орал қаласында 1835ж. Сондай 67 қазақ баласы болған. Орынбордан Үйшікке дейін асылай. Құлдыққа сатылған қазақ балалары туралы архивте талай жиналған істер бар. Әнес Сарай т.б. бұндай жазбай, байғұсты “байғыс” деп, олардың әлеуметтік жөйін аша алмаған және олар орыстармен бірге тұрған депті. Бұл жалған мәлімет. Әскери форт, бекіністерге казакты кіргізбеген, кей жалшы жұмысын істеп, сыртындағы жатағына жайтқан. Бұның бәрін Мақамбет көрген, білген. Содан болар, ол: “Аузы күкті сары орыс, кімге зорлық қылмаған”, - деген.

Феодалдық канау мен отарлық езгінің зияны, зардабы тым көп, оның бәрін түгендеп жазу аса ауыр. Неше түрлі жантүршігерлік фактылар. Мынадай оқиғаны еске салайын. К.Матаев (Табын) деген 17 жасар бозбала 1824ж. жағалап Ілбішінге барып, өлер болғасын В.Харкинге барып, аулымызды орыстар шауып, дүние, малды талап, әкемді өлтірді, құлдыр жетіммін, не істесе десенде көнейін, мені казәак әскері қатарына алыңыз – деп жылап, жалынды. Орыстандыруға құмар казактар оны өз қатарына алады, дініне кіргізеді. (66:7) Тағы бір сұмдық, атаман Донсков Д. қарулы командамен келіп, Жайық маңында егін егіп,

коныстанған Кердері аулына келіп: 2 адам малымызды ұрлаған, соны іздеп жүрміз – деген. Бұл белгілі, әзір сылтау, ұрыну. Сол күні әлп ауылды шауып, 18 адамды өлтіріп, 2-ін тұтқындаған. Егіншілер дүние малынан айырылып, босып кеткен. (67:150) Орынбор губернаторы осының бәрін біле отырып, еш шара қолданбаған. Онымен қоймай, кедейге қамқорсып, Ресейдің губерниясына аударып, несие, мал беріп орнықтырып, дініне кіргізген. Бұл орыстандырудың, қазақты азайтудың зұлым амалының бірі кешеге дейін қалмады ғой. Бұның бірі көрінісі – болмашы кінә үшін айыптап, қаторгіге, не Сібірге жер аудару болған. Бұның бәрі тәуелсіздігінен айырылған қазақтың әркімнің тепкісінде болып, қор болғанының ащы көрінісі, кісілігінен айырылған. Әр бармай, біздің Теке қаласында 1815ж. 18 қазақ жалшы болып жүргенде, қожаларының қысымымен күзде Орал казак әскері қатарына алынып деп арыз жазуға мәжбүр болады. Кешікпей олар балаларымен 28 адам казак болып, христиан дініне кіргізілді. Қожайынның фамилиясымен Буренин Павел Петрович, Петр Аблаев, Григорин Иванович Сафрыкин. Иван Иванович болып аталды. (68:3). Орыстандыруда кедей казак балаларына түрлі қысым жасап, не алдап, мүшкіл жайын пайдаланған. 1812ж. Тама руы аташал атасының баласы Есболов Қонысбай арыз беріп, “по бедности моей, без пропитания,” – дей келіп казак әскеріне алуды өтінген, “мәңгі қызмет атқарайын”,- деген. (70:1). Орыстандырудың тағы бір тәсілі жылы сөйлеп, қамқорси алдап христиан дініне кіргізе берген. Сарыбай Есмурзин (Жаппас руы, алшын бөлімі) кдейліктен 14 жасар ұлын Степной бекінісі тұрғынына жалшылыққа берсе бала үгіт пен қысымға ұшырайды, 100 сом беріп христиан дініне кіргізіп, Васильев Яков деген есіммен Верхне-Уральск уезіне жөнеелтеді. (71:14) Ресей азаматтары қазақты, әсіресе балаларын арзан жұмыс қолы ретінде кеңінен пайдаланып, аяусыз қанаған, әсіресе 12-15 жасардағыларды. Таңат ұлы Айтас 13 жасында інісімен ауру анасын асыру үшін “Красный Умет” деревнясы орыстарының сиыры жазбай баққанына 30 сом ғана алады. Тағы бір 12,15 жастағы 2 бала көрші селоның малын бағыпты. (:33). Титімдей бала түгелі үлкендерге орыстар арасында жұмыс істеу қауіпті, әр жәбірлеу, тілдеу, кемсіту, дәлелсіз айыптау, қорлау болған. Сенбеушілік, бәле-жала жабуда кездеседі. 1836ж. Теке қаласына жақын Рубеж өзені аңғарында 14 жасар Жолдыбаев Құттығали деген 14 жасар бала мал бағып жүрсе біреудің даладағы 2-3 мая пішені өртенсе, оны әлгі бала жауып, түрмеге жауып.

Орынборға жөнелтеді. (60) Бұндай фактыны тағыда атауға болады. Қазақты азайтудың бір жолы – Жайыққа жакындағанды ұстап, соттап, жер аударған. Байбақты руының 4 азаматы Нарыннан келіп Жайық өтпек кезінде ОКӘ-рі ұстап, Теке қаласының әскери соты бәрін Архангельскіге жер аударған, көлік мүліктерін 8 сиырын олжалаған. Алаша руы Сары арысы, Әукетай аулының Тұрдығұл Рақмет (33 жаста), Қалдыбаев Бойдақ, Өтебаев Құрман т.б. Жайық өтем деп қолға түсіп, бәрінің көлік, мүлкін олжалап, өздерін Архангельскіге, Үркітке жер аударған. (:10) Қиын тұрмыстан басын қатерге тігіп Әжібай, Чапай Сағыз ұлдары Жайыққа жасырынып келіп, балық аулап отырғанда қолға түсіп, бір балық үшін көп азап шегеді. (:247) Қорғаншысы жоқ, бодан ел азаматтары әлеуметтік дағдарыс зарпынан ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кте берген. Казак тептер болған, солдатқа барған татар, ноғай, қазақ ауыр жұмысқа, қорлыққа шыдамай қаша берген. Абдуллин Х., Абдіғапаров М., Негметуллин Ф., Григорьев т.б. солдат, казак болудан қашып келген. (:66) Ресейдің өз ішінде шаруалар, солдаттар билеуші, қанаушы топқа наразы болып, әлсін-әлі бұнт көтерген, не армиядан, помещиктен қашқан. 1825ж. декабристер көтерілісі болғаны белгілі. Бірақ Кіші жүзде әлеуметтік күйзеліс тым күшті болып, бала сатуға барған.

Бұл Кіші жүзден тараған құбылыс. Біз бұл екі территория халықтың ауыр әлеуметтік жағдайын азаттық, тәуелсіздік үшін арпалысын талай жазып жүрсекте өлкетанушылар, әдебиетшілер халық қайғысынан гөрі хан, сұлтандардың жалған өмірін жаза беруде. Тіпті патша чиновнигі Е.П.Ковалевскийдің 1839-1840ж.ж. өз көзімен көріп жаны түршіге жазған қазақ тұрмысын қазіргі авторлар елемейді. Дегенмен тағы да есімізге алайық. Өйткені, оқиға Мақамбет жүрген, тұрған жерлерден суреттелсді. Біз – дейді Е.Ковалевский, - талай жалаңаш, ашыққан, азған, жәбірленген киргиздерді (қазақтарды) көрдік. Ол бишаралар қалың, күртiк қарға суықтан тығылып, немесе қамыс арасына жасырынып, қаңғумен табылған терінің бiр пұшпағын, не өсімдіктің тамырын қорек етеді, - деп жазған (71). Иесіз, сусыз Үстірт жазығында әр жерде 2-3-тен аласа, ыстлған, жыртық, қазақтың ескі киіз, не шым үйлері, жер кепе, там кездесе берген. Бұларда қазақтың сайғақшылары тұрады екен. Оларда еш мал болмайды. Бұлар қазақтың ең жарлы тобы, киіктің көп жүретін жолының маңында тұрады. Олар киік жолын бағып тор құрады, не шұңқыр қазып оның бүркеп андаусызда түсіріп, қорек

етеді. Сөйтіп, күзде жылдық ет жинап, кептіріп алады да, терісін киім төсем, төсек жасайды екен. Бір сайғақшы қарттың үйіне Е.Ковалевский кіріп қараса, төсекте жатқан кісінің көзінде ешбір өмір бөлгіс жылылық жоқ екенін кріп, шошиды. Үйде ешбір мүлік, ыдыс-аяқ, төсе жоқ. Басып қағып жүргендер көп болған. Үстірттің “Шың” адырындағы қазақтардың күнелтгісі тым нашар екен. (:118) Бір қызығы, Шыңәлиев Кәрім атай 1927ж. осы Шыңнан келген кәрия Мақамбет толғауларын өмірін жақсы біледі екен, Орынборда бізге талай айтқан де-п сендіреді. Мүмкін, Үстірт, Шың мен Мақамбет талай жүріп, Қаразымға барды ғой, жолай әр жерде кідірген болар. Қайтарда 1839ж. басында хатпен Мақамбет осы маңнан жөнелткен. Бұлардың ішінде Жәңгір Баймағанбет сұлтаннан т.б. қашқандарда болар. Е.Ковалевский барымтаның ауылдар арасы қатынасымен саудадағы зиянын жазған. Сонымен, патша үкіметі, оның жергілікті әкімдері, Жәңгір хан Баймағанбет сұлтан Кіші жүз жұртында сауатсыз, халық мүддесін қайшы саясат жүргізіп, қоғамдағы шаруашылық дағдарысын әлеуметтік күйзелісті одан әрі өршітіп, тек өз мүддесін ойлап, қоғамға ауыр зардабын тигізді.

III – ТАРАУ

Ішкі тарапта ежектесудің қалыптасуы.

Шаруалар шайқасы.

§1. Ылаңның басталуы.

*“Қара қазақ баласын,
Еш уақытта налытпан”*

Мақамбет

Мақамбеттің Жәңгірге: “Хан емессің ылаңсың, Қарашұбар жылансың” деуге негіз бар екенін біз жоғарыда көрсеттік. 1832 жылы басталған жерді сату, біреудің жерін сыртынан басқаға сату жалғаса келіп, шаруалардың ертенгі күнге деген сенімін кеміте береді. Жерді сатып хан шаруадан бір алса, ол жердің шекарасын көрсетем деп Мендігерей Бөкеев т.б. тағы мал, ақша, шапан т.б. алған. Ал хан, сұлтандар, Балқы, Шомбал, Қарауылхожа, Жанбөбек Бекқалиев, Тоғым Шығаев, Шотқара т.б. сұлтандар, билер, байлар бірнеше жерден алған. Мысалы, Қарауыл хожа Бекетай құмында, Теңіз жағалауында Кокарев хордоны қасында т.б. жерде ағаш үйлері, жайылымы, қыстауы болған. Жанбөбек, Шомбал, Балқы биде бірнеше жер бөліктері бар. Ал Исатай, Мақамбет, Тінәлі, Қалдыбай, Ырсалы т.б. жерсіз қалады. Бұл наразылық туғызды дедік. Тек Исатай ғана 25 жыл жайлаған қонысынан айрылғандықтан дауласып жүріп 1834 жылы Шеркеш руының жері Манаш құмындағы Мыңтөбе аумағынан жаңа қоныс алады. Ал басқалары жер ала алмады. Бұрын хан алымсақ алым-салықты шектен тыс көп алады деп бас көтерсе, енді шаруа оған ашық бармады. Бірақ билеушілер қанауын күшейте берді. Шаруалар амал жоқ әуелі өз үйінде өзі қорғанған, наразылық білдірген. Солардың алғашқысы Исатай болса керек. Мақамбет “Тайсойғандағы толғауында: “...

Мына отырған Иса-екем,

Төрт-бес жылдай алысып,

Ханның бір тауын қайтарған”, - депті 1838ж.

басында. Ақын шаруалардың хан, сұлтанға қарсы бас көтеруінің жерзімін айтып отыр. Зерттеуші А.Рязанов өзінің кітабында Исатай бастаған қозғалыс 1834ж. басталды деген. Бірақ ашық қарулы бас көтеру туралы нақты мәлімет, құжат атамайды, біз де кездестірмедік.

Жалпы наразылықтың басталуын айтқаны болар. Бұл дұрыс. Жәңгір жерді сатуды ерте, ұлықсатсыз бастаған. Масқар руы М.Аллаяровке хан “Бөрліден” 1825ж. жер беріп, 40 қой, 2 ат, 2 түйе, 3 шапан, 100 сом алған (1:619). Шаруалар наразылығын, тіпті шаруалардың бағынбау фактыларын көре біле тұра Хан, Мендігерей, Қарауылхожа, Жанбөбек Бекқалиев, Тоғым Шығасев, Шөке т.б. сыбайластарымен бірге озбырлығын жалғастырып, жағдайды ушықтыра береді. Ханның жұмысымен таныс полковник М.Иванин: “...Жангир распоряжался землею как своею собственностью и выдавал ярлыки на крупные участки”, - дей келіп, бұған наразылар: “...әуелі генерал Перовскийге шағымданып еді, бірақ ханның жақтастары олардың талабын қанағаттандырмады. Олардың шыдамы таусылып, Орданың оңтүстігінен хан жарлығымен берілген жер бөліктеріне ешкім жібермеді: бұны бунт деп Исатайға ілескен киргиздарды бағындыру үшін казак отрядын жіберді” – деп зерттеушілердің назарынан тыс қалған кейбір жайлардың бетін ашады. (2:187) Ә.Сарай хан Генспен дос деп дәріптейді, Иваниннің хан жақтастары деп отырғаны осы Г.Геворкян болар, өйткені ол көтеріліс себептерін білсе де, шынын айтпаған. Екіншіден, Теңіз жағалауындағы жер бөліктеріне бұрынғы иелері хан берген жарлыққа қарамай, басқаны жолатпаған. Соның ішінде Исатай т.б. болып тұр. Үшіншіден, Мақамбеттің: “Қиғаш үшін қандастық, Жайық үшін жандастық, Тептер үшін тебістік, теңдікті малды бермеді, теңдіксіз жайға көнбедік”, - дегені Қиғаш, Жайық (Кіші) “Тептер” – үш өзен Исатайдың т.б. 25 жылдан бергі қонысы еді. Сол үшін хан адамдарымен арпалысты. 1834ж. Исатайға ханның Манаштан қоны беруі де осы арпалыс нәтижесі. Казак отрядымен жандасу 1833ж. шамасы Қиғаш өзені өңірінде болғанда, Исатай бұны асқындырмай, парасаттылықпен шешкен болып отыр. Беріш, Айғана, Қаракөбек, Жұмағазы т.б. билердің Исатаймен араздасып, арыз қууы осы жер үшін. Олар осы жерде қалып, Исатайдың ағаш үйінде қалған мүліктерін тонап берген. Хан қылығына наразылық Қамысты-Самар, Сары өзен бойында, Жаманқұм, Бекетай, Жиделі құмы т.б. жерлерде де болған. Опасыз хан біреудің жерін екінші кісіге сатуын жалғастыра берген. Ішкі тарап шаруаларының наразылығын қанаушы тап түсінбей, озбырлығын жүргізе береді. 1834ж. князь Юсупов қазақтардан Теңіз жағалауында қыстағаны үшін 7000 сом өндіріп, 100000 бума қамыс шауып, жинды беруді талап етті. Исатай осы жұмысты істегені, борық тартқаны туралы

әңгіме бізге де жетті. Ал осы жылы граф Безбородко үшін деп Қарауыл хожа 2000 тоқты жинады. 1835 жылғы елдегі шиеленісті кезде де Қарауыл хожа теңіз жағалауындағы қазақтан тағы да 10000 қой жинап, оның 9000-ын сомын өзі алған. (3:1) Халық қит етсе “айып” төледі. Билеуші топтың азғандығы сонша Беріш руының басқарушысы Балқы Құдайбергенев шай-секеріме деп қарауындағылардан ақша жинаған. Онымен қоймай, Балқы соғымға деп бір-бір қой, қонақтарыма деп ауыл билерінен тағы 5 сомнан ақша алған. (4:303) Қарауыл хожа одан әрі кетіп, ханнан келген билерге деп 1835ж. әр үйден 2 қазы, 2 шұжық, 2 сом ақша жинаған. (5:2) Оның үстіне шай-секеріме деп тағы 6 сомнан жинапты. Ал хан өкілдері жүрген жерінде әркімнің малын пшімірікпей айдап кете берген. Хожаға келген Сегізек, Бекболат деген билер Мақамбеттің бір атын, Әлібай Тайманұлының сиырын өрістен әкеткен. Алаша руы басшысы Жанбөбек Бекқалиев, Адай руы басшы Тоғым Шығаев, Байбақты рубасы Шөке Нұралиев, Ысық рубасы Мендігерей Бөкеев сұлтандар т.б. осылай талаумен ел үстінен күнелткен. Бұдан көретініміз ауыл билерін ру, оның бөлімдері басшылары аяусыз қанайды скен. Ауылдың көбі 10-15 шаңырақтан құралған: кей ауыл 100-300 шаңырақ, бірақ көпшілігі 10-20-дан. Бұл саяси бөлініс әлеуметтік дифференсацияны жасырып тұр. Билер кастасы 2 топқа бөлінгені байқалады: ірі феодалдар мен орта, кедей шаруалар. Қаналушылар соңғы екеуі. Бұған қоса сауда ісі ірі билердің сұлтандардың, хожалардың, байлардың қолында болып, шаруаны қанаудың басты бір ырығағы (рычаг) болған (6:13) Бұның бәрі қазақтың европа еліндегідей қысымға түсіп, алым-салық, салым (повинность) айып (штраф), алыпсатарға, ірі байға “өмірік” т.б. төлегендігін көрсетеді. Бөкей кезінде-ақ ақша айналымы дамып, Жәңгір кезінде одан әрі өрістеген. Сонымен жерді тартып алу мен алым-салыққа қатарласа түрлі салым көптігі шаруаларды титықтатып, мал, дүниесіне ие болудан қалады. “Суға кеткен тал қармайды” дегендей өзі шаршап жүрген ел үстіне Жәңгірдің Зұлқарнайы келіп, қыдырады, теңіз маңындағы билер шағым еткен болар, ол 1835ж. жазда билерді жинап, ішінде Исатай бар, жиын өткізіп, 11 жасар сұлтан әліне қарамай: “Қарауыл хожа орнынан эластатылады” деп сендіреді. Әкесінің жылпыстығы баласына да жүкқан ғой. Артынан Исатай Зұлқарнайға хат жазғанымен аяқсыз қалады.

Осы бір қиын кезеңде туған Мақамбеттің үш өлеңі бар: Исатайдың хан сарайынан кеткенде Мақамбеттің Жәңгірге айтқаны, 1834-1835ж.ж. хан патшаға сыйлық жіберген кезде туған Мақамбеттің, “хан жағынған патшаға” деген өлеңі және белгілі. 3-шісі: Мақанның Ордадан кетерде Жәңгірге:

“...Хан емессің касқырсың

Қара албасты басқырсың

Хан емессің ылаңсың

Қара шұбар жылансың,

Хан емессің аянсың,

Айыр кұйрық шаянсың”, - дегені Жәңгірдің

тарихи, саяси портретіне дәл келеді. Бұны батыл әрі шешен Мақамбет ғана айта алады. Мақамбет қарабастың қамы үшін жүрмеген ерекше адам. Оның шаруа қуса ептілігі, ұңғыттығы, тіл білуі кісіге жанаса білуі Жәңгірден басым болмаса кем емес. Бірақ, аз өмірінде көпті көрген “түйгені мол” азамат өз өмір бейнесімен (образ жизни) халыққа қызмет етуге бейімделген және қанша қиналса да сол бағытынан таймаған, өзін де, өзгені де ұлы арманға жетелеген. 1834ж. 9-маусымда өз аулына би (старшына) болып, хан бұйрығымен тағайындалған Мақамбеттің да хан сарайында болып, елдегі шиеленісті болдырмауға тырысқаны жоғарғы өлеңнен көрінеді.

Жәңгірдің сөзіне сенсек, ол губернаторға Мақамбет осы “бүліктің басында және соны ұйымдастырушысы деген. Олай болса хан Исатайға жаңа қонысты, Мақамбетке би лауазымын 1834ж. қысталаң жағдайда беруге мәжбүр болған. Бірақ бұнымен ежектесу тоқтамай үстем тап зорлығын тимаған, 1835 ж, шиеленіс жалғасқанын айттық. Күзінде Исатай, Мақамбет, Уса Төлегенов, Қалдыбай Қосаяков т.б. ханға Қарауыл хожа үстінен шағым жазады. Ондағы фактілердің бір қатарын біз жоғарыда жаздық. Хан жәйді түсінбеді, зорлықшыларға хат мазмұнын айтқан. Бұл билеушілер мен шағымданушылар іргесін одан әрі ашып, өштестіреді. Ханға арқа тіреген билер Исатаймен үндес шаруаларға ашық шабуыл жасап, дүние-мүлкін тонап, өздерін “арызкой” деп жәбірлеп, өлтіреміз деп қорқытқан. Бұл хан, сұлтан бастаған ылаң еді. Өз өмірімізге қауіп төнгесін, — дейді кейін тергеушілерге. Е.Жантөлин, - біз алыстағы Исатайға паналай бардық, - деген. Қаракөбен, Айғана, Төлеген Тыныштықов т.б. шаруаларға да қорғануға тура келген. Мақамбет бұл текектіресте басшы болған, егесті

бейбіт жолмен шешуге ұмтылған. Сол үшін Исатай т.б. атынан ханға, Орынбор губернаторына, ОШК-на, ОКӘ-рі атаманына мөлімдеме, шағым, петиция, арыз жазған. А.Рязанов Исатайдың ханға жазған хатының датасын шатастырады, қате пікір де бар. (7:20) Бұл белгілі тәсіл еді. Досы Ш.Жақсыбаевты осылай шақырғанына барғанда ұстап, көнелткен. Патша әкімшілігінің айла-шарғысын аз да болса көріп, білген Мақамбет Исатайды ханға жібермей қойған. Осыны күткен хан 17.03.36ж. Қарауыл хожаға қол жинап, Мақамбет пен Исатайды ұстап, ордама әкел деп пәрмен береді. Бұл Исатайларға да жетеді. Істің шиеленісін көріп, қорғануға дайындалады. Қарауыл хожа қол жинап, 200 қарулы кісі Манап маңына 25-наурызда келіп, Қиялы бейіті маңында орнығып, Исатай мен Мақамбетті алдап ұстамақ болады.

(8:364) Манашта 200-дей жігіттер жиналып, қонысты айнала қоршап, малды ортаға қамап, соғысқа дайындалады. Хожа: Исатай ханға барсын, - дейді. Исатай Ордаға бару қауіпті, кісінді тарат, - деген. Бұл зұлымның қауіпті ұсынысы еді. Қарауыл хожа Исатайларды майданға шақырады. Қоршаудағылар 200 адам қорықпай майданға шығады, бірақ хожа шайқасудан тайынады. Исатайлардың айбары көнеді, біраз сөзбен салғыласудан соң хожа масқара болып, шегініп кері кетеді. Хожаның ылаңы іске аспады. Исатай мен Мақамбет алғаш рет ханның тауын қайтарады. Бұл хабар лезде Нарынға жайылып, Исатай, Мақамбетті “батыр” деп қадір тұтады.

Халық республикасы

Мақамбеттің бастауымен “жүрек жұтқан” 200 жігіттің сойыл шоқпар, найза, қылыш, қорағашпен қаруланып, кейбіреуі (Мақамбет Жақия т.б.) сауыт киіп, (Мақамбет сауыты Орал мұражайында еді – И.К.) мылтық асынып, айбар шегіп, ашық майданға барғаны туралы хабар елге тез жайылып, жұртты таң қалдырып, үлкен ерлік саналады. Ханға шағым 1835 жылдың күзінде жазылады, ал хан жауабы 1836 жылғы 5 наурызда беріліп, онда Жәңгір Исатайды Жасқұсқа кел, дауды ақылдасып шешейік, келмесең өзін кінәлі болғаның, - деп бопсалайды. Ханның қарулы қол жинауға қақы жоқ еді, сондықтан болған оқиғаны Орынборға хабарлауға қорқады. Содан Исатайға елшілер жіберіп, Ордаға алдырғысы келеді, бірақ хан батырға сенбеді. Исатай ауылы жолай қосылғандармен Айдаралыда 10 күн болып, Мыңтөбеге барады. Бұларды қолдаушылар көбейіп 20 ауыл қосылады. Ереуілшінің ықпалы Самар көлдері, Нарын құмы, Сары өзен бойындағы ауылдарға тарайды. Сары өзендегі алаша руы басшысы Жанбөбек Бекқалиев сұлтанға, Ноғай – Қазақ Шомбалға қарсы қобалжу басталады. Сөйтіп тарапта жалпы қоғамдық қозғалыс басталады. Оны ең алдымен кедейлер, төлеңгіттер қолдап, стихиялы қозғалып ереуілге қосылады. Шаменбай деген төлеңгіт өз қожасынан ат мініп, қылыш тағып қашып Ақхожа дегеннің ауылына келеді. Қайда барасың? – дегенге. Ол: Исатай, Мақамбетке барам, олар теңдік әпереді дейді, мен де қатарға кірем, әйел алам, - депті. Хожа ауылы жабылып Шаменбайды тұтқындап, қамап қояды. Түнде Шаменбай терезедегі темір торды бұзып, ереуілге қосылады. Ханмен сыбайлас билердің ауылынан да шаруалар қашып, Исатай тобына қосылады. Қаракөбен Өтепов би қарауынан 14 адам және Адай руының Өтес би қарауынан 14 адам қашып Мақамбеттерге қосылғанын хан мәлімдеген. Адай руының Өтес бөлімінен 6 адам, Беріштің Токмақ бөлімінен 10 ауыл қосылған. (9:57) Сондай-ақ, Ж.Баяров, А.Жантоков, Төлеген Тыныштықов (қысқаша: Төлеген Т.-дейміз) билер қарауынан 100-ге жақын адам қашып, ереуілге қосылады, тізімі бар, Беріштің Тұрымтай атасын Төлеген Серекенов (жырау, кейін Мақамбет жырын таратушы - И.К.) 30 шақты шаруаларды бастап келген. Бүкіл Нарында қобалжу басталады. Кей шаруалар өздеріне зорлық істеген, ызасы өткен сұлтандар мен билерге қыр көрсетіп, шабуыл жасайды елден жинаған мал-мүлкін тартып ала бастайды. Бас

көтерген шаруаның стихиялы батыл қимылы жөнінде бай, билердің арыздары ханға құйыла бастаған. (10:32) Сұлтандар, рубасылар рапорт жазып, қарауындағылардың бағынбайтынын мәлімдейді. Озбыр Қуаныш сұлтан 1836ж. 13 маусымда ханға Исатай мен Мақамбет төңірегіне көп шаруа жиналып, би, байға шабуылдайтынын жазады. Осы айда Ж.Беккалиев 2 рет, Шөке, Медет, Тәуке сұлтандар, Қонажан Сарақов, Муғабай Үмбетов т.б. билер шаруалар қимылы жөнінде ханға шағым еткен (11:13).

Исатай мен Мақамбеттің бұл стихиялы іске тікелей басшылығы айтылмайды. Бұлар өз қатарына келгендерді ұйыстырып, шаруалардың жағдайын өзгерту, жазғы пішен шабу науқанын өткізу, шабындық бөлу, кедейлерге жәрдемдесу жөнінде жиындар өткізіп, пікір алысады. Бұл ақылдасудың басты идеологі Мақамбет болады. Ол озбырлыққа қарсы бірлесе күресуге шақырып, үндеу таратады. Өздерінше келесі мәселелерді талқылап шешу үшін “Маслихат” деген жиынды ұйымдастырады. Ел аузында “Мың төбенің басында күнде жиын” деген өлең сөзі содан қалыпты. Маслихаттың пайда болуы қазақтың ұлттық демократиясын қайта жандандырып, оны хан автократиясына қарсы қояды. Әр ауылдан өкіл қатысады шабындық бөледі. Маслихатқа әр ауылдан, қоныстан өкілдер қатысады. Шешімі көптің қолдауымен алынады. Маслихаттың шешімі бәріне міндет саналады. Бұл жиынды, жалпы ереуілшілер өмірін бақылап жүрген Жәңгірдің туысы Медет Шөкин ереуілшілер алабын “Республика” деп, мәселе көптің толқысымен шешілетіндігін мәлімдеген. Бұл монархистің шындықты мойындауы еді. Исатай, Мақамбет көтеріліс аяқталғанша мәселені көптің ұйғаруымен шешкен. Маслихат тарихы әлі зерттеуді күтіп тұрған қызық мәселе.

Көкек айынан бастап ереуіл басшылары патшаға сүйенген ханмен тайталасу елге қауіп әкелетінін түсінсе керек, қалай да мәселені бейбіт жолмен шешудің жолын іздестірген. Осы кезде теңіз өңіріне ОКӘ-н жүзбасы Донсков 25 сарбазымен келіп, Ресей қашқындарын іздейді, Исатайға көлік, жолбасшы тауып бер деген. Сұрағанын беріп, Мақамбет екеуі ілесіп жүреді. Қашқын татар көп болатынын жоғарыда айттық. Донсков 3-4 қашқынды, тіпті Бөкейде, Шығайда қызмет істегенді табады, жанұясымен екен. Бұларды феодалдар ұрлыққа, барымтаға жұмсайтын. Бұдан хан жағы қауіптеніп шыршық іздейді. Оған сылтау да табылады. 1836 жылы мамырда Күшік Жапаров деген малшыны

біреу өлтіреді. Бұны би Т.Тыныштықов ханның айтуымен дереу лекармен сұлтанды жіберіп, акт жасатып, әлгіні Исатай, Мақамбет өлтірді деп айып тағып, губернаторға рапорт жазады, тергеуді сұрайды. Осы уақытта Астрахан губернаторы патшаға Бөкейлікте бүлік болуда деп хабарлайды. Орынбор шамданып қалады, ханнан түсініктеме етсе, ол Исатай, Мақамбетті бұзақы, екен аластанаыз деген.

Бұдан хабары жоқ Исатай, Мақамбет ханға барып, өздері бетпе-бет сөйлеспек болып 17 кісі болып жолға шығады, жолай: ханға мұңымызды айтамыз деп жария жасайды. Бұны естіген шаруалар: “Е мен де барам, сіздермен” – деп ілесе береді. Кешікпей бұлардың саны жүз адамға жетеді. Бұл ханға жетеді, ол жалмажан кісі жіберіп, Исатайға ордаға келме – деп: жолдағы ауыл билеріне, Исатайларды қабылдамандар, қонаға, ас-су бермендер – деп бұйырады. Исатайлар оған да қарамай жүре береді. Ертеңіне, Толыбай қонысына Балпан сұлтан хан жарлығын айтып, хан, хан санаты қол қойған хатты беріп, қандай тілегін бар жазып жібер, - депті. 12 күнге дейін жауабын берем – деген, бұғанда сенбей жүрмек болып еді, Балпан: “мен сендерді жібермеймін”, – деп тұрып алады. Мақамбет бұның бәрі жылпыс Жәңгірдің көдуілгі айла – шарғысы дейді. Исатай т.б. амалсыз ханға хат жазып, беріп жібереді де ауылына оралады. Айтқан мерзімге, кейінде ханнан жауап келмейді. Ол тағы алдады.

Соңына 30 сараптан (маусым) 1836ж. деп жазылған шағым-хатта шаруалар Беріш рубасы Құдайберген Балқы теңіз жағалауының басқарушысы Қарауыл Бабажанов бізден өлшеусіз алым-салық алады, бізге зорлық жасап, аяусыз қанайды – дей келіп, ағайындарын қанаумен байыған. Егіз, Балқы, Мүсіреп, Шомбал, Алтай, Айғана, Бос, Қонажан Қаракөбен т.б. көптеген билер өз туыстарына зорлық жасайды, елдің берекетін алып, өз тумаларын біріне-бірі “айдап салып” араздастырып, өне бойы әділетсіздік істейді. Би Құдайберген, - деп шағымданушылар, - кедей адамнан ешбір шағым қабылдамайды, ауқатты шаруадан ақша алып ісін тез және тергеусіз бітіреді”, - дей (13:303) Қарауыл хожаның жебірлігін, зорлықшылдығын атап, Балқы екеуінің зұлымдығын әшкерелей келіп, бұл асқынған басшыларды тәртіпке шақыруды сұрайды. Хан да хан санаты да бұндай мәселені шеше алмайтындығын көрсетеді. Бұл хаттағы фактылар хан жағындағы билердің саяси келбетін анықтап, таптық мәнін ашады. Бай мен кедей бар жерде қанау бар, әділетсіздік бар деген осы. “Қарға қарғаның көзі

шұқымайды” дегендей әдетініше арызды тексермеді. “Оқымысты” “көреген” хан билеуші топтың заңсыз әрекетін, бассыздығын тимады, ал екі жақ болып ежектесуге жол береді. Ушықтыра берді. Ылаңның шығуына хан, сұлтандар, билер себепші болғанын көреміз. Мақамбеттің ақылымен болар, Исатай, Уса Төлегенов т.б. Орал әскері атаманы Покотиловке мәлімдеме жазып, болған оқиғаны мәлімдеп, бізді талабымызды, кінәсіздығымызды анықтау үшін тергеуші жіберуін ұрайды. Шаруалар күресін тоқтатпайды, өз қатарларын күшейтіп, жексұрын байлар мен сұлтандарға билерге қарымта шабуыл жасап, теңдігін алуға тырысады. Июль айының басында Шөке, Жанбөбек, Медет сұлтандар, Сауғабай Үмбетов, Бисенбай Алтынбасов т.б. билер Исатай мен Мақамбет қасында шаруалар жиынының көп екенін және олардың әзірлігі бар екендігін баяндап, үрейлене хабарлайды.

Көптеген сұлтандардың мәлімдеуінше көтеріліс басшылары бүтін ішкі тарапты аралап, шаруаларды күреске шақырып, оларға озбыр өзін-байларынан теңдік алуға көмектесіп отырған. Мәселен ноғай-қазақ руының басқарушысы Шомбал Ниязов өз қарамағындағы “қашқындар мен қайыршылар” Исатайға қосылатынын мәлімдеген – деп хабарлайды.

Осылай көтеріліс нышаны көрінеді. Хан бейбіт жолмен мәселе шешпей, алдап кетті. Ереуілшілер қатары көбейе келе, 20-дан астам ауыл болған. Енді бұлардың алдында қыстау мәселесі тұрды.

Күз бастала ереуілшілер тобымен көптеген ауыл болып, Каспий теңізі жағалауына қарай көшті. Теңіз жағалауындағы қыстауға ыңғайлы жеріміз, сулы, жайылым бар жер Хан мен сұлтандар сыбайластарында, әсіресе байлардың қолында. Сол кездегі ірі бай, әрі би Жұмағазы Баяров Беріш руынан/ иелігіне көтерілісшілер баса-көктей келеді.

Теңіз жағалауындағы басқарушы Қ.Бабажанов ханға жазған рапортында “Исатай, Мақамбет өз серіктерімен ауылдарды аралап, қорлықты бірігуге шақыруда және өз жақтарына шыққан қолдаушыларды Тақсалған кордонынан Жайық өзеніне дейін қыстауға қайғастыратынын мәлімдеді. Ал бағынбағандарды қоныстарынан қуып, өлтірмек” (14:130), - деп хабарлайды.

1836ж. қазан айында сұлтандар мен билер, ханға шаруалардың ешбір сұраусыз, киіп-жара келе, қыстауға жайлы орындарды алатынын өз рапорттарында қайта-қайта жазған (14:102). Ереуілшілер Теңіз жағалауындағы Кульпин кордоны маңында тұратын ханның жарамсақ

билерінің бірі Сүніш Өтеповті ұстап алып, сабап малдарын тартып әкетеді. Сондай озбыр бай Жұмағазы Баяровтың бір үйір жылқысын алып, інісін тұтқындаған. Айғана биді де өз ағайындары сабап, ер жолдасы мен тұтқындап әкеткен. (15:44) Көтеріліс өршіп, кек қайыру шаруалар соғысына айнала бастады. (16:61)

Сөйтіп көтерілісшілер өз туыстарының тыныштығын алып, сүлектен сорып келген би-байлардан талай жылдан бері ұзында өшін, қысқа да кегін алып, үстем таптың үрейін алады. Бұл секілді күрес тараптың басқа бөліктерінде де жүріп жатты.

Кіші жүздің төрт бөліктерінің басқарушылары Орынборға ел қарамағындағы шаруалардың бойсұнбаушылық әрекеттерін үрейлене хабарлайды. Әсіресе Исатай мен Мақамбет халықты азғыртуда, зорлық жасауда деп губернатормен Орынбор шекара комиссиясына хат жазып көмек сұрады. Оның үстіне Жәңгір хан 1836ж. май айында болған Қ.Жапаровтың өлімін Мақамбетке қарсы пайдаланбақ болды. Өйткені хан бұл көтерілістің негізгі дем берушісі, ұйымдастырып, басқарушысы Мақамбет деп генерал Перовскийге жазған.

§2. Бөкейліктегі шаруалар соғысы

Қазақстандағы тарих ғылымының майталманы, әйгілі білікті профессор Ермұхан Бекмаханов Бөкейліктегі 1836-1837ж.ж. қозғалысының антифеодалдық сипатын аша отырып, оны “шаруалар соғысы” деп тұжырымдады. Дүние жүзінде шаруалар таптық қанауға, билеуші топтың зорлығына қарсы ғасырлар бойы бас көтеріп, күрескені белгілі. Күрес түрлері де әртүрлі – бас көтеру, бүлік, көтеріліс. Ең жоғарғы түрі – шаруалардың феодалдармен жанпай соғысы. Европада, Ресейде т.б. солай болған. Соңғы кезде Ресейде Пугачев көтерілісінің мәнін кемітпек байқалады. Бірақ, шаруа да адам ғой, ол да тіршілік еткісі келеді, адал еңбегіне тиісті ақы алып, бала сүйіп, қызық көргісі келмей ме? Оған феодалдық қанау, билеуші топ озбырлығы зиянын тигізеді. Бекмаханов Ішкі тарапта патша әкімшілігінің демеуімен хан, сұлтандардың билігі орнағанын, оны “ханско-султанская верхушка” деп дәл, дәлелді баға береді. (17:69) Жалпы ғалым Бөкейліктегі қоғамдық өмірге қысқа нұсқа әрі айқын терең ғылыми талдау жасаған. Бекмаханов шаруалардың осы шекке баруы қоғамдық құрылыстың империя мен Нарында артта қалғандығы деп біледі. Бұл жерде Мақамбеттің, “Алтын тақты хандардың, хандығынан не пайда. Көріп пенен қасірге, еш пайдасы болмаса”, - дегені оның саяси сауаттылығын, кедейге жанашырлығын, көтеріліс мотивін көрсетеді. Дені сау, есі бар кісі қару алып, өлімге басын тіге ме? Мақамбеттің содан “Қара қазан, сары бала, қамы үшін қылыш сермедік” – дегені еңбекші шаруа күресінің мақсатын айқындайды. Қазіргі кей авторлар көтеріліс жеке бірер адамның ырқымен, екі кісінің басараздығынан болды, немесе Жәңгір жүргізген ел басқару жүйесіндегі жаңалықты бұқараның түсінбеуінен (Ж.Қасымбаев, Ш. Аманжолова т.б.) басталған деушілер бар. (18:3) Көтеріліс бұқараның ісі, ол титығына жеткенде бас көтереді, онда да көрінгеннің артынан ілеспейді. Бұны Кіші жүздегі 1820-1838ж.ж. аралығындағы азаттық үшін күрес тарихы көрсетеді. Қай уақытта да сенімді, алғыр лидер, сауатты, батыл идеолог керек. Ондай тұлғаны қоғам өзі дайындады. Ол - Мақамбет Өтемісұлы еді. Жәңгір губернаторға 13.12.37 жылы бұл көтерілістің “бірінші дем берушісі Мақамбет Өтемісов” – деген. Бұл көтеріліс тарихын зерттеуші А.Рязанов кітабында Мақамбет “был душою восстания”, “он писал поззвания по орде послания Джангеру хану и русскому

правительству...” Он разъезжая по аулам агитировал и поднимал народ против Джангира”, деген. Мәселе тек Жәңгірде емес, ол басқарған, сақтаған ескі қоғамдық құрылымда тозған ел басқару жүйесінде еді. Сонымен, 1836 ж. Ішкі тарапта қарама-қарсы тұрған екі лагерь қалыптасты. Сырттай бүтін көрінгенмен іштей күрес жүріп жатты. Ел мүмкіндігінше қыстауға орналасқанда, губернатордың бұйрығымен Теңіз жағалауындағы Пероховин ватагасына тергеуге 2 офицер келіп, екі жақтан жауап ала бастады. Губернатор бұларға тергеу барысында хан айыпты болса, оны әшкерлемей, шаруалардың кінәсіне көңіл аударуын, ал Исатай мен Мақамбет айыбы анықталса екеуінде қамауға алындар деген. Тергеушілер воисковой старшина Сиротин, есаул Узбеков және хан депутаты Медетқали Шөкин қарашаның 2-нен жауаптауды бастап, назарын бірден К.Жапаров өлімі төңірегіне аударады. Тергеушілер дұрыс жауап алмай, сөздерін бұрмалап, не тастап кетіп, өздерінше жүргізеді. Ақыру, қорқытуда болған. 6.8.10. – қарашада Исатай мен Мақамбеттен жауап алады, әңгіме К.Жапаров өлімі төңірегінде жүреді. Ал Қарауыл хожа, Балқы би, Тоғым сұлтан. Есмағанбет Жантөлеұлы т.б. туралы тәптеп дұрыс жүргізілмейді. Есмағанбет Жантөлеұлын Балқы “би” етіп тағайындаймын деп ақша мал т.б. алған фактылар елеусіз қалдырылады. Немесе, Т.Тыныштықов. Қаракөбен, Айғана т.б. шаруаларды қудалап, талауы, қорқытуы. Балқымен қосылып заңсыз алым-салық жинауы, сұлтандардың озбырлығына, алдан мал, ақша алғандарына мән берілмейді. Бара-бара тергеу тек Исатай мен Мақамбетті кінәлауға бағытталғаны байқалады. Тергеу ұзақ әңгіме. Тергеушілер Қарауыл хожа аулына барып, қонақтап жатқан. Тергеу барысындағы жәйді атаманға жазған, бірақ нәтиже бермеген. Тергеуге Исатай, Мақамбет жағы келмей қояды. 1837 ж. көктемінде тергеушілер кері оралады.

Патша өкіметінің қарулы әскеріне сенген хан мен сұлтандар, би мен байлар еңбекші елдің еңіреген өтінішіне құлақ аспады. Үстем тап қалайда көтеріліс басшыларын қолға түсіріп, шаруалардың қозғалысына жаншып, басуды көкседі. Бірақ Вятка, Уфа т.б. губернияларындағы орыс шаруаларының қозғалысы Орынбор басшыларына мүмкіндік бермеді. Ал хан патша әкімшілігіне Исатай мен Мақамбетті ішкі тараптан аластамай шаруалар қозғалысы тиырмайтынын айтып, қайта-қайта хат жазып, “жылай” береді.

Ал ереуілшілер өз қатарын көбейтумен бірге қару-жарағын дайындап “ат көлігін” сайлап, үстем таппен күресін жалғастыра береді. Олар өз ауылдарының билері мен байларына тікелей шабуыл жасап, теңдігін алуға тырысты. Беріш руының Бесқасқа бөлімінің шаруалары Сарман, Оразғали т.б. өздерінің биі Байтүмен Жабағинге шабуыл жасап, жылқыларын тартып алады. Ысық руының шаруалары белгілі батыр атанған балуан Қабыланбай Қалдыбай ұлының бастауымен өздерінің Ораз ауылының биі Андағожинге шабуыл салып, 142 жылқысын тартып әкетеді де, көтерілісшілерге береді. Сондай-ақ Масқар, Адай, Алаша, Есентемір, Жаппас т.б. рулардың шаруалары өз қанаушыларымен күреседі.

Шаруалар қимылының көлемі кеңейіп, барлық Ішкі тарапқа жайыла береді. Алаша, Ноғай, Беріш т.б. рулар мен оның бөліктерінің /Теңіз округтері, Самар округі/ басқарушылары, билері өз қарауындағы шаруалардың бағынбайтынын, ереуілшілерге ілесіп кететінін, немесе би мен байларға шабуыл жасайтынын Жәңгірге жиі баяндап отырады.

Ереуілшілердің қатары көбейді дегенмен, олардың саны бірде көбейіп, кейде күрт азайып отыратыны да болады. Бұл шаруалар көтерілісіне тән құбылыс және шаруалар көтерілісінің басты бір әлсіз жері. 1837 жылы сәуірде Байбақты руының Қынық бөлімінің бір ауылының биі Жүніс Жантелин Исатаймен кездесіп, көтеріліске қосылды. Себебі – Жүніс ауылының Нарын құмындағы жерін /казір Шыман қорығы деп аталады/, Хан жер ауып келген сұлтан Шыңғали Шыман/ Ормановқа береді. Шыман онымен қоймай, Сары өзеннің терістік бетіндегі Байбақты руы ауылдары жайлайтын “Қарасу” сайын, алқабын өз бетімен қоныстаған (19:34) Жүніс әуелі Исатаймен “Керім қатқыл”, сосын Көлбай деген жерде кездесіп, ханнан өркімнің қыстауын біреуден тартып алып, екінші біреуге беру ісін тоқтатуды және зекет мөлшерін азайтуды талап ететін болады/. Жүніс осы көктемде Исатайлар мен бірге 200 жігіттерімен жүріп, май айында Жәңгір Жасқұстанғы /Ордадан/ Орынборға шыққанда жолын тосады. Хан “Ұялы” деген жерге қонғанда Жүніс түнде ұрланып барып, ханға жолығып, Жәңгірден өз мекенін қайырып беруді сұрайды. (2:54) Хан бұл кезде Исатай қуғыншыларынан үрейленіп жүрген, Жүніске қоныс берем деп алдайды. Сол түні Ж.Жантелин жігіттерімен Исатайдан бөлініп жасырын кетеді. Бұндай дүрбеленде саяси тұрақсыздық ауқатты

шаруаларға тән қасиет. Исатайдың ханмен жеке сөйлесіп, тілдесу ниетінің тағы да сәті түспеді.

Көптеген шаруалар өздерінің бұл күресін, шын берілгендігін, рухы беріктігін көтеріліс барысында және патшаның ауыр азапты тұтқынында да көрсетті. Қалдыбай, Қосаяқұлы, Қабыланбай Қалдыбай ұлы /Ысық руынан/, Таңатар Естекбайұлы, Үбі Ұса ұлы, Тәни Түменұлы, Ырсалы Көсепұлы /Беріш руынан/, Досақан Жәнібек ұлы /Адай/, Айтас Көсепұлы, Төлеген ұлы, Ұса Сарт Еділ ұлы /Жаппас/, Есенгелді Қаржау ұлы /Беріш/, Көбек Алғаұлы /Байбақты/ Айтмамбет Өтегенұлы /Табын/ т.б. көптеген шаруалар көтеріліс жеңілгесін де өздерінің табандылығын көрсетіп, күресін жалғастыра береді. Бұлардың Тәни, Үбі, Сарт, Еділ ұлы, Қалдыбай балалары /Ысық/ Төлеген Серекенұлы, Есенгелді, Мәстек Ақметұлы /Ноғай/ көтерілістен кейін де барынша күресіп, Мақамбеттен қол үзбеді.

Көтеріліс барысында шаруалардың көпшілігі өздерінің таптық мүддесі үшін жұмыла аттанып, білгенінше күресті. Көтерілісшілердің бір таңқаларлық ісі олар рулық, ағайындық түсініктен сытылып шығып, өз ағайындары – қанаушыларға қарсы шабуыл салғанын көреміз. Өздерінің ортақ жауларының кім екенін түсіну өте қиын, өте күрделі мәселе. Оған көптеген тарихи жағдай, уақыт керек. Біздің ойымызша, шаруалардың бұндай таптық санасының жіктеліп, өсуіне, негізгі жауының кім екенінің түсінуіне Мақамбет Өтемісұлының алғыр қимылы, азаттық рухы, от-жалынды сөздері үлкен көмек етті-ау дейміз. Біз қазір “таптық” деген сөзден тітіркенгенмен, оны мойындауға тура келеді. Таптық күрес қазірде де бар, тек түрі, әдісі өзгерді. Мақамбет түркіше, арабша, орысша сауатты, Россия, Орта Азия қалаларында болған, көп адамдармен танысқан. Ол өз кезінің білікті адамы. Оның біліктілігі мен шешендігіне орыс тау-кен инженері, филолог, майор Е.П.Ковалевский таң қалған. Мақамбет сөйлескен кісісінің ой-өрісін танып, көкейкесті мәселесін аңғарып отырған. Көтеріліс кезінде Мақамбет өне бойы үгіт жүргізіп отырған, батыл қимыл мен үлгі көрсеткен.

Патша мен Хан қызметшілері Исатайдың да шаруалар арасында үстем тапқа қарсы шебер үгіт жүргізгенін жазған. “Оның үгітіне шаруалар қайдан шыдасын, ілесіп кете береді”, деп қояды олар. Негізгі себеп жауыр болған сөз таптық қанау, отарлық езгі, тап жауымен арпалыс теңдігін, еңбегін алу. От пен оққа қарсы өлімге бас тігіп бару

үшін жеке адамдардың бас араздығы, немесе үгіт, өсегі жеткіліксіз. Оның әлеуметтік төркіні терең. Исатай мен Мақамбет өз кезеңінің саяси, әлеуметтік жағдайын өз әлінше жақсы түсінген. Исатайдың аса сақтығы да, патша әкімшілігіне, ханға арыз, хат жазулары да саяси жағдайды түсініп барып істелген тактикалық шара. Олар дауды бейбіт, келіссөзбен шешуге тырысады, бірақ қорғануға мәжбүр болады, шабуылдайды да, Исатай қарулы қимылдан да бас тартпайды. Мысалы, Балқы би адамдары Исатайлық бір ауылға шабуыл жасап кісілерді ұрып, соғып тонағанда көтерілісшілер кек қайтару үшін 1837 жылы 4-июньде 200-дей адам мен Нарын құмының батысындағы “Теректі” деген жерде отырған өз туысы Балқы би ауылына шабуыл жасайды. Ертеңнен басталған қарулы соғыс, жанталасқан арпалыс ұзаққа созылады. Түгел қаруланған, әрі күтініп отырған. Балқы би адамдары қатты қарсылық көрсетіп, көп қорғанады. Соғыс тағдырын Қабыланбай мен Усаның өжет қимылы шешеді. Көтерілісшілер Балқының үйіне дейін жарып кіріп, талқанын шығарады. Ашынған шаруалар Балқының елді тонаудан жинаған мүлігін 20 түйеге тиіп, шаруаларға апарып береді. Балқының халықты қанау есебінен салған ағаш үйін орыс шаруаларындай өртеп жібереді, көптеген адамдарын тұтқындайды. Теректідегі соғыс Хандық ішіндегі шаруаларға үлкен әсер етеді. Ішкі тараптағы халық екіге бөлінеді, біреуі көпшілік шаруалар Исатайлық; екіншісі – хандық болады. Көтерілісшілер Тоғым Шығазев деген сұлтан ауылына, Байбақтының биі Түмен Қозайдаров, Кетенің Бос Боздақов, Адайдың Сауғабай Үмбетов, Есенбай Қорамсин т.б. ауылдарына шабуыл жасап, малдарын мүліктерін тартып алып, елге зорлық істеген адамдарын сабап кетеді. (2:134) Есентемір руының шаруалары Таңат, Кедей, Ерші, Көшкін т.б. Исатайдың үгітіне ілесіп өз билеріне бағынбай, көтерілісшілерге қосылады. Бос Боздақовтың қарамағындағы Бектал, Бүкібай, Үкібай, Қашқы т.б. бойсұнбайды. (22:134) Ханның өз ордасындағы шаруалар да қобалжиды. Жәңгірдің Момыш деген ұстаы, ел аузындағы әңгіме бойынша, қашып кетіп, көтерілісшілерге қосылып, қару-жарақ жасауға көмектесіп, аяғына дейін көтеріліске қатысқан.

Уса, Қалдыбай бастаған көтерілісшілер шілде айында губернаторға петиция жазып, онда өздерінің не үшін бас көтергендерін ашық айтады. Хан мен сұлтандардың, билер мен байлардың әділетсіздігін айта келіп, олар губернатордан ауылдарымен Жайық жағалауына көшіп келуге рұқсат сұрап, казак әскері ретінде Россияға адал қызмет жасауға

дайынбыз - деп 615 адам қол қойып сендіреді. Немесе, Бозашыға барып шекара күзетейік депті. (23:18). Бірақ генерал Перовский көтерілісшілердің мұңы мен өтінішіне құлақ қоймады. Оның бұқара халықтың не себепті бірнеше жыл бойы 3 рет дүрбелеңге ұшырап алысып жүргенін жете ойлауға ақылы жетпеді. Патша чиновниктерінің ежелгі залымдығына салып, Исатайды Орынборға кел деп шақырады. Орал әскерінің атаманына зеңбіректер мен басқа қару-жаракты дайындап, қамалдарды соғыс жағдайына сай әзірлеуді бұйырады.

Патша өкіметі Орынбор губернаторына Ішкі тарап тағы қозғалысты басу туралы 1837ж. көктемінде тағы да тапсырма береді. Осыған орай, генерал Перовский көтерілісшілерді ыдырату туралы жоспар жасаған болатын. Оның толық мазмұны бізге жетпеді, әйтеуір Шетел істер министрлігі бұны мақұлдап, губернаторге іске асыруға ұлықсат берген. (24:68) Орынбор шекара комиссиясы да көтерілісті басып, Исатай мен Мақамбетті тұтқындау үшін әскери команда жіберуді сұрайды. Орынбор әскери губернаторы Исатайды ұстау туралы Орал казак әскерінің атаманы генерал Покотиловке бұйрық береді. Егер де ол мүмкін болмаса, деген губернатор Исатай семьясын линияға жақындатып, қолайлы кезеңде ұстап алуды ескерткен. Осы кезге дейін патша әкімшілігінің көтерілісшілерге қанды сойқан салмай жүрген бір себебі – Исатай жолдастары атаманға ханның зұлымдығын жаза отырып, бір хатында егер де хан тәртіпке шақырылмаса, бізді башқұрттар секілді өз ханы билеуінен алып, орыс әкімшілігі билесін және біздер, казактар секілді қарауыл жұмысын атқарайық деген. Бұған атаман мән беріп, губернаторге мәлімдеді. Ол “қазіргі жағдайда, хан жағынан өз жеке бостандығы үшін сенімді болмағандықтан, өздері қарулы партиялар жинаған, - дей келіп, Ішкі Ордада бір сенімді тәжірибелі чиновникті жіберуді ұсынды (25:74) Покотилов болса хан Исатайлықтарды бекер ренжітіп жүрген болар және бұлар башқұрттарша басқарғанды қалай ма екен деп сұрап, қырға қарулы әскер жіберуді жөн көреді. Сөйтіп, үстем тап арасының араздығы, сенімсіздігі де көрінеді. Көтеріліс басшылары шақырғанға келмейді және Орал әскер линиясына жақындамайды. Атаман Исатайды алдарқатып алып кету үшін Жайықтың төменгі линиясының командирі ротмистр Акутинді командамен жібереді. Акутин әскери команда мен август айында Нарын құмына қарай шығады. Бұлардың келе жатқанын көтерілісшілер естісе керек, Исатай өз отрядымен қарсы келеді.

Ротмистр Акутин Исатайға Орынбор басшыларымен сөйлесу үшін линияға жүруін талап етті. Исатай бұған әуелі көнбей, байлап әкетсең де бармаймын” дей тұра, кейін келіседі. Өзінің 40 жолдасымен Акутинге ілесе шығып, линияға қарай іңірге дейін бірге жүреді. Солдаттар оны қоршай береді. Қараңғы түсе Исатай өз тобымен кілт кері бұрылып алып, шаба жөнеледі. Акутин командасы оны қуып еді, алдында тұнжырап қалың қарулы топ тұр екен. Амалсыз Акутин кері бұрылады. (26:18) Зеңбірегі жоқ патша әскері қарулы көтерілісшілермен соғысуға батылы бармады. Бұдан кейін Исатай Перовскийге хат жазып, өзінің Акутинге неге ілеспегенін ашық айтады. Бас бостандығымнан айрылғым келмеді, - дейді (27:475). Әлі де болса көтеріліс басшысын құртуды көздеп Исатайға губернатор енді генерал Покотиловтың өзін жұмсады. Бірақ Исатай генерал Перовскийге бара алмайтынын жазды. 1837ж. сентябрь айының басында атаман Жаманқала бекінісіне келіп көтерілісшілердің ойын білу үшін, Исатайды өзіне шақырып 2 отряд жібереді. Жайық әскерінің Орта және төменгі дистанцияларының командирлері бұдан бұрын да Исатай мен Бекмағанбет Өтемісұлын өздеріне шақырып кісілер жіберген (10:18), бірақ олар келмеген. Енді мына екі отрядтың біреуі есауыл Донсков бастаған 60 казак, екінші 25 казак 2000 км жерге қырға шығып, барлауы тиіс болды да, қай жерде, қанша адам жиналғаны, олардың қаруы туралы анықтауы қажет болады. Бұлар Жайықтан батысқа Нарын құмына қарай шығып, көтерілісшілерді көре алмай қайтады. Өзен дистанциясының командирі Сумкин де көтерілісшілер арасына барлау мақсатында тыңшылар жібереді. Бірақ бұлардың кейбірі Исатай қолына түсіп, тұтқындалады, не көтерілісшілерді көрмей қайтады.

Енді генерал Покотилов шағын әскери команда мен Нарын құмы жағына өзі шығады. Мақсаты Исатайды ұстау. Кездескен адамдар мен ауылдарға "Маған Исатай керек, ешкімге тимейміз" деп сендіріп, батырмен кездескісі келеді. Ал шаруалардың наразылығы неден басталды? оны анықтаумен патша генералының ісі болмайды. Бекетай құмға жақындағанда Покотиловтың алдынан көп шаруалар шығады да, "Қарауыл хожа көп жылдан бері бізге зорлық істеп, аяусыз қанап келгенін ешбір жазықсыз сабайтынын" айтып, оны орнынан алуды сұрайды. Көп адамдарды көргенде генерал да, қасындағы казактар да збдырап қалады. Бұдан әрі генерал көп жүре алмай Исатайды шақырады. Көтерілісшілер Покотиловты өз тұрақтарына жібермей және

тез, бейбіт құтылу үшін “Исатай Орынборға бару үшін Өзен әскер дистанциясының командирі Сумкинге кетті” деп мәлімдейді. Атаман бұған сенген болып, амалы құрып кері кетеді. Сонымен, патша өкіметінің тағы зымиян әрекеті аяқсыз қалады. Бірақ, қамалдарда зеңбіректерді әзірлеп қою туралы бұйрықты атаман әлдеқашан берген Орынбор әкімдері шаруалардың мүддесін түсінуден бас тартады.

Қарулы күреспен қатар, Исатай Мақамбет бейбіт жол іздеп, 1837ж 11 сентябрьде Перовскийге тағы хат жазып, онда “біздің ауыл жағдайымызды жете ұғынатын және біздің өтініштеріміз бойынша жалпы халықтық тергеу жүргізе алатын әділ чиновникті жіберсеңіз екен”, - дейді. (28:413) Бірақ, қаныпезер Перовский көтерілісшілердің үлкен дәйекті әрі парасатты тілегіне көңіл қоймайды.

Ал, көтерілісшілер өз күресін жалғастыра берді. Бұл күз айларында көтеріліс аса бір жылдамдықпен өршіп, бүкіл ішкі хандықты қамтыды. Шаруаларды белсендіруге дабыл болған қимылдың бір көтерілісшілердің жексұрын Қарауыл хожаның аулына шабуылы. Қ.Бабажановтың рапорты бойынша Исатай мен Бекмағамбет Өтемісұлы бастаған 260 көтерілісші Айдарлыдан шығып, 15 қыркүйек күні ертеңмен оның ауылына атой салып, үлкен соғыс болады. Хожа адамдарын жинап, әзір отыр екен. Соғыс ұзаққа созылады. Қайсарлық көрсеткен ызалы шаруалар аянбай алысып, Қ.Бабажановтың Конкаре пен Кульпинский кордондары аралығындағы ауылын талқаны шығарады. Хожаның 550 жылқысын, 95 түйесін тартып алады және озбыр хожа, билерден 50 адамын тұтқындап әкетеді. Былай шыққасын тұтқынның көбін қайырады да, ішінен ең зұлым деген 20 хожа, билер айдап әкетеді. Тығылып аман қалған Қарауыл хожа көтерілісшілер кетісімен дереу Астарахань казак әскеріне жүгіріп, қасындағы Көкдо кардонынан әскер алып және өз сыбайластарын жинап 300 кісі болып Исатайдың артынан куады. Ауыр шайқаста күшінің бөлінгендігіне және аздығына қарамастан көтерілісшілер батыл қимылдап, ұңғыт әрекет жасайды. Хожаны казактар да сақтай алмайды. Тағы да талқаны шығып хан мен хожа сыбайластары жеңіліп қалады.

“...Бұл күнде Бабажанов пен оның киргиздері /қазақтары сыбайластары. И.К./ әбден тынышы кетіп, үлкен үрей үстінде”, - деп жазды Астрахан әскерінің офицері Орынбор әскери губернаторына (29:191)

Жәңгір ханның Шекара комиссиясына тамызда жазған рапортында “кейбір киргиздер /қазақтар И.К./ талаудан қашып, Қамыс Самарды айналып өтіп, Қызыл оба, Талдыапан, Күртілдексу жағына көшіп кеткенін” мәлімдеген.

Мақамбет жырындағы әсерлі берілетін күрестер осы екі шайқасты да еске түсіретін болар. Ең бастысы шаруалар өз күштеріне сеніп көтеріліп, рухты Мақамбеттің асқар да, биік рухы шарықтайды. Енді бүкіл тараптағы шаруалар көтеріледі. Қыркүйек, қазан айларында көтерілісшілер өздерін аяусыз қанаған, тонаған сұлтандар мен би-байларға қарсы барлық жерде шабуылға шығады. Исатай мен Мақамбет көтерілісшілерді бірнеше бөлікке бөледі. Бұлардың негізгі күштері Тауасар бейіті, “Құсқонбас”, Теректі, Жаманқұм т.б. жерлерде болады. Балкының Теректідегі қонысына көтерілісшілер өз штабын көшіреді. Қосынға бөлінген көтерілісшілер күллі Орданы аралап ханның зорлықшыл сыбайластарын, сұлтандар мен би-байларды шабады (12:162). Бұл әрине көтерілісшілердің күшін ыдырататын еді. Бірақ би мен байлардың тізесі батқандығы соншалықты, шаруалар қимылы өршіп кетті. Исатай 100 шақты көтерілісшілерден құралған бір қосынды Тәуке Бөкеев, Медет Шөкин деген сұлтандарды ұстау үшін, 60 көтерілісшіні Тана руының Жақан деген биін ұстауға жібереді. Өзі Бекмағанбет Өтемісұлымен бір топты басқарып Теректіге Балқы ауылына тағы шабуыл жасап, сонда тұрады. Алаша, Төлеңгіт, Беріш рулары шаруаларынан құрылған қосын “Дүйсе” құмында тұрған озбыр Шотқара Нұралиев сұлтанның ауылына шабуыл жасап, оның Ақжан, Бекжан деген балаларының да мүлкін тартып алды. Сұлтандар жаяулап қашып Таловка форпостысына барады (13:15) Нұралы хан ұрпақтары мен хожа, саудагерлер, билерге шаруалардың ызасы соншалықты күшті еді, енді олар барлық жерде бас көтеріп, шабуыл жасай береді. Бұл стихиялы қозғалысты басқару да, бағыт беру де қиын болып, көтерілісшілердің күшін әлсіретіп, әрі негізгі мақсатынан бұрмалап әкете береді. Қазан айында сұлтандарға шабуыл күшейіп, олардың бас сауғалайтын дәрмені таусылады. Осындай қатерлі, бұқараның буырқанған жағдайында оқыған, ақылды хан халқын тыныштандыруға амал таппады, дәрменсіздігін көрсетті. Орынбор, Астраханнан әскер шақырта берді. Көтерілісшілер Ж.Шығаев, Тоғым Шығаев, Меңдігерей Бөкеев, Жанбөбек Бегалин т.б. сұлтандармен Балқы, Шомбал Ниязов, Мөкен Палуанкулов /Төлеңгіт/ т.б. билерге шабуыл жасайды. Бұлар

Жәңгірден кейінгі шынжыр балақ, шұбар төс, елге өктемдігін өткізіп, зар қаксатқан жексұрын билеушілер еді. Шаруалардың бұларға шабуыл жасауы ыза, кектен әбден кайнағандық еді. Ырсалы Көсепұлы бастаған көтерілісшілер Мендігерей сұлтанға, Рақмет Бекұлы /кердері/ бастаған Байбақтының Дауымшар бөлімі шаруалары мен төленгіттерден құралған топ Медет Шөкин сұлтанға шабуыл жасап, бірталай мал, мүлкін тартып әкетеді. Бұл шабуылдардың бәрінде де төленгіттер жүр. Ол түсінікті де. Бұлар ең бір күйзелген әлеуметтік топ Шөке, Мендігерей, Тоғым, Әділ Балпан, Сүйінішқали т.б. рубасқарушы сұлтандарға қарсы қару көтеру төленгіттердің көп қиындықтан барып, қайсар, қажырлы күреске шыққанын көрсетеді. Жанболат, Тұрманбет, Тлеулі, Нұрмұқамбет т.б. 7 Төленгіт бірігіп Шөке сұлтанға шабуыл жасап, оның 10234 сомдық мүлігін таратып алады. (31:75) Шаруалар төленгіттен шыққан байлар мен билерге де шабуыл жасады. Төленгіт биі Мәкен Палуанкуловтың малын тартып әкеткен. Сондай-ақ Айболат, Шотан, Намазбай, т.б. бай төленгіттердің түйелерін, пішенін, дүниелерін тартып әкетеді. Бұл төленгіттердің әлеуметтік жіктелуі нәтижесінде таптық қарсылықтың шыққанын көрсетеді. Сол секілді хожалар мен молдаларды да аямады. Орданың ахуны, әрі қазия Хаммадовтың да малын, дүниесін алынған, /607 қой, 22 сиыр, 9 түйесін алған/.

Үстем тапқа шабуыл барлық жерде жүріп жатты. Орданың солтүстігіндегі Таловка, Кеңсуат, Жалпақтал деген мекендерде Еркінәлі Сағындықұлы, Қармыс Малайсарыұлы /Барамық Алаша/ бастаған шаруалар Жанбөбек сұлтанға шабуыл жасаған. Ал, 70 көтерілісші осы сұлтанның Қызтөбе деген жердегі ауылын ойрандайды.

Сонымен қатар шаруаларды алдап, жегідей жеген орыс, татар саудагерлеріне де көтерілісшілер шабуыл жасап, мүліктерін тартып алады. Стихиялы соғыс Исатай, Мақамбетсіз-ақ әр жерде, бөлек жүреді. Басқару, біріктіру қиындайды. Сонымен көтерілісшілер соғысы бүкіл Орданы қамтиды. Үстем тап сасып, бас сауғалап Таловка, Глиянский секілді Өзен әскер линиясының форттарына барып тығылады. Көпшілігі Жәңгір хан ордасына барады. Хан Орынбор губернаторы Перовский мен Шекара комиссиясының председатели Генске хат үстіне хат жазып, көтерілістің /Жәңгірше. “Бүліншіліктің”/ кеңінен жайылып, енді ордаға жақындағанын мәлімдеп, әскери команда жіберуін өтінеді. Орынбор шекара комиссиясы 1837ж. 13 қыркүйектегі жауабында Исатай мен

Мақамбетті ұстау туралы жарлық болғанын үш рет хабарласа да, хан үрейі кетіп, команда жіберуін сұраумен болады. Орал әскері басшыларының Исатайға ештеңе істей алмағанын мысқылдай арыз ете келіп, хан батыл қимылды қарулы /зеңбіректі/ әскерді жіберуді өтінеді. Қазан айының басында көтерілісшілердің қимылы күшейіп, саны көбейеді. Тек Темірбек құмында тұрған көтерілісшілердің саны 1500 адамға жетеді. Исатай осыдан Шомбал бидің ауылдарына барады. Бұндағы ойы, Жәңгірдің 12 биінің бірі Шомбалды өз жағына шығару, оның ханды қорғауға алып барған көп адамдарын /Ордадан/ Жасқұстан шығарып алып, ханды әлсірету болған. Орал әскерінің тыңшы казактары /Өтепов, Юлаев дегендері/ “Исатайдың өз күшін көбейтіп алып, су қатысымен Жайықтан өтіп кету жоспары бар, ал қазір Жәңгірге кісі жіберіп, талаптарын қоюда, егер де хан орындамаса, келіспесе, ханның ордасын шауып, талан-таражға салмақ”, - деп баяндаған. (32:193)

Жәңгір қорғанудың амалын істеп, 12 қазанда ру басқарушыларына әскерге кісілер жинауға тағы да бұйырады. Бірақ бұл үлкен дүрбеленде үстем тап жағына көп ешкім шыға бермейді. Билердің туысқандарының өзі былтырдан бастап-ақ Исатай жағына көптеп шығып кеткен. Бұл әрекеттен ештеңе шығара алмай, билер жан сауғалап көтерілісшілерге қосылуға мәжбүр болған.

Исатай мен Мақамбеттің бір таңқаларлық тактикасы – Жәңгірді елден, билерден бөлектеп жалғыз қалдырып, ешкім оны қолдамайтын жағдайға жеткізу тәсілі біршама орындала да келді. Сұлтандар мен билердің бірқатары бас сауғалап патша әскерінің қолтығына қашып барды, онда да Шомбал би ғана 100 шақты адам ілестіріп барды үшінші тобы амалсыз көтерілісшілерге қосылды. Сонда көтерілісшілердің саны осы кезде 3500 адамға жетті. Ал, ел аузындағы әңгімеде 7000 адам. Астрахань әскери губернаторының жазуынша 3000 астам. Жәңгір бұл мәліметтен хабары жоқ, тәуекел 2000 адам көтерілген деп сірә, әдейі азайтып жазған болар. Қалайда ішкі хандықтың қолына қару ұстайтын шаруаларының көпшілігі Исатайға ілесіп ханның ордасына қарай жақындайды, Қандыағашта жайлауда отырған Жәңгір қысқы ордасына тығылады. Көтерілісшілер Жасқұстағы хан ордасына 4-6 км жақындап келіп, ұсақ шайқасқа кіріседі. Орданың маңындағы байлар, саудагерлер көтерілісшілердің қаһарына ұшырап, дүние-мүліктері, ақшалары ортаға түседі.

Сонымен қазан айы басталысымен көтеріліс қарқыны күшейіп, екпіні өршіп, енді өрістей келе ханның өзін құртуға бет алады. Бұл кезде көтерілістің бір ұраны – хан өкіметін құрту, шаруаларға әлеуметтік теңдік әперу. Әрине, бұл утопиялық ұғымдағы теңдік. Екінші ой – бұқара ханға өзі барып талап қоймақ. Дегенмен шаруалардың әлеуметтік белсенділігі артып, екі таптың арасындағы жер айқыны ашыла береді. “Хандықпысың”, “Исатайлықпысың” деген түсінік пайда болады. Ішкі тараптың барлық аудандарында, Қара өзен маңынан Каспий теңізіне, Астрахань өңіріне дейінгі жерлердің бәрінде көтерілген шаруалар үстем тапқа батыл қимыл жасап жүргенін көреміз. 1837 жылдың қазан айы – Исатай мен Мақамбет бастаған антифеодалдық шаруалар соғысының ең шарықтау кезеңі болады. Мақсат жиылып барып өз талабын орындату.

§3. Шаруалар соғысының аяғы

Шаруалар қозғалысының өрістеуінен сескенген Жәңгір хан 1837 жылы қыркүйек, қазан айларында Орынбор, Астрахань әкімдеріне хат үстіне хат жазып, Ордадағы жағдайдың шиеленіскенін айта келіп, қарулы әскер жіберуін өтінді. Бұл қалаларға ол елшілерін де жіберді. Осы көтеріліс кезінде жасаған Бердібек ақын поэмасында:

“...Жіберді Орынборға хан молдасын

Нысанбай, Балкы деген жан жолдасын...”

дейді де одан әрі әскер сұратқан хан өтінішін айтып:

... Бұл сөзге губернатор қиналады,

Тастамай сөзін жерге түйіп алды,

Үйшікпен Орынбордың арасынан,

Бір күнде 500 солдат жиып алды, - деп оқиға желісін

дұрыс баяндайды (33:20).

Орынбор губернаторы Перовский оған бір күн ғана дайындалған жоқ. 1836-1837 ж.ж. Орынбор, Пермь губернияларында орыс шаруларының стихиялық қозғалысы басталып, мындаған шаруа қарулы патша әскеріне қарсы шықты. Николай бірінші бұл қозғалысты басуды генерал Перовскийге міндеттеген. Жазалаушы әскери күштің бас командасышы болған Перовский Кіші жүздегі қозғалысқа тиісті күш бөлуге мүмкіндігі болмаған еді. Орыс шаруаларының қарсылығын жойып, 1837 жылдың жазынан Перовский ішкі тараптағы қазақ шаруаларының көтерілісін басуға дайындалды. Ең алдымен Жайық бойындағы барлық қамалдар, бекіністер тексеріліп, күшейтілді. Оқ дәрі, зеңбірек әзірлігі қаралады. Әскер линиялары бойында қарауыл мұқиятталды. Казак әскерлерінің ат-көліктерінің, азығының, қару-құралдарының дайындығы тексерілді. Төменгі Жайық линиясынан 600 солдат, Орта Жайық линиясынан 800 солдат дайындалды. 1837 жылы 18 қазанда соғыс губернаторы полковник К.Гекені жазалаушы отрядтардың бастығы етіп тағайындады. Сонымен патша әкімшілігі шаруалардың бірнеше хатын ала отырып, олардың өтінішін ескерусіз қалдырды да, күшпен бағындыруға шықты. Оған дайындық бірнеше ай бұрын басталған, 1837ж. тамыз айында Орал әскеріне зеңбіректерді дайындау, қамал, бекіністерді даярлау туралы жарлық болған. Енді Орал әскерінің полктарының жауынгерлік дайындығын тексеріп, солдаттарды іріктеуге бұйрық беріледі. Үйшіктен /Гурьевтен/ Текеге

/Уральскіге/ дейінгі әскер дайындалып, жинақтала келді. командирлер белгіленді. Губернатор патша үкіметімен көтерілісті басу жоспары келісіп те алады.

Шаруалар соғысы қызу қарқын мен өрши келе ханның ордасын келеді. Үстем тап үшін дүниедегінің бәрін құртатын нашарлардың ызасы қайнай келе, ернеуіне жетеді. Ашынған шаруалардың бір тобы ханның көп жылқыларын іздеп, Тарғын өзені өңірін шарлады. Екінші тобы көрші татар, қарақалпақ, қалмақ байларынан еңбегі мен өші алуға кетті. Сөйтіп, бұл күрес тек қана қазақ үстем табына қарсы бағытталып қоймай, қазақ шаруаларын аяусыз қанап, озбырлық істеген басқа ұлт байларына бағытталған. Төменгі Жайық дистанциясының командирі ротмистр Акутин өзінің 13 қазанда жазған рапортында “Исатай өз адамдарын бөлімдерге (қосымша) бөліп, бүкіл Самар даласын кезіп жүр, - деп мәлімдеді. (34:162) Бүкіл шаруалар көтеріліп жиылып хан ордасын шабуға келеді. Қазанның 25-інде көтерілісшілер Жасқұстағы Жәңгір хан ордасын жағалай орнығады. Ордадағы жүзбасы Голубаевтің сасқанында Астрахань казак әскерінің атаманына жазған рапортында Исатай 3000 адамымен 28 қазан күні хан ордасына 6 км дейін жақындап келіп, қоршап алғанын және сыртпен ешбір қатынас жасатпайтынын мәлімдеген (35:312) Үстем тап әбден есі кетіп шақырған әскер, көмек келмей сасады. Хан өз ордасынан қашуға жиналып, күймесіп жектіріп, атын ерттеп қойған жерден Шымаз Орманов деген сұлтанның ақыл берген хаты келіп, атынан түскен екен дейді ел аузындағы аңыз. Қалайда, Шыман, Шомбал т.б. ханға қашпа деп үгіттеп, Исатайды өтірік уәдемен алдарқатуды ұсынған. Архив деректері де бұл пікірді растайды. Шомбал Исатаймен келісім сөздер бастайды. Исатай Шомбалды хан ордасын тастап шығуға көндірмей болады, ал Шомбал сөзді көбейтіп, уақытты соза береді. Бұнымен қатар Жәңгір хан көтерілісшілерге елшісін жіберіп. “Халқымның не тілегі бар екен, айтсын, өкілдеріп жіберсін, ойланайын, талқылайық” – деп мүләйімсиді. Ханның ұсынысы көтерілісшілерге үлкен ой салады. Бір жағынан ханның қорыққандығы байқалады, екіншіден, Жәңгір әуелде екі жүзді кісі екендігі көтеріліс басшыларына аян, бұрын талай алдаған. Бірақ, патшаның қарулы күшіне сүйенген Николай 1-патшаның сенімді досы Жәңгір ханға мен күш қолдану езілген шаруаның санасына сымайтын іс. Жәңгірді патша генералдары да ескерген, жаратпаса да басқа хан, сұлтандарға көрсетілмеген сыпайылық жасалған. Бұндай

шамның өлімінің арты қарапайым, қарусыз шаруаларға не болары белгілі. Міне, осындай көптеген жайлар көтеріліс басшыларын көп толғантса керек. Ел өмірінде аса бір жауапты кезең туады. Көриялардың айтуынша Исатай, Мақамбеттің хан ордасын шабу ойы болмаған. Талай жылдан азуын қайрап жүрген шаруалар орданың быт-шытын шығарып, ханды өлтіруден тайынбайды – дейді Сейтім Тәкеев, - бірақ арты не болады? Хан патшаның кісісі, өлсе оның кегін алам деп елді қырады ғой” Сосын, - дейді Бірәлі Мергенов (Жаңакала) жер бөлу т.б. мәселені кім шешеді? Ал, Т.Шамшиденов көрия, - Исатай, Мақамбет жұрттың ызғарын көз алдына көрсетіп, ханды ырайынан қайтару, көп алдында шарт қабылдатып, хаттау жөн деген. Мақамбет бұл тактиканы қолдаған, бірақ оны жүзеге асыру тәсілі өзге, тез жиылып түгел барып, хан қарайын қоршап, ханның өзімен көп алдында тілдесіп, өз талаптарын айрындату, шарттасу. Ханның бір сөзіне сенуге болмайды, - деген Мақамбет, - ол жылпыс, зымиян, талай жұртты алдаған. Сондықтан бұқара тарамай тұрғанда, қызу басылмай, мақсатымызға жетейік, - десе керек дейді, - Аманғали Құттықадама (Балқұдық, Атырау), Шыңғыс Көжеков (Қарабау). Бірақ саяси күрес тәсілін білмейтін Исатай т.б. бұл мәселені “ұзын арқан, кең тұсау” стиліне салады. Мақамбет аламан қызуы, белсенділігі ұзаққа бармайтынын ескеріп, күні бүгін ханға барып көп күшін көрсетіп, шабар күнің бүгінді, бүгіннен кейін қиынды. Хан қара шұбар жыланды, қайырылып шапса жаманды”, - депті. Өйткені сыпайы сөзді хан түсінбейді деп есептеген. “Оқымысты” Жәңгірдің ақылы жетпеген мәселелерге сауатсыз Исатайдың ақылы жетіп тұр ғой. Бір тобы – ханның ұсынысын ескеріп, тілегімізді айтып хат жазайық, ескерер, 10 күн рұқсат берейік – десе, Мақамбет тобы – басталған күресті аяғына жеткізіп, әуелде италай бізді алдап, арбап, аяусыз қанап, зорлық жасап келген Жәңгірді үкіметімен жою үшін атқа жіндік. Хан белгілі зымиян жауыз кісі; уақыт ұту үшін алдап отыр, сенбейік, күні бүгін шабу керек - деп шақырады. Мына жағдайда Мақамбет ханның тағы алдап отырғанын әшкерелеп. – Хан баласының сөзіне шануға болмайды. 25 рудан осынша адам Иса-еке Сізге еріп келді, бұл не болғаныңыз. Хан сасып, тізе бүкпек түгіл тағынан түссе де сенбейміз. Бірақ көтеріліс басшысы Исатай аса бір сақтық жасамай, ханға хат пен халық атынан тілек – мұңын жазып, 10 күн мерзім беруге ыңғайланады. Мақамбет бұған көнбей, атына мініп көтерілісшілерді жинайды.

Кейін ол Исатай атынан:

“Жасқұсқа барып кіргенде,

Арыстандай ақырған

Айбатыма шыдамай

Хан баласы жылады-ай,

“Ай жанды ки” – деп сұрады-ай.

Хан тілегін бір жолға

Беремін деп мен тұрдым.

Аруағың ұстап арындап,

Көк бедеуді бауырлап,

Шамырканып, шарт кетіп,

Шабамын деп сен тұрдың, - деген жолдар сол кездегі арпалысты дұрыс көрсетеді. (4:68) Күн тәртібіне – хан ордасын шабу қойылады. Көп айтыстан кейін көтерілісшілер Исатай басшы білсін, өзі шешсін, - деп қаулы алады. Соныменхан мен арада сөйлес (келіссөз) басталады. Көтерілісшілердің бір тобы ханға хат жазуға отырып, өздерінің бастарынан өткен зорлықтарының бірқатарын тізеді. Сөйтіп қымбат уақытты өткізеді. Екінші тобы Исатайға риза болмай кетіп қалады. Олардың ішінде Қараторғай батыр Мәмбет ұлы /Алаша/, Науша батыр Қаржау ұлы /Байбақты/ т.б. болған. Екпіндері өршіп келген көтеріліс карқыны сөйлес (келіссөз) кезінде бәсеңдеп, көтерілісшілердің қатары бытырай бастайды. Мақамбет толғауында сол кез былай суреттеледі.

“...Әй, Мақамбет сенінде,

Сөзіңе құлақ салмадым...

Бұрала біткен емендей,

Қисық туған сорлы ағаң,

Хан сөзіне сенгенім,

Он күн мұрсат бергенім.

Әскерімді таратып,

Бекетай құмға кіргенім.

Он бір күнге қаратып.

“Бекетай құмға келгенім”, - дейді. (5:62)

Сөйтіп, көтерілісшілер қолы ыдырап, топ-топ болып хандықтың әр бөлігінде күресін жалғастыра береді. Бір тобы 500-дей адам Тарғын өзені, “Бөгде” тауы маңында, екінші тобы “Қаражар” жағында, үшіншісі

– Солтүстікке Сары өзен өңірінде қимыл көрсетіп жүреді. Сөйтіп құрғақ тоқталмайды.

Енді Орынбор әскери губернаторы Ішкі тараптағы көтерілісті басуға мүмкіндік алады. Жайық әскерінен 400 солдат жасақталып, Кулагинге жиналады. Төменгі Жайық дистанциясынан 600 солдатқа Нарынға шығу бұйырылды. Жазалаушы әскер бөлімдерін басқару үшін Текеден қосымша 6 есаул, 5 жүзбасы, 7 хорунжий, 12 урядник жіберіледі (36:197). Ал, бұл әр жерден жиылған жазалаушы әскердің командашысы етін губернатор өзінің көмекшісі, сол кездегі әскери сауаты толығырақ подполковник Гекені тағайындайды. Ол полковник Меркуревпен бірге 400 солдатпен Кулагиннен Самарға одан Жаманқұмға қарай шығады. Хан әуелі Исатайдың т.б. басшылардың жанұясын ұстауды өтінген. Сол үшін Исатай ауылын білетін, жанұясын танитын сенімді кісісін Меркурьевке жібереді. Горскийден тағы 235, Зеленовтан 200 солдат шығып, ол да ішкі хандыққа бет алады. Төменгі Жайық дистанциясынан 150 солдат шығып, Өзен әскер линиясына /Глинянскийге/ қарай жүреді. Сөйтін Жайықтан жазалаушы әскер үш колонна болып 24-31 қазаннан бастап он күндік азығымен шығады. Осы уақытта Астраханнан Қарабайлы, Басқұншақ арқылы 300 солдатпен полковник Алиевтің басқаруындағы жазалаушы отряд Хан ордасына бет алады. Орынбор әскери губернаторының бұйырығы бойынша бұларға қосымша 2-ші резерв күші және дайындалып, ол әзірге Жайық өзені бойында күзет, бақылау ісіне пайдаланылады. Қажет уақытында аттануға олар дайын тұруға бұйырылған. Бұның үстіне 200 казак Калмыков бекінісіне шығып, Кіші жүздің Батыс бөлігінің билеуші - сұлтаны Баймағанбет Айшуақов қарауына беріледі. Ол да Исатайлықтарды Жайықтан өткізбеуге, өте қалса артынан осы отряд және өз адамдарымен қууға тиісті болады.

Сонымен көтерілісшілерге қарай патшаның арамза қара күші төніп келе жатты. Ал, көтерілісшілер болса бытырап, әр жерде өзінше қимыл жасап жүр. Нарын құмының шығысына жіберілген бақылау, барлау үшін жіберілген қосындар бейқам болды. Орданың айналасына мықты бақылау қойғанмен, үлкен жолдар бойына қатаң бақылау немесе торауыл болмады. Жалпы, соғыс барысында барлау, торауыл, тосқауыл секілді әскери амалдар қолданылды. Соның нәтижесінде Орал казак әскерінің, ханның талай тыңшылары ұсталған да болатын. Қазанның басында Өзен әскер линиясының командирі Сумкин жіберген 2 казакты

исатайлықтар тұтқындап алған. Орал әскері көпке дейін көтерілісшілерге көп тыңшы жіберсе де, олардың мекені, күші, қимылы туралы нақты, толық мәлімет ала алмаған. Тек Нарында тұрған билеуші ғана оқтын-оқтын рапорт жіберіп тұрған. Бұл көтерілісшілерде аз болса белгілі бір әскери тәртіп, тактика барлығын бақылау мақсатын күзет, тосқауыл болғанын көрсетеді. Деректер көтеріліске татар-қарақалпақ, орыс солдаттарының да қатысқаны жөнінде мәлімет береді. Мысалы, Исатайдың 2 татар жәрдемшісі болған. Сондай-ақ поляк тұтқындары да көтеріліс сапында болған. Бұған қарамастан көтерілісшілер күші бытыраңқы еді. Көтерілісшілер Жасқұста, орда түбінде жатқанда Орынбордан шыққан подполковник Геке Кулагин қамалына келіп, жағдаймен сырттай танысып, 26-қазанда Өзен әскерінің Сары айдын қасындағы Глинянский бекінісіне келеді. Бұнда Геке Исатайдың Жәңгір ханмен келіссөз жүргізуі әншейін уақыт өткізу негізгі ойы – Жайық өзені қатқанша жиналып, жорыққа кесел болатын мал, дүниелердің бәрін жойғанын, тыққанын естиді. Көтерілісшілердің тек шағын қостары бар, қойларын сойып алған, жылқыны да іріктен жолға жарамдысын ғана қалдырған көрінеді (37:203). Исатайдың жоспары су қатысымен хан ордасын шауып, жігіттерімен Жайық өтіп кету болды (7:203). Бұл ой сірә ханға да белгілі болар, бірақ ол өз басын аман алып қалу амалымен әлек болды. Жәңгір Орынбор әскер губернаторына 27 қазанда /1837ж./ тағы да хат жазып, онда көтерілісшілер саны көбейіп бара жатқанын және олар хан ордасын барлық жағынан қоршап алғанын мәлімдеген. “Сонымен, - дейді, - хан қоршауда қалдым, мүмкіндігінше орданы айнала аралап, жеңіп қорғанмен бекітіп жатырмыз, ал, казак отряды мен тұрғындар бір аптаның үстінде күндіз-түні қатаң қарауыл жасауда”. Көтерілісшілер саны азайғанымен қатар, олардың қимылы тоқтамайды. Алаша руының Көшетер Құдайбеков басқарған шаруалары Өзен әскер линиясының орталығы Глиняны е шабуыл жасамақ болады, бірақ сәтсіз аяқталады.

Исатайдың жоспары мен ханның жағдайынан аз да болса хабар алған Геке, Жәңгір мен оның сыбайластарына қуат беру үшін негізгі отрядтың келуіне қарамай өзінің 2 казак қарауылымен Ордаға шығады. Келсе, хан мен сұлтандардың, билердің зәресі ұшып, естері кеткен, үміт үзген. Геке 1-қарашада Исатайға ұрысып хат жазайын дегенде Жәңгір қалшылдап: дөрекі, қатты сөз жазып, өршітіп алмаңыз, тіпті хат жазбай-ақ қойсаңызшы соған деп жалынады. Геке рапортында Исатайға хат

жазғанын губернаторге мәлімдеген. Онда губернатордың бұйрығын беру үшін және сөйлесу үшін Исатайды ең басты адамдарымен Ордаға келіп, жолынуын талап еткенін айтады. Исатай 2 қараша күні Гекеге жазған жауабында, оның Ордаға келуі өзі үшін қатерлі екенін, өйткені 31 қазанда 100 көтерілісшіге хан адамдары шабуыл жасап, бірталай шығын болғанын және 1 қарашада да осындай шайқас болғанын жазған. “Бұл шайқас барлаушылар мен тосқауылдық кездесу болар. Ал, жалпы, тыныштықтың орнауы үшін, - деген Исатай одан әрі, көтерілісшілер ханға өздерінің өтінішін жіберді. Осыны орындау келісім, - дегенді аңғартады”. Сонымен көтерілісшілер көп уақытын сөйлесу, өтініш жазумен босқа өткізеді.

Хан мен Геке көтерілісшілерді алдауратып сөйлесе жүріп уақыт оздырумен қатар, өз қарауындағы әскерін соғысқа дайындай береді. Жан-жақтан ордаға қашып келген ханның сенімді адамдарынан Геке бөлек отряд құра бастады. Бұған сұлтандар, байлар, билер мен олардың адамдары кіреді. Бұл уақытта көтерілісшілерге қарсы ішкі тарапқа жан-жақтан патша әскері құйылады. Астраханнның бірінші полк командирі полковник Алиевтің басқаруымен 300 солдат зеңбірегімен Жасқұсқа шығады. Полковник Меркульев Жаманқұмға барып, көтерілісшілердің 40 семьясын тұтқындайды. Бұл хабар орда түбіндегі көтерілісшілерге жеткенде олардың қатары қожырай бастады, Исатай ыдыратып алған өз қосындарын жинамай, 300 ғана адаммен 5 қарашада Жасқұстан Жаманқұмға шұғыл кетеді. Сөйтіп, он күндей орданы қоршаудан, келіс сөзден нәтиже болмайды. Көтерілісшілер 8 қарашада Жиделіде Меркульев отрядын қоршап, айнала өрт қойып, жүргізбей, ақырында шабуыл жасап, екіге бөлу қауіпін төндіреді. Полковник әуелі келіс сөзбен алдарқатып, кетіп қалмақшы болады. Бірақ шаруалар: “Бізге не қыласыңыздар да мейліңіз, әйел, бала-шағаға, кемпір-шалға тимеңіз”, - деп шарт қояды. Амалы таусылған полковник, өз әскерін сақтау үшін тұтқындағы ауылдары малымен босатады.

Шала сауатты полковник Меркульевтің 9 қарашада Ақбалық мекенінен жазған рапортында көтерілісшілер үюлі шөпті өртеп басқаларына жиналуға белгі беріп, көп кісі жинап, біздің ізімізге түсті, қудалап бізді бөлшектеп жібере жаздады дейді. (9:305) Меркульевтің отрядын көтерілісшілер өкшелей, солдаты бар, зеңбіректі отряды қаша қорғануға мәжбүр етті. Гекенің губернаторға берген рапортында Меркульев көтерілісшілердің қысымынан амалсыз линияға қарай

шегінді. Содан бағытын біліп, байланысып, өзіме отрядтын қосып алдым деген.

Бұл кезде Астраханнан 300 әскер зеңбірегімен және шығып, жолшыбай көтерілісшілердің басқа тобымен кездесіп, Ордаға қарай асықты. Бытыраған көтерілісшілер топ-топ болып әр жаққа тарап, әркімнен өзінің кегін, өшін алуға кетті. Бұлардың ішінде Ахмеров, Аминов, Фатколла секілді Қарақалпақ шаруалары болған. Бірақ, қалмақ, татар, қарақалпақ, орыс байлары мен Астрахань басшылары бар кінәні көтерілісшілерге жауып, кейін қазақ шаруаларынан таланған малдарын өндіріп беруді талап етеді. Подполковник Геке 450 адамымен 7 қарашада Ордадан шығып, “Теректі” қонысына қарай жүреді. Жолшыбай ол линиядан келген 234 адамнан құралған бір отрядты, одан кейін 2 зеңбірекпен келген 40 солдатты қосып алады. Геке 12 қараша күні Теректі құмына жетіп, кешіне Меркульев отрядымен кездесті. Сөйтіп, ол 400-ден астам хан адамына 700 солдатты және көптеген хандық адамдарды жиып алады. Енді жазалаушы отрядтардың негізгі күші біріккен, олардың жалпы, саны 2 мыңнан асады. Геке ергеңіне Жаманқұмға жетіп, көтерілісшілерді іздестіріп, қолға түскендерден Исатай болмай шығады, ол 25 шақырым жердегі Тас төбеде /Тас оба деп те жазылған/ деген мәлімет алады. Түнгі 2-де Геке 2000 әскерімен Бекетайдан аттанып, 15 қараша күні таңда Тастөбеге келеді. Геке әскерімен Тастөбеге жақындағасын төрт шақырым жерде көтерілісшілердің қалың тобын көреді, олардың жалпы, саны 500 адамдай көрінеді. Ал, Гекеде қарулы 2 мыңдай адам, зеңбіректер. Бірақ көтерілісшілер өздерінен бірнеше есе басым күшті көріп саса қоймайды. Гекенің губернаторға жазған рапортында: - олар аттарына мініп, көлденең деп ойнақтатып, жазалаушылар мен күреске әзірлігін білдіргендей болады, - деген. Геке өз әскерін сапқа тұрғызып, екі зеңбірегін көрсетпей қалақайлап қояды. Көтерілісшілер шабуылды өздері бастайды, әуелі мергендер шығып қатарлана бірнеше рет мылтық атады. Патша әскері бұған қарсы зеңбірек атады, бірақ көтерілісшілер оған үркей қоймайды. Казактар, Гекенің айтуынша, тықыршып шыдамай, команданы тыңдамай алға ұмтылғыштап, шайқасуға асықты, - дейді. Зеңбіректен нәтиже болмағасын солдаттар командамен атақаға ұмтылады. Бірақ, - дейді бұдан әрі Геке, - атқа жақсы отыратын және найзаны шебер ұстайтын киргиздер (қазақтар И.К.) солдаттардың қатарын қаусата береді. Солдаттардың ә дегенше пысы басылып,

қарқыны қайтып, сапы ірі бастайды. “Біздің арамызда абдырау пайда болды”, - дейді одан әрі Геке. Кейін ол – біз күйреу алдында тұрдық” деп мойындады. Жазалаушыларға жеңілу қауіпі төне бастайды. Геке бұны сезген, күш алу үшін шапшаңдатып 2 зеңбіректі көрсетпей жакындатып бір дөңнің басына әкеліп алады да, жақыннан туралай картель пен дөң басынан атып, тигізе алмай, сосын дәл көтерілісшілердің қалың тобына залппен 2-3 реттен дәл атады. Сол жерде көп адам шапқан жусандай жайрап қалады. Табанда көптеген көтерілісшілер қаза болады, жараланады. Исатайлықтардың аралары ажырап, қатары бұзылып, саптары сетінеп, реттері қожырай бастайды. Сол уақытта бұны көріп солдаттар есін жиып алады. Гекенің бұйырығымен олар тағы да атақаға шабады. Қатары селдіреген көтерілісшілер амалсыз кейін бұрылады. Исатайдың оң қолына оқ тиіп, аты жараланады. Ол атын ауыстырып, қайта ұмтылғанша көтерілісшілер шегініп баратады. Бұл соғыста 50-60 адам өледі, ішінде Исатайдың 20 жасар баласы Ақай да бар. Өзінің бір мақаласында А.Якунин оның аты Ақай деп жазған. Солдаттар кері шегінген көтерілісшілерді 7 шақырымдай қуып, шаршап, кері негізгі тобына қайтады. Геке бұл шайқасты толық жеңіс деп есептемейді. Орал әскерінің төменгі дистанциясының бастығы Акутинге жазған хатында Геке: біз күйреуге аз-ақ қалдық – деген. Көтерілісшілердің бұл ұрыстағы жан қиярлығына, батылдығына Геке өте таңқалады. Тас төбенің қасында 7 шақырым “Қос құлақ” деген жерден ол соғыс губернаторіне жазған рапортында – көтерілісшілер “өздері мен семьясын қорғаймын деп шамадан тыс іске, зеңбірекке қарсы батылы баруы, олардың соншама ашынғандығын көрсеткендей” – деп мойындайды.

Көтерілісшілердің ыдыраған топтарын бұдан кейін де Исатай біріктіріп, қайта құрамақ болады. Бірақ шаруалар әр жерде өзінше күресіп жатады.

Патша мен хан адамдарының қудалауынан жасырынып, Исатайлар Жайық асамыз деп бірталай адамдарынан айырылады. Исатай борандатып Жайыққа жақын тұратын Құрақ Маябасов деген азаматтың үйіне келіп: “бізді Жайықтан өткіз, жолын білесің?” – деп өтінеді. 1837ж., 13 жетоксанда Құрақ бұларды Жаманқала қасындағы “Сарытоғай” жағасына келіп, көк мұз үстіне киіз төсеп Жайықтан өтеді. Бұлар 50 шақты адам, жолай Сүйін деген қосылған, ол түйесі жығылып

кейін қалады. Сол арада жолды қарауылдап жүрген 2 казак келіп, мылтық атып, отряд шақырады да, Сүйінді ұстап алады, қасындағы 2-3 адам тоғайға тығылады. Сүйін Текеге барғасын Жайықтан кімдер өткенін айтады. Исатай әккі Баймағанбет сұлтанның отрядын “із тастап” адастырып, екіге бөлінеді де, құтылады. Бірақ, Жақия бастаған топ, Шектінің Шонты Жамантаев ауылына барып, 12 кісі паналап еді. оларды ұстап береді. Олардың ішінде Исатайдың әйелі Несібелі, екі ұлы Жақия, Дінбаян, Есмайыл, Сүлеймен Өтеміс ұлдары, балдызы Бағлан. Еділ Сартұлының балалары Ерше, Нұрша, т.б. бар. (12:476) Жігіттерін Текеге жөнелтеді. Несібелі мен Дінбаянды губернатор Баймағанбет қарауынан Нарынға Жәңгір ханға жібертеді.

§4. Алшын даласындағы шаруалар қозғалысы

Нарыннан келген Исатайды Кіші жүз шаруалары бірден қолдап көтеріліске шықты. Енді соның себептеріне қысқаша тоқталайық. Шаруалар қанаушы, озбыр би, старшиндар мен сұлтандарға қарсы ашық күреске бұрыннан-ақ шығып жүрген. Озбырлыққа шыдамаған шаруалар 1833 жылы №12 дистанция бастығы С.Өтеулинді өлтірген еді (39:2) 1833 жылы сұлтан Әли Жолбарыс ұлына қарамағындағы шаруалар салық төлемей, бағынбай наразылық білдіріп, содан ол Шекара комиссиясына шағым етуге мәжбүр болған. (40:2) Ыза кернеген шаруалар Кіші жүздің орта бөлігінің билеуші сұлтаны Жүсіп Нұралиевтің өзіне шабуыл жасап, өлтірмек болғасын, патша әкімшілігі арнайы әскери команда бөліп, қорғаған. (41:3).

Кіші жүзге шектен тыс алым мен озбырлық әрекеттері үшін шаруалар өздерінің би, старшиндарын, сұлтандарды өлтіруге дейін барған. 1837 жылы күзде елден алым жинауға шыққан сұлтан Сүйінішқали Мақмұтовты шаруалар өлтірген. Сол кезде алым-салық жинай елге шыққан Бүркітов деген сұлтанды да ыза кернеген шаруалар өлтірген. Бұл фактілер Кіші жүзде тап күресінің шиеленісіп келгенін көрсетеді. Бұл секілді наразылық, бас көтеру әр жерде болып тұрған. Бірақ олардың күші мен қимылы біріктірілмеген.

Сонымен қатар, патша әкімшілігі мен Орал казак әскерінің қиянатына қарсы наразылықтар Кіші жүзде жылдан-жылға өрістеп, жайыла бастайды. 1831-1832 жылдардың өзінде Жайық пен Елек өзендері бойындағы атақоныстарынан айрылған табындар мен шектеулердің патша үкіметіне наразылықтары күшейіп, бұл рулар атакты батырлар Жоламан Тіленшіұлы және Асау Баракұлының басшылығымен отаршылдарға бағынбай соғыса жүріп, оңтүстікке шегінген болатын. Бұларға қарсы патша әскері шығып, Баймағанбет сұлтанның бастауымен наразы ауылдарды Борсық құмдарына дейін қуып барған.

Бұл секілді наразылықтар, үкіметке бағынбай, Жайық бойынан тыныштық пен теңдік таба алмағасын Шың, Үстірт, Сам далаларымен Жем өзені жағына көшіп барулары кейінде де болды. Әсіресе 1836-1837 жылы Орал линия тұрғындарының озбырлығына шыдамай көптеген қазақ ауылдары көше бастады. Кіші жүздің батыс бөлімін билеуші Баймағанбет сұлтан Орынбор басшыларына: осы жылы менің

қарауымдағы қазақтар менен босану /яғни, тәуелсіз болу үшін/ өзара жиі кеңесуде еді, содан бірқатары линиядан көшіп кетті, - деп мәлімдеді (42:5).

1837 жылы 5 тамыздағы рапортында Баймағанбет сұлтан Байбақты Тана руларының 15 шақты би, старшиндары бастаған ауылдар Жайық өзені өңірінен көшіп Хиуаға кетті, - деген. Жем, Сам, Үстірт, Маңқыстауға қарай көшкеннің бәрін патша чиновниктері Хиуаға өтті деп есептеп, оларға деген өшпенділікті күшейте түсетін. Тіпті, Сам, Үстірт даласына қарай кеткендердің бәрін патша әкімдігі Хиуаға кетті деп санап, олардың неге кеткен себептерін анықтаумен әуреленбеді. Баймағамбет аталған рапортында, 17 басшы адамдарының тізімін береді. Олардың көбімен алда кездесетін болғандықтан, атай кетейік. Ол Байбақтының Қарабала бөлімінен Күндекер Ақбаев, Нарынбай Кошқаров, Өгіз Баркенов т.б. туыстарымен, Тоқсаба бөлімінен Айдекен ұлдары; Көшпен бөлімінен – Төлебай, Исбет Тайлановтар, Тана руының Қараман бөлімінен – Ж.Ниязов, Берсүгір, Сүгір; Сұлтан Сыреке Сүйіндіков (43:2).

Қырдағы отряд бастығы жүзбасы Иванов 1837ж. 23 маусымдағы рапортында Тама руынан Амангелді бастаған 19 кісі, Шекті руынан Сапар Төлегенов бастаған ауылдар линиядан қашып, оңтүстікке көшуге елді үгіттейтінін мәлімдеген. (44:3) Бұлардың бәрі Кіші жүздің Орта бөлігі билеушілерінің қанауына ұшырағандар еді. Бұл секілді отарлық езгі мен феодалдық қанауға наразы болып, қарсылық білдіріп, көшкен ауылдар көп болды. Бірақ, олардың басын біріктіріп, үлкен бір ұйымдасқан күшке айналдырушы, жетекші, басшы болмады. Наразылықпен көшкен бұл ауылдар ашық қимылдар да жасамады. Сондықтан революцияға дейінгі авторлар Кіші жүзде 1836-1837 жылдары ашық көтеріліс, қалыптасқан қозғалыс болмағанын, қайта тыныштық болғанын көрсетеді. Бұл өңірдегі белгілі адам сұлтан Қайыпқали Есімов осы кезеңде қарулы қозғалыс бастағаны туралы дерек кездеспеді.

Сонымен, Кіші жүзде 1837-1838ж.ж. шаруалардың патша әкімшілігіне, билер мен сұлтандарға жалпы наразылығы күшейіп, ыза керней түссе де, ол ашық, ұйымдасқан қарсылыққа ұласпаған. Бұларды біріктіріп, басын қосып, ұйымдастыратын тәжірибелі, сенімді қайраткер болмады, - дейді Шахматов В. Екіншіден, наразы топ құрамы – шұбар. Олар отарлық езгіге наразы сұлтандар, билер, әрі феодалдық қанаудан

қашқан шаруалар. Олардың басты жауы – патша әкімшілігі, Баймағамбет, Жүсіп т.б. сұлтандар мен билер, байлар, помещиктер, көпестер.

Исатай мен Мақамбет Баймағамбет әскерінің қудалауымен Тайсойғаннан 25 адам жолдастарымен шығып, Сағыз өзеніне қарай жүріп, 1838 ж. 21 қаңтарда жолшыбай Сайқұдық деген сорда Маңғабай Тұрлыбаев /Кете/ деген шаруаны кездестіреді. Қуғыншыларға бұлардың жолын айтып қоюынан қауіптеніп, Исатайлар Маңғабайды өздерімен бірге ала кетуге мәжбүр болады. Исатайлар 60 ат косағында, Сайқұдықтан Барлыбай бейтіне жетіп киіз үйде түнейді, ертеңіне Сағыз өзеніндегі “Бұрма” сайына қонады. Таңертең, яғни, 23 қаңтарда “Қоянды шоқа” тауына қарай жүріп, Сағыз бен Қайнар өзендері арасына түнейді. Келесі күні Бесқұдық үстімен Иманқара тауына кідіріп, одан әрі Жылгелді жазығына, Жем өзені қасына қонып, жараланған биені сояды (45). Осы түнде Маңғабай қашып шығып, көргенінің бәрін айтып келеді (46:379).

Патша әкімшілігі мен Баймағамбет сұлтан отрядтар шығарып, тыңшылар жіберіп, ішкі тараптан шыққан көтеріліс басшыларын іздеп, алас ұрса да, ұстай алмайды. Бұндағы басты себеп, отарлаушылармен топпен жергілікті билеуші топқа қарсы шайқасып, қажып келе жатқан көтерілісшілерді мүсіркеп, елдің ат, көлік, киім, киіз үй, тамақ беріп, көмектескендігінде. Қаракөл, Қарабау, Тайсойғанда бір айдың үстінде болғанда оларды ешкім ұстап бере қоймады. Бұл Исатайды ұстап берушіге Баймағамбет 2000 сом “сыйлық” беретінін де жариялады. Сонда да оны ешкім көрсетпеді. Дегенмен сұлтандар мен билер жағынан тіміскілеу, іздеу тоқталмады. Амалсыз Исатайлар күш жинап, қайта күреске шығу үшін ел аралап, Борсық құмына қарай тартты. Олар шектінің Шүрен, Назар рулары отырған жерлермен Желтау, Доңыз тау, Шатыркөл үстімен әрі өтті. Билеуші топтың тиым салуына, қорқытуына қарамастан көтерілісшілер Желтауға кеткен Құлан Жүсіпов деген бидің ауылында паналайды.

Исатай бұл жерге келіп ханға қарсы күресу үшін үлкен жұмысты бастады. Қасындағы жолдастарын жан-жаққа, әр ауылға, ру-рудың мекендеріне жіберіп, үгіт жұмысын күшейтеді. Мақамбет Доңыз тауындағы ауылдарға келіп үгіт жүргізіп, өздерінің соңғы жылдарындағы күресін әңгімемен де, өлеңмен де жеткізеді. Шаруаларды қарулы күреске жұмылдырып біріктіруде Мақамбеттің

еңбегі зор болды. Ол өзінің “О, Шонты би, Шонты би!” деген т.б. өлеңдерінде күрестің мақсатын ашып, өздерінің басынан өткен қиындықтарын баяндап, Исатайдың қажырлы үлкен еңбегін көпшілікке паш етеді. Екпінді, рухты Мақамбет жырлары шаруалардың көкейіне орын алып, жігерлендіреді.

Бұл кезде патша әкімшілігі мен Баймағанбет алыста жатып алас ұрып, Кіші жүздің оңтүстігіндегі билерге әлсін-әлі хат жазып, Исатайды ұстап беруді талап етеді. Доңыз таудағы Байтарин Изамбет деген биге, “Исатай сіздің қарамағыңыздағы ауылда 10 күн жатыпты, неге ұстап бермейсіңдер”, - деп байбалам салады. Шынында да, тыңшылардың жеткізуінше, Исатай 1838ж. 18 наурызда Байтөре ауылында болады, ал ұстап береміз деп уәде берген билер оны істемейді. (47:450) Баймағанбет оларға Исатай үшін 2000 сом сыйлық беретінін, 12 қаңтарда жазғанын тағы еске салады. Ал, егерде оны ұстамасандар ауылдарың өткен жылғы Бозашыда адайларды казак-орыстардың талқандауындай хәлге ұшырайсындар деп қорқытады.

Онымен қоймай Исатай, Мақамбет жүрген жердегі ауылдардың билеріне шекара әкімшілігі, Баймағанбет пен сұлтандар арнайы кісілер жібереді, тыңшылар қояды. Баймағанбет өкілдері билерге келіп, Исатай адамдарын ұстап беруді айтады. Бірақ, көтерілісшілер бұл уақытта қалың көпшіліктің құрметіне бөленген. Оның үстіне мұндағы ауылдың көбі патша әкімшілігінен безініп келген, Баймағанбет секілді. Сұлтандарды шекара әкімдерін жаратпайтын. Сондықтан, бұл істі жүзеге асыру қиын еді. Губернатор Перовский Исатайды ұстау үшін төменгі Жайық бойына 1838ж. наурызда өзінің көмекшісі полковник Данилевскийді жібереді. Оған бір әскери полкты қоса беріп, Жайық линиясын күшейтіп, Исатай адамдарының қимылына кесел жасауды міндеттейді. Дегенмен Жем бойындағы Шектінің билері Төре, Баджан Кидаевтар Сұлтан Аспандияр Сюгалинге Исатайды ұстауға келісім береді, бірақ ретін таба алмаса керек және ел қамқорлығын да тия алмайды. Көрші ел Исатайға азық, түйе, қазан, киіз үй, ал, Құдайберген Тәңірбергенов 2 жақсы ат береді. Наурыз айы мен сәуірдің басында Ерсары Тәңірбергеновтың үйінде Исатайдың 15 жолдасы тұрады. (48:459)

Баймағанбет сұлтан Алаша руының бір басқарушысы Сарыбөпе Кенжегаринді, Сатай Кенжегаринді, Сарықожа Сарыбөпиновты №3,4 дистанция бастықтары Мырза, Өтебай дегенді т.б. адамдарын

Исатайлар артынан тағы жібереді. Соңғы екеуінің 10 наурызда берген рапорты бойынша Қарабау, Қаракөлден бастап Сарыкөлде, Ақтамда, Шошқа көлде болып, 2 кісіні ұстаған. Жакып Айшуақов сұлтан өзінің 56 кісісімен Тайсойғаннан Барлыбай, Бұрмасай, Қоянды шоқа, Итқұдық, Иманқара мен Шыңкелдіге дейін барып, Исатай Үстіртке асты, Қайыбалды қосылды депті. Өз тыңшыларының мәліметі бойынша 1838ж. 30 сәуірде жазған рапортында Баймағанбет “Исатай 2 жолдасымен Шошқа көлден кетіп, 25 наурызда Б.Тоқмановпен Ерші, Карта, “Оймауыт” деген жерде тұратын Жүсіп Құланов деген бидің, ауылына барды. Одан әрі Шекті руының Кенегес бөлімі тұрған Бұлқын мекеніне кетті. Ал, Исатай үш адамын Қайыбалды жіберді. Бәрі де шаруаларды көтеріліске шақыруда” – деп жазады. Бұл Исатайдың қызу қолға алған көп жұмысының бір елесі ғана.

Шектінің ішіне тыңшылықта жүрген Батырхан Шахмарданов деген татар молданың айтуына қарағанда Исатай мамыр айында адайларға барып, өз жәйін айтады. Сол жерге Қайбалді де келіп, рулардағы әр аталықтан 100 атты адамнан жиналсын деп ұйғарып, бұйрық береді.

Исатай Төлеген Серекенұлын “Қара қазан”, Сары бала қамы үшін” Шеркеш, Ысық, Таз руларының ауылдарына жіберіп, өзінің үндеу хатын жариялады. Сағыз бен Ойыл өзендері арасында тұратын бұл рулардың ауылдары Исатай үндеуін естіп, толқи бастайды да, “Топырақ шағылға” көшеді. Шеркеш руының кейбір ауылдары батыс жақтан Ойылдың арғы бетіне көшеді. (49:514)

Орынбор саудагері Деевтің осы кезде ел арасынан келген кісілерінің мәліметінше Табын мен Тама руларының ауылдарында да толқу күшейді.

Исатайдың бұл аумаққа келгендегі қолға алған басты мәселесі – бұрын ру араздығымен бірін-бірі барымталауда болған рулар мен адамдарды бітістіріп біріктіруі болды. Осы күнге дейін ел аузында сақталған және Ығылман Шөрек ұлының "Исатай - Мақамбет" дастанында баяндалатын ру таласын тоқтату туралы Исатайдың көп қызметі архив материалдарымен қуатталып отыр. Әлімұлы мен Адай арасындағы араздықты тоқтатып, барымтаны тыю, келістіру үшін Исатай Сам даласына кетеді. Сөйтіп, аз уақыттың ішінде патша өкіметіне наразы азаматтардың басын қосып, жаңа қол құрады. Исатай шаруалардың саяси көзқарасын, ескі түсініктерін ескеруге де мәжбүр болады. Бұл жақта дүбірге Қайыбалды сұлтан мен оның артына ерген ел

де қосылады. Қайбалды Есімов 1827-1829ж.ж. шаруалар қозғалысы басқарып, ел ішінде Жөңгірге, Баймағанбетке, патша әкімшілігіне қарсы күрескер ретінде белгілі еді. Патша әкімшілігі, бастығы Перовский болып Қайбалдыны “сатқын”, “бүлікшіл”, бақ үшін таласқан карьерист т.б. неше түрлі теңеулер мен балағаттап, онымен байланысты тиым салған. Қайбалдымен байланысқаны үшін Новоалександровский бекінісінің коменданты губернаторден сөгіс алады. Бұл әрекеттерден хабардар Қаразым ханы Қайбалдыны Кіші жүздің оңтүстік бір бөлігіне хан етті. Бұл кездегі Қайбалды қызметін нақтылы зерттемесе де, біз тарихшымыз В.Ф.Шахматов оның қозғалысын бір жылдары “монархиялық қозғалыс” дей салған. Бұл әлі де нақтылы зерттеуді керек ететін мәселе. Ал біз қарап отырған тарихи кезеңде Қайбалды мен оның қарауындағы ел патша чиновниктерінің 1836-1837ж.ж. Адай ауылдарына істеген сорақылықтарына қарсы көтерілген. Бұл ұлт-азаттық күрестің бір буыны еді.

Сонымен екі жақтан бірдей қаналған шаруалар патшалық өкіметке қарсы күреске көтерілді. Бұл қозғалыста шаруалардың таптық мүддесі мен ұлт-азаттық күресінің мақсаты үштасып жатты. Жаңаша қарасаңда бұл екі ағымды жасыра алмайсың. Қозғалысқа шаруалар, билер, балықшылар қатысты. Қозғаушы күштерінің шұбар болуы, оның нашар ұйымдасуына әкелді.

Бұл көтеріліске Шонты Жамантаев, Мәстібай Тоқалов, Төлебай т.б. қатысып, басынан бастап-ақ тыңшылық қызметін атқарады. Шонты би 8 маусымда сұлтан А.Сүгалинге көтерілісшілер Табынның Шөміш тактасының ауылдарында Жем өзені бойында “Көкпекті жазығында” 100 шақты кісі екенін мәлімдеді. Қайбалды, - дейді Шонты би. Байұлының азаматтарын өз қатарына шақырып жатыр. 20 маусымда ол айтқан жеріне келмесек біздерді атының тұяғымен таптаймын, - деп қорқытады, - деп мәлімдеген. Ал, Исатай бұл кезде Оймауытқағы Жүсіп Құланов ауылына кісі жинауға кетті, - деген. (12:549)

Орал казак әскерінің наказной Атаманы генерал Покотилловтың Орынбор губернаторіне берген 1838 жылғы 24 маусымдағы мәлімдемесіне Кіші жүз даласына жіберген жансыздарымыздың баяндауынша Исатай, Мақамбет, Үбі, Сарт Еділ ұлы Әлімұлының Назар ауылында, қарауында 500 кісі бар деп жазған. Ал, мамыр айында Үшбөкенбайда оған Қайыпқали келіп қосылды. Бұлардың жиынының мақсаты – барымталасқан қазақтарды біріктіру, - деп атаман, одан әрі

“Исатайдың да, Қайыпқалидың да линияға зиян келтіру ойы жоқ” – деп қорытады. (13:24) Бұны анықтау үшін Қайыпқалиға “қызына құда түсу” сылтауымен Қара Шигазин деген сұлтан барып келген.

Қайыпбалды Байбақтының Төлебай, Күндекер, Жұмыр, Сасық, Төрәлі деген билеріне жазған хатында қаруланып, жолға азық алып, әр үйден бір-бір азамат келуді міндеттеген. Бұл қағазды Төлебай Баймағанбетке жеткізеді. (52:544)

Баймағанбет сұлтан өз тыңшыларының мәліметіне сүйеніп, “Исатай Адай, Табынның Шөмішті бөлімінен т.б. рулардан 2000 кісі жинап “Көкпекгі” де жатыр. Исатай өзі Шектінің Тілеу, Қаракесек, Қабақ бөлімдерін аралап үндеу таратуда” деп Орынбор Шекара комиссиясына мәлімдеген. (53:6)

Исатай туралы Жәңгір хан да мазасызданып, оның жүріс, әрекетін білу үшін Кіші жүзге тыңшыларын жіберіп отырды. Ішкі тарапқа да бақылауды күшейтті. Ханның сенімді адамының бірі – старшина Сарықұл Жайлауов Исатайға Түркменбай /Жаппас/ деген шаруа Кіші жүзге саудамен барып, (54) жолыққанын, батырдың Қойбас, Жақсығұл, Сарт /Жаппас/ деген Ішкі Орда адамдарына хат жазып, сәлемдеме жібергенін мәлімдейді. Сонымен қатар, Исатай киім-кешек т.б. нәрселер, Жақияның әйеліне посылка жібергенін айтады. Сөйтіп батыр ішкі тарап шаруаларымен де байланысын жандандырып, “мені ұмытпағандар дайындалсын” – деп үгіт таратады. (55:6) Надір Қашқынұлы секілді көтерілісшілер бұл үндеуге тағы да рухтанып, ат сатып алып, күреске дайындалады. Біз, - дейді, - жанағы старшина “тым үлкен қорқыныштамыз, біз жіберген шпион оралып, Сағыз өзенінің басында 2800 адам келгенін”, - мәлімдейді. (56:6) Исатайдан ішкі тарапқа Мастек Ақмет ұлы деген Ноғай келіп, “қимылсыз отыруға болмайды” деп насихат жүргізеді. Теректі қонысынан түскен мәлімдемеде ішкі хандықта сол кезеңнің тағы да шиеленіскенін көреміз. Қызыл-құрт руының адамдары Исатай көп әскермен Ішкі тарапқа өтетінін баяндайды. Шошақ Күнтуған ұлы дегеннің жауабында “Исатай Кіші жүзден үзіліссіз хабар жіберіп отырады” – деген.

1838 жылғы қозғалысқа қатысқан Өтебай Бекетов дегеннің мәлімдеуінше Табын руының ауылында көтерілген 400 адам жиылған. Ойыл өзені маңындағы “Қисық Там” деген жерде Қайыпқали сұлтан, Жүсіп /Назар бөлімінен/, Құдайберген /Кете/, Есет /Алтыбас Алаша/, Науша батыр т.б. 600 адаммен болғанын айтады. (57:12)

Көтерілісшілер арасына патша әкімшілігі де өз тыңшыларын үзіліссіз жіберіп отырады – дедік. Олардың бірқатары өз әкімдерінің ыңғайына жығылып, көтерілісшілер Жайық өзені бойындағы тұрғындарға шабуыл жасамақ деген пікірді де айтып келеді. Бірақ, бұл арандатуға мән берілмеген. Шынында да көтерілісшілердің негізгі мақсаты патша өкіметінің сенімді билеушісі Баймағанбет секілді сұлтандар билігіне қарсы бағытталған. Олардың қимылы кейін осыны көрсетеді. Орыс тұрғындарына ұрынбайды.

Орынбор соғыс губернаторы Перовский бұл көтерілістің себебін анықтауға талпынбай және мәселені бейбітшілік жолымен шешуді ойланбастан тағы да әскер күшін дайындап, енді Кіші жүзге жан-жақтан полковниктер бастаған жазалаушы отрядтар шығарады. Баймағанбет сұлтанға көмекке полковник Геке бастаған отрядты жібереді. Профессор Ж.Қасымбаев кітабында 1838ж. 2 июльде (дұрысы 12.07.38ж. И.К.) Гекенің регулярлы әскері мен Жәңгірдің жарлығымен құрылған отрядтардың біріккен қимылы 2 жылға созылған күрестің тағдырын шешті – дейді (58:106). Бұл фальсификация. Жәңгірдің Кіші жүзде билігі жүрмейді.

Геке Орынбордан бір отряд пен шығып, 1838 жылы 8 шілде күні Илецкая Защита бекінісіне келіп қонады. Одан бір топ әскер және қосып алып, 9 шілдеде 40 шақырым жүріп, Баймағанбет жолшысымен кездесіп, отрядымен үлкен Қобда өзенінің жағасында түнейді. Бұл уақытта Исатай қолының Қиыл өзеніне келуімен байланысты Баймағанбет өз командасымен Геке белгілеген жерге Қиыл өзеніне келе алмай, “Ешкі қырған” өзені жағына кетеді. Геке 10 шілдеде Қобда өзенін кешіп өтіп, оңтүстікке жүріп, сол күні кешкі сағат 7-де Баймағанбетпен кездеседі. (26:14) Сол түні екеуі әскерімен тағы 50 шақырым жүріп, таңда Ақбұлақ өзенінің жағасына келеді. Отрядтар демалады да, оның оң жағына күшті бақылаушылар қалқанын қояды.

Геке мен Баймағанбет қулық ойлап, Исатай тобына Балта деген Ысық руының адамын жансыз етіп жібереді. Сешімге кіру үшін Балта Ысық руының Қыдырғұл атасының билері атынан қағаз жаздырып, онда біз Ойылдан көшіп, Төс ағашта сіздей ерге қосылу үшін күтіп отырмыз деп жазылған (59:70) Бұл қағаз ертеңіне Исатайдың қалтасынан табылды. Балта Исатайларға Баймағанбет басқа ауылдарға салық жинауға командамен кетті деп теріс мәлімет береді де, өзі көтерілісшілердің екі топқа жарылып, бір тобы /көпшілігі/ бір күндік

қашықтыққа оңға кеткенін, ал Исатай шағын тобымен Ақбұлақ өзеніне қарай келе жатқанын айтып келеді.

Көтеріліс басшыларының бұл кезде қандай жоспары болғаны туралы нақтылы дерек жоқ. Дегенмен екі тобы да көтерілісшілер санын көбейтпек болған деген пікір бар. Бұл жөнге келеді.

12 шілдеде таңда Гекемен, Баймағанбет өскерін түнде жеткен Исатайдың Қожақмет Өтемісұлы бастаған барлаушылар тобы шабуылдап, 2 кісісін тұтқындап, ал Қожақмет сұлтан Сүгалинді найзамен жарақаттайды. Қалғандары есі кетіп лагеріне қашып келеді. Бұларды көріп Гекенің адамдары қобалжи бастайды. (60:50)

Кешікпей өзеннің қарама-қарсы жағасындағы биік қабағына 500 кісісімен Исатай келеді, дөңнен төмен түсін, жарқабаққа жақындайды. Геке, Баймағанбет тобы көтерілісшілерге зеңбіректен оқ ата бастайды, көтерілісшілердің 2 адамын өлтіреді, бірнеше кісіні жарақаттайды.

Бірақ көтерілісшілер абдырамайды. Баймағанбет өз командасымен өзеннен өтіп, зеңбірек атып, қарсы жүреді. Көтерілісшілер жаймен кері шегінеді. Баймағанбет адамдары шабуылдай түсіп, көтерілісшілер шегіне сытылып кетер болғасын, алдап, өтірік кері қашады. Бұлардың адамдарының “аз екенін” көріп және Баймағанбет тобының алдауратып кері шегінген тәсілін түсінбей көтерілісшілер ілгері ұмтылады. Бұл уақытта полковник Геке 2 отрядын сай, жылғамен жасырып, көтерілісшілердің екі қанатынан соғуға жібереді де, зеңбіректерді жақындатады. Сөйтіп, Исатай адамдары үш жақтан бірдей шабуылдап және жақыннан зеңбіректермен дүмпелейді. Зеңбіректің бірнеше оғы Исатай адамдарының қалың шоғырына түседі. 70-80 көтерілісшілер өледі. Амалсыз шегінуге тура келеді. Казак-орыстар мен Баймағанбет көтерілісшілерді жан-жақты қамап 15 шақырым қуады. Исатай өз адамдарының ең артында кейін қалғандарын қызғыштай қорғап, садақпен атып, найза мен қағып келе жатады. Ақырында оны Баймағанбет адамдары мен Балта опасыздың көрсетуімен жазалаушылар танып, оқ жаудырады. Бірақ, сауыт киіп алған батырға мылтық оғы дарымайды. Ал, ат пен қуып жете алмайды. Бұған ыза болған Хорунжин Петров атынан түсе, жерге жата қалып, Исатайдың атына оқ атып, жаралайды. Аты жаралы болған батырға көмекке Мақамбет пен Үбі келіп, кезек аттарын ұсынады, мінгесейік дейді. Бірақ Исатай оған көнбей “баламды сақтаңдар”, “өздерің қашып құтылыңдар”, - деп ілгері жібереді. Аз ғана көтерілісшілер Исатай

төңірегінде біраз соғысады, бірақ жаудың басым күші бұларды ығыстырып, Исатайды оңашалайды. Көп кешікпей Баймағанбеттің нөкерінен 3 адам аты жаралы болған Исатайды қуып жетіп, біреуі найзамен қағып, оны атынан құлатады. Жерге түскесін, жаяулай қолындағы қылышымен батыр 3 кісіні жолатпайды. Сонда Көпес Сүбулин деген артынан келіп, батырдың қылышын қолынан қағып түсіреді, сонда Табын Сетбай Игитов, Жапар Елекбаев, үшеуі жабылып батырдың қолын артына қайырып ұстап тұрады (61:140). Сол уақытта казак-орыстар да келіп, Исатай басы үшін жарияланған 500 сом ақшадан айрылғанға іші күйді ме, біреуі аттан түсе қала тұтқындаулы батырдың кеудесінен мылтықпен атып жібереді. Онымен қоймай Иван Богатырев деген урядник қылышпен өлген кісінің басын шауып түсіреді. Сөйтіп, есіл ер қанішерлердің қолынан азаттық үшін Ұлы күресте қаһармандықпен қаза болды. Орынбор, губернаторіне осынын бәрін баяндап жазған Геке, рапортының аяғында “Исатай ақырында өз ерлігінің құрбаны болды. (61:98) – деп мойындайды. Исатайдың қажырлығы мен ерлігіне, жолдастарын қорғаймын деп өжеттікпен қаза болуына дұшпандары да таң қалады”.

Геке мен Баймағанбет тобы ұрыс біткесін түнеген жеріне (Ақбұлақ өзенінің жағасына) қайта келіп, түстенеді. Сосын Баймағанбет 200 казакпен 2 зеңбірек алып манағы ұрыс болған жерге барып, өліктерге келетін көтерілісшілерді аңдып, ұстамақ болады. Бірақ, олар қаза болған 70-80 көтерілісшінің сүйектерін таба алмайды. Барлық құрбан болғандарды алып кетіпті.

Сөйтіп, патша мен сұлтандардың әскерімен алғаш шайқаста Исатай басшы қайсарлықпен қаза болып, көтеріліс басшысыз қалады. Патша өкіметі Кіші жүзге жан-жақтан жазалаушы отрядтар шығарып, көтерілген елдің зәресін алып, бас қосып бірігіп күш көрсетуіне барынша кесел жасайды. Әйгілі батыр басшысынан айрылған көтерілісшілер қатары ыдырай бастайды. Ел жөңкіліп оңтүстікке көше бастайды. Үлгірмегендері Мансуров, Падуров, Геке деген полковниктермен т.б. басқарған жазалаушы отрядтардың талауына түсіп, райынан қайтып, Баймағанбет, Жүсіп сұлтан правительдерді мойындап, бас июге мәжбүр болады.

Көтерілісшілердің жеңілуінің басты себебі – көтерілген шаруаларда бірлік болмады. Жоламан, Амангелді, Асау, Жылгелді дегендер т.б. бір топ елді басқарып, өз алдына жеке-жеке болды. Көтерілісшілердің

әлеуметтік құрамы да шұбарлау, араларында таптық мүддемен көтерілген езілген шаруалармен қатар, отарлық езгіге қарсы көтерілген билер мен кейбір сұлтандар болды. Олардың ішінде Төлбай, Балта, Қазы, Шонты би секілді сатқындар да болды. Бұл жолы да көтерілісшілердің айқын күрес программасы, күресу тәсілі болмады. Көтеріліс басшысы жазалаушыларды алдаймын деп жүріп, өзі алдауға түсті. Бұл кемшіліктердің бәрі шаруалар көтерілісіне тән құбылыстар. Күрестің айқын программасын, тактикасын тек ғылыми теория мен қаруланған жұмысшы тобының саяси партиясы ғана жасай алады. 1836-1838 жылдары шаруалар көтерілісінің тарихи ұлы маңызы – қазақ еңбекшілерінің таптық санасын оятып, жарқын болашақ үшін ауыр күреске шыңдады.

Сонымен, 1836-1838 ж.ж. шаруалардың антифеодалдық, антиколониалдық қозғалысы жеңіліспен аяқталды. Патша мен хан, сұлтандардың қарулы күші елді қанға бөктірді. Бірақ, көтерісшілердің бұл күресінің тарихи маңызы зор еді. Көтеріліс шаруалардың хан мен сұлтандарға, байлар мен хожаларға, патша чиновниктері мен офицерлеріне, орыс помещиктері мен купецтеріне қарсы жиналған ашу мен ыза, кек пен өшпенділіктің табиғи нәтижесі болды.

Ең алдымен, шаруалар бұл көтеріліс кезінде үлкен күрес мектебінен, саяси шынығу мектебінен өтті. Езілген тап бұрынғы әлеуметтік каналумен мына қарулы көтеріліс барысында үстем тапты жек көру, патша чиновниктері мен помещиктерді, сұлтандар мен бай-билерге қарсы бітіспейтін өшпенділігін көрсетті.

Көтеріліс еркіндік пен Жер, әлеуметтік теңдік пен тіршілік үшін болған кемшіліктерді шаруаларға айқындап, қазақ байлары мен патша өкіметі бір бағытта екенін көрсетті. Сондықтан шаруалар өз теңдігі мен бақытын тек “білектің күшімен, найзаның ұшымен” бір ауыздан сөз шығарғанда, біріккенде ғана алуға болатынына көзі жетті.

Исатай мен Есенгелдінің, Таңатар мен Қаратоғайдың, Ырсалы мен Көбектің, Ысмайыл Өтеміс ұлы мен Ысмайыл Қалдыбай ұлының Тінәлі мен Тәнидің, Айтас пен Мәстектің, Көбек мен Еділбайдың т.б. жүздеген көтерілісшілердің жанқиярлық ерлік істері езілген ұлттың, таптың талай ұрпағын, теңдік, еңбекші ел үшін тәрбилеуге үлгі болып келеді.

Патша өкіметі, хан-сұлтандар шаруаларды қатал қудалап, аюандық пен жазалап отырса да, езілген ұлт, тап көтеріліс соңынан Исатай мен

Мақамбет бастаған ұлы дүбірді еш есінен шығармай, көкірегінде ұза сақтап, ата жауымен тағы да алысуға жігерленді.

Шаруалар өздерінің көсемдері Исатай мен Махамбеттің, Қабланбай мен Қалдыбайдың:

Жетімдерге жерге берген,

Жесірлерге жем берген, - әділ ісін мәңгі ұмытпай, қастерлеп, олар істерін, есімдерін ардақтап келді, олар туралы талай өлең, жыр аңыз - әңгімелер шығарған. Өз заманының әйгілі жыраулары Мұрат Мөңкеұлы, Ығылман Шөрекұлы т.б. бұл көтеріліс, оның қаһарман басшылары, қарапайым көтерілісшілері туралы жырлап откен.

1838ж. шаруалардың азаттық күресі мақсатына жете алмады. Оған себеп көп еді. Патшалық авторлар бұл қозғалысты терең зерттей алмады; “бүлік”, “бунт”, Қайыпқалидың хан тағы үшін күресі т.б. дәйексіз пікірлер айтқан. Дұрысын айтуымыз керек, Совет тарихшылары Исатай көтерілісі тарихын байыпты зерттеп, ғылыми талдау жасап, ақ-карасын шынайы көрсетті. Дегенмен бұл мәселеге 50 жылдардың ызғарлы әсері болды, кейбір авторлар Қ.Есімовті бөліп тастады, көтеріліске билер тобы басшылық еткеннен жеңілді деушілер табылды. Бәрінен де В.Ф.Шахматов пен Е.Бекмахановтың сараптауы басым, тұжырымдары дұрыс болды. Ал проф. Ж.Қасымбаев аталмыш еңбегінде көтерілісті басқарған 16 би әлеуметтік жағынан қобалжып, кейбірі опасыздық жасады депті, дәлелі жоқ. Қарулы күрестің жеңілуіне Мақамбет идеологиясы, Жәңгірдің бұқараға әйгілілігі әсер етті, - дейді. Еш дәлелсіз (63:104). Исатайдың патшаның регулярлы әскері мен Жәңгір құраған отрядтардың 1838ж. 2 шілдеде біріккен күшімен соңғы шайқасы 2 жылға созылған қарулы күрестің тағдырын шешті, - депті.

Кіші жүздегі 1838ж. көтерілістің тез басылу себептері көп. Отарлық езгі мен феодалдық қанаудан қажыған шаруалардың билеуші топ пен отаршыға қарсы наразылық қимылдарын біз жоғарыда айттық: алым, салық көбеюі, отаршының талауы, қоныс салып, егін егуге, орманды, өзендерді, тұзды пайдалануға, балық аулауға, үй тұрғызуға тиым салғанын тағы еске салмасақ болмайды. Исатайдың отаршы мен оның қазақ сыбайластарына қарсы күреске шақырған 1838ж. үндеуі тез тарап құптау көбейді. Он екі Байұлы мен Жетіру тайпасының көп ауылдары толқи бастаған, бүкіл Кіші жүз бойына таралар түрі бар еді. Бірақ көтерілістің жеңілу себептері белгілі, дегенмен айта кетейік: бытыраңқылығы, әскери өнерді білмеуі, қару кемдігі т.б. Бұған

қосарымыз – көтерілістің біртұтас, бір мезетте берлесе болмауы да шешуші роль атқарады. Қазаққа қашанда бірлік, бірауыздылық, жалпы халықтық мүддені бәрінен де жоғары қою жетпейді. Бұл мезгілде бар күшті жию дегенің азаттық күресте басты роль атқаратын. Отаршыға қарсы Жоламан Тіленшіұлы күресін 1820 ж.ж. бастады, бірақ ол Табын руының бір бөлігін ғана басқарып, Исатайға қосылмай өз бетімен жүрді, сөйтіп линиясына жақындайды.

Көтерілістің аяғы тым ауыр қазалы болды. Халықтың бір кездегі өлермен, қасіретті күндерін бұл күнде бірде-бір автор аузына алмайды. Бұл сынаржақтық тынышар емес. Біз халықтың қайғылы кезеңін бұдан бұрын да ықшамдап жазғанбыз. Жұртымыздың көрген қорлығы қайғы, қасіретін бәрін жазып болмас. Халық жадында сол кездің қаралы оқиғалары күні бүгінге дейін сақталып келеді, әлі де жинауға болады. 1837ж. 15 қарашада көтерілісшілер жеңілгеннен кейін жазалаушы шағын (70-120 солдаттар) топқа бөлініп, Исатайларды ұстауға тырысады. Бірақ сұлтан Шыман Орманов, Шөке Нұралиев бастаған 400 адамнан құралған хан қолы Исатайдан зәресі ұшқан соншалықты солдаттарымыз ел ішіне бөлініп, аяғын аттап баспайды. Геке амалсыз оларды өз отрядтарына бөлін жібереді. Бұлар енді “Мыңтөбе” маңымен Жайық жағын аңдып, исатайлықтардың қашқан ауылдарын ұстауға кіріседі. Жайыққа қаша көшкен Еділ Сартұлын ұстап, 60 шаңырақ ауылын талайды. Әр жерде көтеріліске қатысқанды біртіндеп ұстай берген. Қалдыбай Қосаяқ ұлы, Қабыланбай, Есмайыл, Қали, Сапалақ Қалдыбайұлдары, аты аңызға айналған Тәни Түменұлы, Айтас Көсепұлы, Таңатар Естекбайұлы, Досақан Жәнібекұлы, Наурызалы Қаржауұлы, Аманбай Көбекұлы, Еділбай Сәрсенбіұлы, Сарт Ерәліұлы, Алдияр Исәлі Шоңайұлдары, Көшім Сартұлы т.б. қолға түсіп, шұғыл Теке қаласына жөнелтіліп, абақтыға қамалады. Шыман төре көтеріліс басылғасын есін жиып, исатайлықтарды іздеп, жазалауға енді белсенді кіріседі, ауыл – ауылды аралап “бұзақыны! Іздей: бұл ауыл хандық па, Исатайлық па? – дейтін көрінеді. Егер де қасындағы біреуі исатайлық – десе, сол ауылдың быт-шытын шығарады екен. Беріш руының бір ауылына келсе тұрғындары қашып көлдегі қамыс арасына тығылады. Сонда Шыман көлге от салады. Тұрғындар бала-шағасымен еңіреп көлден шығады. Төре ауылға ойына келгенін істеген деп қариялар күрсінетін. Бұл көл содан “Күйген көл” деп атаныпты. Шыман тобының елге істеген қатыгездіктің шегі жоқ – деуші еді көриялар. Шыман

бесіктегі баланы найзамен түйреп алып, жоғары көтерген деп айтатын. Хан қолы мен казактар ауылдарға келіп, мал-мүлкін талаумас шектелмей пішен, отынын, азығын тартып әкеткен. Ешбір кінәсі жоқ адамдар талауға ұшыраған. Бұл жылы қыс ерте түсті, қалың қар жауып арты аязға айналады. Желтоқсан айы бөкейліктер үшін қаралы болады, суықтан, аштан өлу көбейеді. Осы кезде кей ауылдарда Геке ел рапортында: киргиздердің киіз үйіне, не тамға кірсең жан шошырлық, дейді, жанұя түгелімен төсегінде қатар жатып, өлген, - деп қай үйге барсаң да бишара киргиздер өлігін көресің, - деп жазған (64:376). Бұндай сойқаннан шошыған көп ауыл хан мен Шыманды “қанішер” деп қарғай Нарыннан безіне қаша көшіп, суыққа ұрынып, не қолға түсіп, құзғынға жем болған. 1847 ж.ж. Бөкейлікті басқаратын Уақытша Советте (ББУС) жұмыс істеген. А.Евреинов Жәңгір қызметін тексеріп, көтеріліс жеңілгесін 3000 шаңырақ жоқтығын жазады. Ханның 1835ж. мәліметінде Бөкей ордасында 16500 шаңырақ тұрады деген, ол 1838ж. мәліметте 12750 шаңырақ қалыпты. Бұл адам шығынының “адырға қалған Нарында” көп болғанын көрсетеді. Хан-сұлтандардың озбырлығы халықтың демографиялық өсуіне тағы зиянын тигізеді.

Исатайлықтар Алшын даласында да патша әскерімен күресте бірталай шығынға ұшыраған. 1838ж. 12 шілдедегі алғашқы шабуылда-ақ исатайлықтар зеңбірек оғының астында қалып, 70-80 адамынан айрылған, кейінгі атакада да шегініп сондай шығынға ұшыраған, көп адам қолға түскен, ішінде Қожақмет Өтемісұлы бар. Тұтқындалғандарды Теке қаласына жөнелтіп, бәрін Орал казак әскерінің әскери соты жауаптап, тергеді де үкім шығарды. Ең алдымен қала сыртына шығарып, сотталғандардың көбін шпещругенмен соғып жазалады. Шпещруген дегеніміз – мылтықтың шомпылы сияқты солқылдақ сым темір, 250 солдатты қарама-қарсы тізіп тұрғызады да, арасын 1,5 м-дей ашық жол қалдырып, сол жолмен сотталғанды жалаңаш жетектеп, әр солдат кезегі келгенде құлаштап “айыптыны” жалаңаш арқасын соға береді. Арқа етінің мылжасы шығады. (11:349) Исатайдың ұлы Жақияға 750 соққы, басқаларына 500, Қабланбайға 1500 соққы берген. Қарттарын Сібірге айдаған, жастары каторгіге Киев, Рига, камалдарына жөнелткен. Жақияны солдатқа жіберген.

Азаттық үшін терін төгіп, жанын қиғандардың есімдерін тізбелеп кастерлейік Отаршылар талай ұрпақтың сағын сындырып, өмірін әкетті. Солардың ішінде ханға қарсы күрескендердің орны бөлек, бірақ олар

көп біз түгелдей алмаспыз. Мысалы, Симбирск губернаторы 1838ж. шілдеде каторгіге айдалып бара жатқан 20 кісінің 12-сі қарауылға шабуыл жасап, “Аскөл” деген жерде қашқанын. Орынбор губернаторына жазып, тізімін, жасымен бойын, өнін сипаттай берген. Макит Бөлекбаев, Сағыбай Үргенішбаев (өлген). Ұстатпай кеткендер: Сүлсіммен Өтемісұлы бойы 2 аршын 5,2 вершок, шашы, сақалы бурыл, қой көзді, 26 жаста. Аймұқамбет Тоғаев (Исатайдың немере інісі) өңі аққұба, 32 жаста, Қали, Сабалақ Қалдыбайұлдары, Шидебай Адайбеков, Тәни Түменұлы бар (13:42). Осы кезде Есмаил Өтемісұлы, Есмайыл Қалдыбайұлы, Исәлі Шонавтар қашып келіп, Жайық асқанын хан Жәңгір губернаторға хабарлаған. Сол үшін Шыбынтай Құлмәліұлының әулетін ұстатқан (14:46) Қашқан 8-ң екеуі Шудабай Адайбеков, Жармұқамбет Тоғаев ұсталған. Екеуі Николаев уезінде тұрғылықты орыстар қуалап, қысылғасын Ырғыз өзеніне түсіп, суға кеткен. (15:67) В.А.Перовский 1837ж. 17 желтоқсанда көтеріліске қатысқандарға кешпірім жасап өткенді ұмытайық деген, бірақ оны хан да басқалары да орындамаған. Көтерілісшілерді іздеу, қудалау қалмаған, хан Мақамбеттің 3 жолдасымен Нарынға келгенін біліп, Орынборға жазып, шу көтеріп, Естек, Мәстек Ақметовтерді ұстауды өтінген. Төлеген Серекенов, Үбі Усин, Иманбай Қалдыбаев, Қасен Өтемісов т.б. көптеген көтерілісшілер, Досмағанбет Исатаев Кіші жүзде бас сауғалап жүрді, не Қаразымға кетті. Шалдарды губернатор Нарынға қайтартып еді, хан оларды Сібірге айдатты. Тіпті балаларды да хан мүсіркемеді. Өз ауылынан ұсталған Көшім, Ерше, Шоқым, Нұрша Сартұлдары т.б. хан кері Текеге қайтарып (10-16 жастағылар), Сібірге жіберткізді. Тұтқындалып, жер аударылған көтерілісшілер Сібірден қашып келуде болды. Тәни Түменов 4 рет қашып келді, сонда 1866 ж. патша әкімшілігі тағы ұстап жөнелтті. Үбі Усин 1856ж. қашып, түнде үйіне келіп, жанұясын жасырын Маңғыстау жағына көшіріп әкеткен. Бұл азаттық үшін күрескендердің азабы арылмағандығы Иманбай Қалдыбаев, Қасен Өтемісұлы т.б. патша әкімінің құпия тапсырмасын Қаразымда орындап жеңілдік алды. Көбінің тағдыры қасіретті, ол ұзақ әңгіме. Бірақ, бәрінің дерлік азаттық үшін күрес рухы, Исатай мен Мақамбетке деген сүйіспеншілігі сәнбеген. Халық оларды әлі күнге дейін қастерлейді.

Көтерілістен кейінгі халықтың мұңы мен зарын жоқтаушы болып Мақамбет қала берді. Ол өзінің жырларында халықта зар қақсатқан

Жәңгір, Баймағанбет т.б. қылықтарын әшкерлеп, күресін жалғастыра береді; қаныпезерлерге нәлет айтады.

“Атаңа нәлет Жәңгір хан”, - дей Мақамбет

Көзінен тізіп жіберді-ау

Талай қазақ баласын, Орынбор деген қалаға күрескерлерді жоқтайды. Қанаушы деген халық қарғысында айтады. Қарауыл хожа Жәңгір хан Ұрпағың мендей жыласың - деген. Қарғы Исатайдың жұбайы Несібәлі Әлішқызы жоқтауында дәлірек

“Исатай деген ер еді,

Халықтың қамын жер еді.

Ел иетіне жау келсе,

Мен барайын дер еді.

Қаздың еті қатты деп,

Қудың еті тәтті деп

Асты тандап жер еді.

Ханға да болсын обалым

Хожаға да болсын обалым.

Кім жинайды бұл малым,

Бізді осылай шулатқан,

Жәңгір ханның тұқымы

Шуласын біздей ұлдарын,

Қызыл мақпал бойдосым (теңім)

Қияметтік жолдасым

Жолдасымнан айырған

Хан Жәңгірдің тұқымы

Егізде екі болмасын...” депті. Ел ішінде бұндай жоқтау,

қарғыс әлі кездеседі. Бұл халықтың мұнымен зары ғой. Біз кастерлеуге міндеттіміз.

*“Хан соңыма түсті деп,
Патша әмірі күшті деп
Еш уақытта тарлықпан”*

Мақамбет

Мақамбет – күрескер

1838ж. 12 шілдеде көтеріліс басшысы қаза болғасын, ол сәтсіздік қалғандарға үлкен әсер етеді. Жазалаушы отрядтар жан-жақтан “Көкпекті” даласына қарай бет алғаны естіліп, шаруалар арасында жанұясы, малы туралы қауіп ұлғайып, тарай береді. Ауылдар бытырап көшеді. Мақамбеттің бұл кезде қайда болғаны, не істегені бимәлім. Күзде Қаразымның Хиуа қаласында болып, Қаразым шаһы Аллақұл мен кездеседі. 1839ж. қаңтарында сұлтан Аспандияр Сүйеугалинге, қарауындағы би-старшынның біреуі опасыздық жасап, Мақамбеттің Балбай, Нөдіркұл, Сали, Жармұқамбет, Жамантай деген батырларға жазған хатын тапсырады. Ол хатта батыр әлі күресті жалғастырып жүргені көрінеді. 1839ж. басында көтерілісшілер әр жерде топ болып жүрген. Мақамбетті ұстау үшін Төменгі Жайық дистанциясының бастығы Әбіл Табылдин деген сұлтанды Жем, Сағыз өзендері жағына жібереді. Сол жердегі Мыңжасаров (Ноғай) бастаған көтерілісшілер сұлтанды ұстап алады. Тек ауыл кісілерінің ара түсуінен сұлтан өлмей қалады. Бұндай қарсылықтар әр жерде болған. (65:258) 1839ж. қыркүйекте Мақамбет Шошқа көл, Ақбұлақта жүр деген мәлімет әскери линияға түседі. Ақбұлақ бекінісінің командирі баяғы Геке бұны естіп, командамен барса, Мақамбет кеше кетіп қалыпты. Іздегенмен табылмады. Қашып жүрсе де батыр шаруаларға дем беріп, рухын көтеріп, өлеңін айтып, күйін тартып жүрген. Жоғарыдағы хатта Аллақұлдың жорыққа әскер шығатыны жазылған. Еске сала кетейік Орынборға келісімен Перовский Қаразым елін басып алуға дайындық бастап, азық-түлік, солдаттарға қазақтан жиылған жабағы жүннен бешпет, т.б. жылы киім, он бір мың түйе айдаушысымен т.б. әзірледі. Бұл сөз жоқ Қаразым мен Ресей арасындағы қарым-қатынасты ушықтырып жібереді. Империядан тепеш көргендер Хиуаға қаша берген. Аллақұл отарлаушыға қарсы күш көрсетпек болды ма мүмкін барлау ретінде қимыл жасамақшы болуы. Дегенмен өзі “ұрынуға қара таба алмай жүрген империяға Қаразым “қолына сылтау” бермеді,

жорықтан бас тартты. (66:105) Ресей өзі жорыққа жиналып жатқан (67:66) 1839ж. күзде Геке Мақамбетті іздеп ұстай алмаған. Қаразымның жалпы жағдайын білу үшін барлаушылар жібермек болды, бірақ оған ешкім бармады. Жол ауыр, әрі қауіпті еді. Орынбор Баймағанбет сұлтан арқылы көтеріліске қатысып, жасырынып жүргендерді шақырады. Кешірім жасалады, - депті. Иманбай Қалдыбаев, Үбі Усин, Қасе-Өтемісов т.б. Баймағанбеттен тапсырма алып, Хиуа қаласына кетіпті. Мақамбетті де шақырған екен, тіпті бір тойда ма сұлтанмен кездесіпті, бірақ бармапты. Өз бетімен Хиуаға барған. 1839ж. күзде Мақамбет Борсық құмының маңында Бұқар қаласына бара жатқан инеженр-геолог Е.П.Ковалевскийге 2 жолдасымен жолығып бірталай әңгімелеседі. Ковалевский әрі тіл маманы, Мақамбеттің орысша ділмар скенін, сол кездегі жағдайды жақсы түсінетінін, Орынбордағы чиновниктердің бірталайын танитынын кітабында жазыпты. (4:61) Сол күні Мақамбетті жолбасшы етіп экспедицияға қосып алады. Бірақ жолай Мақамбетті алға барлауға жібереді, қайтып келсе экспедиция басқа жолмен кетіпті. “Біз – дейді Ковалевский, - Борсық құмындағы бір ауылда болған кезімізде өз халқының ішінде өте тамаша киргизды (қазақты) кездестірдік, ол аз уақыттың ішінде өзінің ақылдылығын да батылдығын, шешендігін де танытты”, - деп жазған (68:81) Мақамбет экспедиция мүшелеріне өз басынан өткен жағдайдың шынын, қазіргі мүшкіл хәлің, 4-5 жылдан бері үй-күйсіз, жанұясын жоғалтып алып, ел кезіп жүргенін, ішкі ордаға әзір бара алмайтынын айтады.

Жолы болмаған батыр 1839ж. желтоқсан айында жасырынып ішкі тарапқа барады. Ел жағдайын біледі. Бірақ жанашыр азаматтар оған тез кет, біреу ұстап берер, ең болмаса сен тірі жүр, заман өне бойы бұлай болмас – депті –мыс дейді кәриялар. Айтқанындай Жәңгір ханға біреу Мақамбет осында жүр, - деп жеткізіпті. Хан дабыл қағып, Орынборға хабарлап, өзі Балқы Құдайбергенов пен Меңдігерей Бөкеевті т.б. тапсырма береді. Олар Жайыққа жақын ауылдарды барлап, батырды таба алмаған. Жәңгір Орынбор басшыларына елге әскери команда шығарып, батырды тауып ұстауды өтінеді. Губернатор Баймағанбет сұлтанға батырды іздестіруді жүктейді. Бұлар қанша тіміскілегенмен Мақамбет “ізін суытып” таптырмай кетеді. Бұдан кейін Мақамбет 1840ж. жазда Жем өзені жағында “Аққұм” деген қоныста деген мәлімет түседі. Осы жылы желтоқсан айында Мақамбет Ішкі тарапқа тағы келеді. Жолдастарын, туысқандарын, жанұясын іздейді. Ақын “Адыра

қалған Нарында” деп аталған өлең шумағында өзінің көңіл күйін былай білдіреді.

“...Алақандай Нарында,
Ата менен ана бар.
Іні менен аға бар.
Қарындас халқым көп қалды-ау,
Қатын менен бала бар,
Жалғыз ұлым Мақмұт
Бекетай құмның ішінде

Жалғыз қалған олда бар”, - деген. Тағы да жанұясын

жолдастарын іздеген. Таба алмаған. Батырдың Нарынға жасырын келіп жүргені тағы хан, сұлтандарға белгілі болады. Осы кезде Шыбынтай ұрпағын басқа бір себептермен Орал казак әскерлері қамап, тергені және олардың малдарының далада иесіз, бағусыз қалғаны жөнінде архивте мәлімет бар. Батыр туыстарымен байланыса алмады. Жәңгір хан Мақамбетті тірсектеуін қоймай, оны қалай да ұстатпақ болып, 1840ж. 20 желтоқсанда губернаторға арнайы хат жазып, Мақамбет Горская бекінісінен 70 шақырым жердегі “Қаракөл” деген (қате, Қаракөл Калмыков тұсында 50 км шамасы, барып көрдік. И.К.) мекенде деп мәлімдеген. Ол кезде бұл көл ұзындығы 7-8 км-дей, көбіне кедейлер (беріштер) тұрған, жылқы аз екен. Ішкі тараптан көп адам болған. Хан Мақамбетті кедейлер үшін Нарыннан жылқы ұрлайды деп, қапқындарды да осы көлдегілер паналатып, жасырады деп жазған. (69:1). Батыр Ішкі тарапқа келіп, Тана руының бір биі Жақып Құлсариннің 8 жылқысын және біреудің 25 жылқысын ұрлады – деп тағы жала жабады. Губернатор амалы жоқ шара қолдануға тиіс, әйтпесе хан патшаға шағым етуі мүмкін. Ол ОКӘ-ң атаманына, ОШК-на, Баймағанбетке, дистанция бастықтарына батырды іздеп ұстау жөнінде бұйрық береді. Әсіресе сұлтандар белсенді кіріседі. Сұлтандар А.Сүйеугалин, М.Тәукин, Т.Оразақов Жайық өзені бойын шарлап, тіміскілеп іздейді. Сұлтандар тыным таппайды. Сұлтан А.Сүйеугалин Қаракөлде де болып, астыртын іздеу салады. Бірақ Мақамбетті де, бейсауат кісіні де таба алмаған. Хан өтірік жазған болды. Мақамбет жылқы ұрлады дегені ханның кәдуілгі жалақорлығы, кешікпей нағыз ұрыны тауыпты. (70:10) Төменгі Жайық дистанциясының мәлімдеуінше Мақамбет осы жолы Нарын жағында бір ай болыпты да, кері оралыпты. Сонда да жергілікті патша әкімшілігі ел ішіне тыңшыларды көбейтеді

де батырды тынбастан іздеген. Ақыры Жайықтағы 1-дистанцияның бастығы сұлтан М.Өзбекқалиев 1841ж. наурызыда Гурьев қамалының командиріне Мақамбеттің Сары, Тәни, Иман деген жолдастарымен “Дуан” деген қоныста жатыр деп хабарлайды. Гурьевтен 6 наурызда офицер бастаған 40 солдат, сұлтан М.Өзбекқалиев 9 адамымен шығып Жем өзеніне қарай жүріп, Дуанға барса, Мақамбет болмайды, көріп ауылда депті. Келесі ауылға барып, Дадү, Тілекеш үйлерінен батырды табады. Мақамбет тек өзі екен. Үйге Ведерников, Хохлов деген казактар мылтығын кезеніп кіреді, бірақ Мақамбет қаруы жоқ болса да берілмей, беліндегі қынымен қорғанады, Хохловты жарақаттайды. Алайда сырттағы казактар келіп, батырды ұстайды. Онымен бірге Дадү, Тәкіш Тілекейұлдарын қосып байлап әкетеді. Содан батырды Гурьевке апарып қамап, сосын Теке қаласының түрмесіне қамаған. Сонда абақты полицмейстірі батырдың бойын өлшеп, сақал, мұрты барын хаттаған. Жаңылмаса, жасы 37-де, мұрты, шашы, сақалы, қара, қой көзді, бойы 2 аршын, 4/3 вершок, беті таза, қараторы – деген. (71:19). Сол күні батырды жөнелткен. Орынборда оның әкесі жатқан Ордонанс-Гаузге қамаған. Губернатор ісін әскери сотқа жолдаған. Тексеру барысында өзіне тағылған айыпты жоққа шығарады, хан Ресей заңын бұзып келгенін т.б. айтады. Бұған қоса өзі Ресей азаматтарымен дұрыс қатынаста болғанын, тіпті орыс офицерлері мен қызметкерлеріне реті келгенде барынша көмектескенін бетке ұстайды. Қайта, 1838ж. Мақамбет ОШК қызметкері М.Айтовты қырда ұстап, қинағанда ара түсіп қамаудан босатқанын, Д.Көтібаров тұтқынындағы хорунжий Шустиков бастаған 5 солдатты босатқанын, Бұқар хандығына бара жатқан инженер-геолог, майор Е.Ковалевскийдің жолдастарын, өзін қарақшылар шапқынынан құтылуына көмектескенін т.б. фактыларды көлденең тартады. Мақамбет сөз таппасын ба? Тергеуші Мақамбеттің шешендігіне, тапқырлығына, жасқанбай батыл сөйлескеніне таң қалып, әдеттегі қатыгез шешімге бара алмаған. Бұл жәй губернаторға да жетіп, қалың ойға қалыпты-мыс. ОШК-ң қызметкері М.Айтов жауабында Мақамбеттің айтқанының көбін растап, оған қоса 1839ж. Айтов қырда жүргенде аса бір киын жағдайда батырдың оған көмектескенін қоса айтады. (72:10) Батырдың өзі 1839ж. қуғанда жасырынып жүріп басқаға жаны ашып, қол үшін беруде оның адамгершілігінің жоғары, түсінігі мол екенін көрсетсе керек. Айтовта соған тұрарлық кісі, тарихи документтерде оның қазаққа жаны ашитыны байқалады. Сол жолы

башқұрт Айтовпен батыр бірталай сөйлесті деген аңыз бар. Губернатор ойы белгісіз бірақ тәжірибелі сановник Мақамбеттің қазақ ішінен шыққан 4 тілге де батыл, қимылға да шебер, әрі аса беделді кісі екеніне көзі жетіп, “бір керегіме жарар” – деп қатал жаза қолданбайды. 1841ж. 24-маусымда Перовский Мақамбетті “ит жеккенге”, не каторгаға жібермей, Кіші жүздің төріне, оның Орта бөлімінің сұлтан-билеушісі Жантөриннің қарамағында тұруға жер аударады. (73:11) Сөйтін, батыр қазіргі Ақтөбе облысының оңтүстігіндегі Атай, Матай деген екі құмға барады. Қалаға келуге тиым салады. Нұралы хан тұқымы батырға қамқорлық жасай қоймаған, иесіз маң далаға апарып тастаған. Астына біреу кәрі ат берген. Батырдың “Құсалықпен өтті ғой, Мақамбеттің көп күні” дегені осы жерде жалғасады. Бұнда шығармашылық қабілеті де көрінеді. Ақын: Атай да, Матай екі құм

Шауып келсем басыңа,
Көзім түсер елім жоқ.
Елім, Күнім кәрібоз
Сөйлесетін маған тілің жоқ.
Қатқылда жатқан ақ киік,
Атып алып етін жеп,
Ішіп қандым сорпасын.
Күндердің күні болғанда,
Басымда тарлық тұрғанда,
Сары балдан тіпті кемін, - депті.

1841-1843 ж.ж. шамасы Мақамбет осы өңірде жалғыз жүреді. Бұны естіген Жұмыр, Қылыш деген Байбақты руының ауыл билері батырды іздеп келеді. Мақамбет бұлармен 1838ж. көтеріліс кезінде бірге болған, әлі сол рухынан қайтпаған екен. Ер жігіт діңіне берік болсын”, - деп Мақамбет қайтпас, қайсар жігіттерге риза болып, айтса керек. Мақамбет бұларға арнап, “Жұмыр, Қылыш” деген тамаша күйін шығарады, Атай да, Матай екі құм” деп басталатын толғауын айтады. Бұл азаматтар ақын, күйші шығармаларын елге жайып, Мақамбеттің өрен даңқы талай қырды асып, Кіші жүзге тарайды.

Мақамбет осы кезде: “...Ен қабылан жөнелтіп,

Елсізде қаңғып қалған шақ,

Кім айтады бізді мұңсыз”, - деп бұрынғы жолдастарын жоқтайды. Осы кезде “Уа, күндер-ай” деп басталатын толғауы да айтылған. Бұнда да Баймағанбет сұлтанға айтқанындай көтеріліс туралы кей тарихи

оқиғаларды әдемі суреттейді. Өз басының мұңын әлеуметтік жағдайды әшкерлеп, бұқара үшін істеген еңбегінің бос кеткеніне қайғырады. Заманның тым ауыр екенін айта келіп, қайғырса да, мүлде еңсесі түспейді, қайсарлығы өжеттігі ұстан, кара қазақ баласын еш уақытта налытпан”, - деп өз қарабасын емес, қазақтың мүддесін ойлайды. Мақамбеттің ұлылығы осында. Ол халық ойлаған, сол үшін күрескен батыр, ақын, күйші, әнші, шығармаларының өзі – күрес. Мақамбетке ілесіп, ел мүддесі үшін зұлымдыққа қарсы күрескен ағасы Бекмағанбет көтерілістен кейін бас сауғалап қашқанмен хан тіміскілеп, 1840ж. қамауға алынып, 2 жыл Теке қаласында жатып шықты. Інілері Қожакмет, Есмайыл, Сүлеймен ұсталып, жер аударылған. Есмайыл өзінің айдасы Қалдыбай ұлымен, Исәлі Шоңайұлы 1838ж. 4 кісі болып Сарытау арқылы каторгаға айдалып бара жатқанда үшеуі конвойға шабуыл жасап, олардың аттарын тартып алып, елге келеді. Исәлі 1840ж. жасырынып жүрген жерінен, “патшаның сұрқыл” иттері ұстан, тапсырады. Ол өз жауабында үшеуіміз бірге қашып шықтық, өзім Жайықтан жүзіп өттім. Сосын үшеуіміз бөлініп кеттік, - деген. Есмайыл Өтемісұлы Калмыковтың қасындағы, “Шағыр шағылдағы” Шыбынтай атасының ауылына келіп, Саржан Жайықов деген жалшының үйінде жатып, олар Абдуллин деген молданың көмегімен молдаша киіндіріп Жайықтан өтіп кетеді. (74:57) Ал енді Сүлеймен т.б. туралы Орынбор облархивінде мынадай мәліметке кезіктік. Бұл бұрын белгісіз еді. 17.09.38ж. Орынбордан каторгаға Киевке айдалып келе жатқан 20 адамнан 8 адам Аскөл мекенінде түнде қарауылын ұрып, қашып кеткен. (75:33) Бұлар азаттық үшін күрес құрбандары ғой, есімдерін атайық: Сүлеймен Өтемісұлы 26 жаста, бойы 2 аршын 5,1/2 вершок, қой көзді, шашы, сақалы қоңырқай; Айтмухамед Тогаев – Исатайдың немере інісі, 32 жаста, Қали, Сабалақ Қалдыбаевтар, Шудабай Адайбеков, Сағыбай Үргішбаев, Макит Бөлекбаев, 19 жаста, әйгілі батыр Тәни Түменов – қашып құтылған. Макит, Шудабай ұсталған. Төртеуі Ырғыз өзені бойында тұрғындар қудалағасын сасып суға түсіп, батып өлген. Үргішбаевты атқан. (Сонда 27 пар)

Мақамбет Атай, Матайда қасіретте жүргенмен көптің кісісі өлең, жырды айтып, күй тартып, күй шығаруды серік еткен. Елін, жерін, жолдастарын, туыстарын сағынып “Атадан туған көп едім” деген толғауын шығарады.

Батыр: “...Таршылық басқа түскен соң,

Капаланам мен-дағы

Қаумалаған қасымда

Қарындастың камы үшін,” – деп арманын айтады. Осы жерге байбақты Сасық деген азамат келіп, қуантады. Осы кезде ақын туған жерін сағынып, қайта-қайта “Нарын” дей берген. “Нарында” деген 2 шумақ өлені қандай тамаша, оқығанға әсері күшті. Онымен қатар “Қайран Нарын”, “Өкініш” деген күйлерін шығарған. Бұрынғы толғаулары, өлеңдері қалың елге жайылады, шығармаларының әдемілігі, халық мұнын көксейтіні тындаушыны теңселітпей қоймайды, қайғыландыра отырып, күш қосып, рух беріп, еңсесін көтереді. Батыр, ақын, күйші есімі байға да, кедейге де жағады. Халық ішінде Мақамбеттің абыройы жоғары екендігін Баймағанбет, Ақмет, Арыстан, Жүсіп т.б. сұлтандар да естіп, көріп, пайдаланғысы келеді. Кәриялар Баймағанбет сұлтан бірнеше рет батырды өз қарамағына шақыртыпты, – дейді (Ғазиз Үмбетияров т.б.) Батыр арамзаның сөзіне сенбейді де, бармайды. Бірақ Жұмыр, Сасық деген жолдастары келіп, бөленшенің асы болады, соған баралық, бір жерде қамалып отырасың ба? Біз сұлтандардан (Ақмет, Баймағанбет) ұлықсат алдық – деп қоярда – қоймай ілестіріп әкетіпті. Ас беру Қалдығайты, Бұлдырты алқабында болса керек, оған Баймағанбет те келіпті. Мақамбет үш жолдасы Жұмыр, Қылыш және Сасықпен бірге барады. Батыр мен сұлтанның кездесуін Аманғали Құттықадамов (Атырау), Ғ.Үмбетияров, Т.Шамшиденов т.б. қызық етіп әңгімелеп айтатын еді. Мақамбетті батыр десең батыр ғой, басқалар үргелектеніп, жоламайтын Баймағанбет отырған үйге қайтпас, қайсар ер кіріп барады да, төрге отырады. Бұл ұзақ әңгіме, төрдегі Мақамбетке Баймағанбет сөйле, – депті. Сонда батыр: тілімнің ұшы екі айыр, біреуі ханға тисе екіншісі өзіме тиеді – деген. Қасындағы Сасық, не Қылыш: Тисе, тисің, сөйле Мақамбет! Ішіңнің шері тарқасын, халқың қасында, сыртта күтіп тұр, жасқан ба? десе керек. Сонда ерің тілінің тізгінін ағытып: “қайта-қайта шақыртып, менде не атаңның құны бар еді”, – деп бастап, өзінің күрес жолын, көтеріліс себебін, барысын, жеңілісін тағыда шұбыртып, өз жөйін айтып, өзекті жанға бір өлім, алдына келіп, тұрмын деп, арнамысты қашырман. Бай-еке сұлтан сен болсаң, сендей нар-қоспақтың баласын, Қайраннан алған шабақтай, Қия бір соғып ас етсем, Тамағыма қылқаның кетер едемес ем”. – деген. Абыржыған сұлтан: “Бұны айтпаса Мақамбет батыр бола ма? Бұндай сөзді көтермесем мен “хан” болам ба?

– деп өзін де көтеріп қойыпты. Баймағанбеттің бұлай бөлсуінің астары бар. Кәриялар Жәңгір мен Баймағанбет арасында кикілжің айтыс барын әңгімелеп отыратын, бақталастық барын келемеждеп айтатын. Баймағанбет патша әкімшілігіне Жәңгірден пайдасы көп болған. Ол Жоламан, Барақ, Жылгелді, Амангелді, Есет Көтібарұлын, Исатайды алдап, қазалаған т.б. еңбектері үшін 13 награда алған, аса “кадірлі” қызметкер. Оған қарсы талай наразылық, бас көтеру болған, бірақ кәзіргі авторлар ондайды айналып өтеді. Баймағанбеттің бишаралығы мынадан көрінеді. Көрші селодан бір үйді бұзып, аулына жеке мектеп салмақшы болып, өтініп еді. Орынбор ұлықсат бермеді. Ел оны “жалдап” деген, ол мынадан да көрінеді. 1844ж. Кіші жүзге барлау, танысу үшін қазақ ханы Кенесары Қасымұлы жақындайды. Орынбор басшылары бөріліп, әскер дайындап, қазақтан жасақ жинап, Бекмағанбет, Арысхан Жантөриндер, т.б. сұлтандар, билерден отряд құрады. Баймағанбет Мақамбетке өз қарамағында тұруға ұлықсат берген. Архивте Сатыбалды Кенжеғарин (Алаша руынан) Мақамбетті өз қамқорлығына алғандығы туралы мәлімет сақталған, сол үшін ол інілері Сарыбөпе, Сатаймен араз болғандығы да айталады. Жазушы Берқайыр Аманшин Мақамбет біреуінің немересі Типанға үйленгенін жазады. Көп уақыт жалғыз қалып, жанұясын таба алмаған батырға “түтін түтетуге” мүмкіндікті Сатыбалды мен оның екі баласы жасаған. Мақамбет 1843-1846ж.ж. қазіргі Қаратөбе, Жымпиты аудандарында тұрған. Баймағанбет осы жәйді пайдаланып, Мақамбетті Кенесарыға қарсы әкетті – дейді кәриялар. Бірде Кенесарны аңдып жүргенде көзге Наурызбай түседі. Баймағанбет Мақамбетке: Әне Наурызбай, ат! – деп бұйырады, бес қаруы сай Мақамбет: Мен хан тұқымына қарсы болғанмен тасада тұрып ержүрек Наурызбай сияқты батырды атып, масқара болман” - деп айтады кәриялар. Ал Кенесарыға қарсы барғандар тізімінде Мақамбет есімі жоқ.

1845ж. мамырда Кіші жүздің батыс бөлігінің сұлтан-билеушісі Б.Айшуақов Орынбор шекара комиссиясына (ОШК) Мақамбет Кіші жүздің Орта бөлігінен ауысып, менің қарамағымдағы Алаша руының адамдары: Қаратай, Сатыбалды Кенжеғариндармен Қалдығайты өзенінің өңірінде бірге жүр-деген. Сатыбалды батыл, көрі кісі, өзі бай болса да қайырымды болған. Ол Мақамбетке өз туысының біреуінің қызын алуына 1843-1844ж.ж. шамасы көмектескен. Бекең (Берқайыр) Типанды Сатай Кенжеғариннің қызы дейді. Баймағанбеттің ОШК-на

12.05.45ж. жазған рапортында: Мақамбет “Қаратай, Сатыбалды Кенжегариндермен, Бекқожа және Жирентай Сатыбалдиндермен, Өтәлі және Тоқтәлі Қаратаевтармен бірге көшіп жүреді, бұлардың біріншісі (яғни Қаратай И.К.) оған күйеу”, - деп жазған. Орыстың “зять” деген сөзін күйеу бала, не жездесі деп түсіну қиын.

Бұл өңірде Мақамбет барын елден-ел естіп, жолдастары, туыстары да қатынаса бастаған. Батыр Ішкі тараппен де байланыс жасап тұрған. Жолдастары тағы да іздеу салып әйелі Ұлтуған мен баласы Нұрсұлтанды тауып әкелген. Мақамбет Е.Ковалевскийге 5 жыл алысып, жанұядан айрылдым, үй көрмедім – деген. Кәриялар Мақамбет 2 әйел алған, - дейді. Біреуі Айғанша болар, бірақ дерек жоқ, аңыз. Мақмұт деген ұлы болғанын кәриялар қуаттайды және “аталықтарында” жазулы. Ұлтуғанның кімнің қызы екені де белгісіз. Сірә бір әйелі жастай өлген болар. Мақмұт қағазда 1834ж., Нұрсұлтан 1835ж. туған. Қисыны келеді. 1836ж. 13-жетоқсанда би Т.Тыныштыков Мақамбет үйін шауып, мал мүлкін алған. Баласы көтеріліс кезінде, одан да кейін нағашыларында болған сияқты. Сосын, Мақамбет 1841ж. ұсталғасын ағасы Бекмағанбет Мақмұтты қолына алған – дейді. Тізімде барын айттық. Өмірде талайы болады, алақандай Нарын Жәңгір кезінде талай сапырылысқа түсті емес пе? Біз осындай күмәнді жәйді анықтау үшін Атыраудың Қызылкоға ауданына бірнеше рет барғанбыз, қолымызда 3 кісіден алған аталық. Жоғарыда аталған Біләл Бақтыгереев – Мақмұт Мақамбетұлы деген. Шыбынтайдың ұрпағы Шыңғыс Көжековте осы пікірді қолдаған. Архив құжатында Бекмағанбетұлы Мақмұд, Мәншә деп 1859ж. жазылған, ал кейінгі тізімде Мақмұт жоқ, Бекмағанбетұлдары Мәншә, Шабак деп жазылған. Журналист Т.Боранғалиев батырдың биографиясын бірталай қазбалап, бұрмалап, Мақмұт Мақамбеттің баласы емес деген (76:5) Нақты дерек жоқ. Мақамбет секілді ұлы тұлға туралы өсек әңгімеге редакция жол бергеніне таң қаласың. Соңғы жылдар бұл газетке 4-5 мақала бергенбіз, біреуін де жарияламады, ал Ы.Сариеваның, Т.Боранғалиевтің дәйексіз мақаласына жол ашық, пікір алысуға мүмкіндік бермейді. Біреу білмегенді біреу біледі” дегендей сұраса, берсек батырдың ұрпағы табылар еді. Мақамбеттің шөпшегі бар дегенді де естиміз, қолымыз қысқа іздей алмаймыз. Құр долбар дерек болмайды. Архивтің бір ісі бұндайда жеткіліксіз. Тарихшылар күмәнді мәселені анық-танығын дәлелдеу үшін заттай, жазбалы бірнеше құжат талап етеді. (77:5),

Мақамбеттің 1845ж. ақпандағы арызында, “он жасар балам” деген ғой, енді оны бұрмалап қажеті не? Ал полковник Бизянов Орал әскерінің командирі емес, кеңсе басқарушысы, ол әрлі-берлі жүруші қазаққа билет береді. Көп автор сол кездің тарихын білмей ботастыра береді. Қазақ өз мекенінен ұзап шығуға, Ресейге баруға, не Жайықтан өтуге қақы жоқ, ақша төлеп ұлықсат – билет алу керек және көрсеткев жолмен баруы тиіс. Бодандықтың бұл көрінісі. Бизянов осындай билет беруші. Мақалада осындай түсінбеушілік көп. Тарихшы қызметінің бір қиындығы осы. 20-30 жыл талай архивтер мен кітапханаларды аралап, қарасам да, көп жерде көрияларды мазаласам да Мақамбеттің толық өмір тарихын қамти алмай жүрмін. Зерттеушінің бейнеті осылай. Әйтсе де бірлесіп халыққа қызмет істеген ұлы тұлғаның өмірі, қызметі туралы дәйекті мәлімет іздейік. Мақамбет Петерборға барды, не Фатима мен жақындасты, хан бекер араздасты дегендей өтірікпен батырды қорламайық.

Батырдың қазасы

Мақамбеттің қапыда қаза болуын тарихшы В.Ф.Шахматов, Б.Аманшин т.б. жазған. Бізде ықшамдап бір кезде баяндағанбыз. Қанша сауатты, мәдениетті дегенмен ОШК-ң төрағалары Генс, Ладыжинский отаршы еді. Соңғысы Мақамбет 1845ж. Орынбордан кетісімен оның өткендегісімен танысып, губернатор Обручевке 1845ж. 27-ақпанда Мақамбет туралы арнайы рапорт жазып, оның империя алдындағы “қызметін” атай келіп (Айтовты қысымнан, Шустиков пен 5 солдатты тұтқыннан, Е.Ковалевскийді жолдастарымен қарақшылардан құтқарғанын т.б.) жаза келіп, он жасар Нұрсұлтанды жаңа ашылғалы тұрған мектепке келушілер аз болғандықтан, алуды сұраған (16:28). Обручев ОШК-нан Мақамбет қазір қайда, көшіп жүр, сұлтан-билеушінің айтуынша Өтемісов өзін қалай ұстайтындығы жөнінде мәлімет беріңіз – деген (17:33) Бұл қастандықтың басы болды. Бұған Баймағанбет 24.03.45ж. ОШК-на берген жауабында М.Өтемісовтің тұрақты көші-кон орны жоқ, Орта бөлікпен арада жүрген, соңғы екі жылдан бері Батыс бөлікте, Қалдығайты өзені бойында көшіп жүреді, құлқы тым нашар, қазақтар арасында зиянды – дей келіп, ОШК-нан оны менің қарауымнан аластаңыз – деп өтінеді. (18:39) ОШК 6.04.45ж. Б.Айшуақовке Мақамбеттің жағымсыз құлқы неде, діндестері арасында зияны қандай, нақты хабарлама жазуды міндеттеген. Полковник

Б.Айшуаков 12.05.45ж. жауабында М.Өтемісов Кенжеғариндермен бірге, ауылында Ішкі тараптан жылқы ұрлап қашқан Мәстек Ақметов тұрады, Таскара Теңізбаев, Жәміл Тлемисов (Шыбынтай немересі) т.б. Өтемісовте жасырынуда. Жалпы Ішкі Ордадан қашқандар Өтемісовке барып паналайды және оларды қорғап, іздеп барғандарға бермей қарумен қорғайды, - деп сұлтан тағы да Мақамбетті аластау жөнінде өтінішін қайталайды. (19:47) ОШК-сы 6.05.45ж. өзінің мәжілісінде осының бәрін қайталап, Баймағанбетке батыр көшіп жүрген ру, не ата адамдары қоғамдық үкім (приговор) жазыңыздар деп тапсырады. Б.Айшуаков батыр мен ортақ тіл табуға талпынбай, қаскөйлік жасап отыр, оны отаршылар қолдағанын көреміз. Екіншіден, Мақамбет кудалауда жүрсе де Нарын жағымен байланыс орнатып, күресін жалғастыра бергені көрінеді. 1841-1845ж.ж. Ішкі тарапта саяси жағдай тағы да шиеленісті Жәңгір хан 1836-1837ж. көтерілістен тиісті қорытынды жасамады, алым-салығын көбейтуді, жерді сатуды жалғастыра берді. 1844ж. Зекеттен 930.185 сом жинағанын айттық, соғымды бір жылда бірнеше рет жинаған. Жерді сажындап, арқанмен, не адымдап өлшеп, біреулердің жерінен бөліп алып, сата бергенін, ханнан сұлтандар, билер қалыспай өз “үлесін” алуға тырысқан. Көп шығынға түсетін ханның орыс қалаларына баруы, ұлықтарға, патшаға сый беруі тиылмай, елден ол үшін жылу жинауы т.б. алым-салығы бітпеген. 1842ж. бастап шағым жазу тағы басталған. Патшаның сеніміне кірген ханға Орынбор әкімшілігі тексеріп, тиым салмаған. Бассыздық жалғаса берген. Заңсыздық заңсыздықты туғызады деген қағида орын алғанын айттық. Әр жерде ашық наразылықта көрінген. Кәрияларымыздың айтуынша ханға қарсы 4-ші көтеріліс дайындала бастаған. Бұны ақсақалдар естіп қойып, азаматтарға: 3 рет қару алдыңдар, жетер, қанша адам қасіретке ұшырап, мал, дүние ысырып болды. Ханды жоюдың басқа жолын табыңдар депті –мыс. Жер реформасынан нәтиже бермеді, халықты отырықшыландырып, егінге жол ашу болмады, шаруалардың көбінің өз жер иелігі болмады. Адам саны азайды, бір кезде 16 мың шаңырақ, 4 млн. бас мал болса, 1839ж. өскеннің өзінде 12 мың шаңырақ 1,6 млн. бас мал болды, егіншілік көрінбеді. 1844ж. ханның алым-салығы туралы шағым тағы түсті. “Оқымысты”, “көреген” ханның жұмыс нәтижесі осылай, Жебір ханнан құтылудың біреулер жолын тапқандай. 1845ж. 11-тамызда Жәңгір дүние салды. Ішкі тарапта күрт өзгеріс күтілуі. Бұл жағдай Мақамбетке

де әсер етуі мүмкін. Нарынмен байланысы да болған. Бұдан патша әкімшілігі де қауіптенуде еді. Кешікпей, Баймағанбет сұлтанның тапсыруымен старшындар, билер М.Өтемісов туралы “Приговор” құрап, оның зиянды қылықтары бар, жыртқыштармен астас болып, олардан “мүлік, мал алғанын” байқадық, сондықтан біз оның бізбен бірге көшіп жүруін қаламаймыз, өйткені ол Ішкі Ордадан қуылған, біз одан келетін зияннан аулақ болғымыз келеді, - деп жазыпты. Мөрін басып, қол қойғандар ішінде әйгілі билер Сарыбөпе, Өшірті Баймұратов, Қазы Сырымов, Жұмырдың баласы Қара, хорунжи Б.Аллаяров т.б. (20:72). Бұл билердің рапортымен үкімін ОШК талқылап, 11.09.45ж. Баймағанбетке М.Өтемісовті шұғыл ОШК-на жіберуін (выслать) міндеттеген. Бірақ бұны орындау қиын болса керек, ОШК 31.12.45ж., 28.02.46ж., 10.04.46ж. тағы да батырды комиссияға жеткізуін талап етеді. Мақамбет өздігінен бармаған болар, ал сұлтан күш қолданудан жасқанған болар, батыр қалың ел ортасында ғой. Содан әккі қу Баймағанбет т.б. батырды алаша руы ауылынан бөліп, оқшауландырудың жолын іздестірсе керек. Әуелі, 4-ші дистанция командиріне “алаша руының киргизі (қағазы) М.Өтемісовті маған әкел деген, бірақ ол орындалмады. Сосын алаша руы Аталық атасының биі Сарыбөпе Кенжеғаринге жүктейді, бірақ ода орындамаған. Баймағанбет ОШК-на 12 шілдедегі жауабында Мақамбет өзі сияқты қылмыскер Сатыбалды Кенжеғаринде жасырынып жүр, екеуі де іздеушілерден, бастықтардан тығылып қалады. Ыңғайлы кезде Өтемісұлын өзім ұстап, комиссияға жеткіземін деп сендіреді отаршының жалдаптары. (21:143) Бірақ қолында қарулы күш болса да сұлтан “өз халқының ішінде өте тамаша қазақты” ашық барып, елді бөрліктіріп ұстап алуға халықтан тайсалады. Талай азаматтың “басын жұтқан” жалдап сөтті кезді күтеді. Енді Б.Айшуақовтың 5.11.46ж. рапортында ол М.Өтемісовты ұстап әкелу үшін №4 дистанция командирі хорунжий Ықылас Түлеевті, би А.Боздақов т.б. 15 шақты кісі жібергенін ОШК-на жазып, Мақамбетті ұстауға жібергенін және ақынның өлімін мәлімдейді. 1846ж. жазында Мақамбеттің қасындағы серіктері М.Ақметов (ноғай), Жәміл Тілемісов т.б. ретін тауып сұлтан ұстатады. Батырды да ұстаудың жолын іздеген. Ішкі тарапта да жағдай мәз емес, халық қарғысына ұшыраған Жәңгір орнына хан қойылмады. Сұлтандар, билер өзара қырқысып, арыз көбейді. Уақытша басқарушы болған Әділ Бөкеевті кейбірі мойындағысы келмеді. Батыр Кіші жүздің Орта бөлігіне барса,

Орынбор бәрібір ұстататыны белгілі. Ойды ой тербеп батыр жанұясын Ішкі тарапқа апарғысы келген болар. Сарыбөпе жағынан да қауіп бар. Осының бәрін екшей келе батыр жанұясымен Дендер тауы жағына көшіп келеді. Аңызда ол Асаубай деген бажасына келеді, бірақ күмән кетпесе керек. Бөлініп “Қара ой” деген жерге, Жайықтың шығысында 45 км жердегі Малайсары бейтіне жақын орнығып, үй тігеді. Сірә, су қата Жайықтан өтіп Нарынға бармақшы. Бекен білсе батыр базаршыны күтті деп ел аузындағы мәліметті жазады (:31) Қасында үш азамат болған: інісі Қасен, Бетімбай Шөкеұлы, Мендібай Есмамбетұлы Баймағанбет қу тыңшылары арқылы Мақамбеттің оңаша кеткенін барлап отырса керек. Баймағанбеттің 5.11.46ж. рапортында ол қызмет бабымен қырға шығады. Сол кезде Ықылас тобын Қаройға жіберген ғой. Қазан айының 20 жұлдызы шамасында Ықылас Төлеев жендеттерімен Қарайға жақындап келеді.

Төрежан Тұрымов (Табын), Мұса Нұралин ауылға жақындаса, үйден Мақамбет, інісі Қасен, және 5 кісі шығады. Мақамбет дайын тұрған аттарға жүгіреді, бірақ Т.Тұрымов аттардың шідерін алып, қуып жібереді. Ы.Төллев, М.Нұралин т.б. қалғандары келіп, 3-4-імен Мақамбет үйге кіреді. Ықылас Адай ауылының 4 жылқысы жоғалғанын, соны іздеп келгенін әңгіме жасайды, Мақамбетке жылқыны тауып бер деп айып тағады. Баймағанбет өзінің рапортында Мақамбеттің өлімі туралы толық мәлімет бермеген. Біз ол үшін шала болса да бар архив ісі материалын пайдаланамыз. ОШК бір белгісіз себеппен Мақамбет өлімін тергеуге Редкин дегенді тағайындапты. Қасеннің жауабында оқиға 15-20 қазан айы шамасында болған. Ол ағасының қалай өлтірілгенін көрмепті. “Шай ішейік” деп үйге Ықылас Төлеев, Мұса Нұралин кіреді. Баймағанбеттің жазуынша Мақамбет қолынан қанжарын тастамайды. Шай үстінде Ықыластан неге келдіңіз деп сұрағанда, ол Баймағанбет сұлтанның бұйрығымен сені ұстап әкетуге келдім - депті. Мақамбет оған қанжарын ала ұмтылады. Екеуінің арасына Мұса түсіп, Мақамбетті ұстап жібермейді. Осы кезде наркескенді ала Ықыласқа Мақамбеттің әйелі қару сілтегенде Ықылас әйелді итеріп жібереді. Мақамбет – “тірілей қолдарыңа берілмеймін” – дейді. Қатты дауыс шыққасын сырттан үйге Жүсіп Өтеулин кіріп, жолдастарына жақында деп белгі бере, өзі әйелдің қолындағы наркескенді күшпен тартып алады. Ал Мұса қару жұмсағысы келген Мақамбетті өзер ұстап тұрады. Жүсіп Мақамбеттің қанжарын тастату үшін қолын шаппак болғанда, сілтеген

қылыш оның басына тиіп, Мақамбет табан астында тіл қатпай сұлап түседі. Мұса мен Ықылас: біздің Мақамбетті өлтіру ойымызда болмады. Мақамбет бізді үйге кір деп, сыртқы есік алдына 4 кісіні қарауылға қойды, мақсаты бізді, сосын қалғандарды біртіндеп шақырып, құртпақ болды, - деген. Жүсіп қалғандарға белгі бергенде қарауылдағылар қаша жөнелген. Ал Қасен мен Мендібай деген жауабында: Мақамбет сыртта қатер төнгенін сезіп, Т.Тұрымовтарды тоқтатпақ болып мылтық атарда қолына жабысып: кім екенін білейік -- деп кідірткен. Ықылас үйге кіргенде Қасен, Мендібай аулаққа намаз оқуға кетіп, кейін шуды естиді. Келгендер бұлардың бәрін тұтқындап дүние, мүлікгі талап, 2 сандықты қиратып, ішік, тон, шапан, бешпет, жібек көйлектер, т.б. талап алып, 8 жылқы, 4 түйені, т.б. айдап әкетеді. Баймағанбет оны жазбайды. Редкин 31.10.46ж. ОШК-на тергеу барысын баяндаған. Әрине тергеу бір жақты, айыпты Ықылас, Жүсіп, Мұса тергеуге келмеген. Баймағанбет Жүсіпті келтірмей, “алысқа кетіп қалды” деген, ал таланған мал, мүлікті, 3 мылтық, 2 қылышты (қанжар) алып, батырдың жанұясы бірге ұстағанын айтады, олардан керекті жауабын хаттап Редкинге жіберген. Оның ішінде 2 әйелдің жауабы бар. Әрине олар шындықты толық жаза алмаған. Тергеу нәтиже бермеген. Бұл ұзақ әңгіме, зерттеуші тарихшыны күтіп тұр. Кісі өлтіргендер жазалаусыз қалған. Баймағанбетті айыптау орнына, ол өтініп Петерборға барып, көп жылғы зор еңбегі үшін патшадан генерал атағын алған. Патша Жоламан, Барақ, Амангелді, Жылгелді, Исатай, Мақамбет т.б. азаттық үшін күрескендерді Баймағанбеттің қудалап, құртып жібергенін өзінше бағалаған. Елден қарғыс алған сұлтан да астанадан үйіне жете алмай, “қарғыс атып” суға кетіп өлген. Бұл жөнінде де фальсификация баршылық. Сондайдың бірі – Отарбаев Р. Мақамбет пен Баймағанбет өлімі туралы деп әр немені жазып, былықтырып, сұлтан 1847ж. наурызда Елек өзені тасығанда Сегіз сері мен Асаубай паром жібін кесіп, сұлтан суға кетті -- депті. Бұл көп өтіріктің бірі. Сұлтанның өлімі туралы архив ісі, онда Баймағанбеттің туысы, әрі көмекшісі Мұқамбетқали Тәукиннің түсініктемесі бар. Онда Елек жағасынан шыға тасып, су кең жайылған, арғы бет әрең көрінеді, - депті. Ондайда паром жүре ме? Ел аузында сұлтан бүгін “аққолтыққа жетпей болмас -- депті - мыс. Сұлтан асығып, Затонный форпостысында казактарға салы жасатыпты, оған сұлтан М.Тәукин, 2 казак отырып есіп ортаға барғанда қатты дауыл тұрып, толқын көтеріліп сал ауытқи бергенде семіз сұлтан

суға ауып кеткен. М.Тәукин әрең жағаға шығады. Сосын Сегіз сері бұнда, Кіші жүзге келген емес. Оқырманды шатастырмайық, тарихымызды бұрмаламайық. Осылай Кіші жүздің әйгілі қоғам қайраткері, батыры губернатор бастаған, сұлтан қостаған, старшина – билер жүзеге асырған қастандықтың құрбаны болды.

Мақамбет күйші

Батырдың күйші екендігі әуелден белгілі, бірақ қоғам, өнер тарихын көп білмейтін Алматыдағы қандастарымыз “Мақамбет күйші” дегенімізге мысқылдап жүрді. Ол әдебиетшінің бишаралығы ғой. Әйтпесе Мұқтар Әуезов 1937ж. Мақамбет әрі батыр, әрі жырау – ақын, әрі күйші домбырашы, - деген. Мақамбет мұрасын алғаш жинаған Қалел Досмұкамбетұлы Мақамбетті алып ақын, домбырашы десе, деп жазды. Кеңес дәуірінде Мақамбет өмірі, творчествосы ғылыми экспедия арқылы зерттелмеді. Мен 1936-1937ж.ж. Калмыковта тұрдым. Қазақ балалары маған Жайық өзені жарқабағында биік, үлкен үйді көрсетіп, бұнда Мақамбет батыр бір кезде жатқан абақты” – деп түсіндіреді. Балалар соның қасында қысы-жазы ойнап жүретінбіз, ол кезде онда ұстахана болатын, арба шана, т.б. ондайтын. Орыс мектебінде окитынмын, жолдың арғы бетінде аудандық клуб бар еді, сабақтан үзілісте жүгіріп барып соның төңірегінде жүретінбіз. Бір күні клубқа кірсем кісі толып отыр, сахнада домбырамен бір жігіт отыр, енді бір жігіт сахнада: жаңағы орындалған Мақамбеттің күйі, тағы бір күйін тартады -- деді, атауын ұмыттым, шығып кеттім. Калмыковта қазақ көп тұратын, батыр туралы әңгімеде жиі айтылатын.

1950ж.ж. Мақамбет күйлері Алматыда тартыла бастады. Жерлесіміз Оразғали Сүйінбеков атай батырдың “Қайран Нарын”, “Жұмыр, Қылыш”, “Өкініш” деген 3 күйін академик А.Жұбановке тартып беріпті. Бірақ кей ағайын бұған сене қоймады. Артынша музыка зерттеушісі Тымат Мерғалиев ел аузында бұл күйлердің сақталғанын дәлелдеп берді. Өлкетанушы М.Ысмағұлов бұл үш күйдің шығу тарихын, мазмұнын, кім білетінін жазды (23:31) Көпке дейін осы үш күй ғана белгілі болды. Бұған менің көңілім толмады. Мақамбет туралы тарихи, әдеби мәлімет жинай жүріп, Калмыковке (қазақ “Князь қала” дейді) 2 рет бардым, ешкім білмеді. Үміт үзіп жүргем, дегенмен 1979ж. 28 тамызда Орал аэропортында самолет күтіп тұрмыз, әр түрлі әңгіме

айтамыз. Қасымдағы біреу Мақамбет туралы әңгімеде оның күйлерін Орал облысының Тайпақ ауданында Қ.Иманбаев біледі дегені. Сенбей қайта сұрадым, әлгі кісі қайталап, совхоз атын да атады. Мазам кетті, самолеттен қалайын десем демалысым бітіп қалды, әрі Котельниково совхозында өткенде болғам. Алматыға барғанмен тынышым кетті, Оралға командировка іздедім, болмады. Амал жоқ. Гурьевке алдым. Содан 15 қыркүйекте вертолетпен Кальмыковке жеттім. Ауаткомге барып, оның орынбасары Дүйсенбаев Қыдырғали мен совхоз бөлімшесінің басқарушысын алып, қырдағы қойшы Қанаш Иманбаев ағайды тауып, ол кісіден Мақамбеттің 11 күйін магнитофонға жазып алдық. Басы "Терезе шілтер" күйін тартты. Біз "Шілтерлі терезе" болар деп едік, Қанакен. Жоқ, қарттар маған солай үйретті. Сіздер ғой бұрмалап жүрген", - деп маған қарады. Күй осы Калмыков түрмесінде шыққан шілтер дегені темір решетка" ғой деп түсіндіреді. Сосын "Жорық" деген күй Нарындағы көтеріліске арналған күйдің бірі "Қиыл қырғыны", "Мақамбеттің ақжелеңі", "Ілме ақжелең", "Ақтабан-ай", т.б. не бәрі 11 күй, арасында "Жұмыр Қылыш" т.б. бар. Қ.Иманбаев 6 жасында-ақ бұл күйлерді бір тартқаннан кейін естігенін жалмажан өзі домбыраға түсіріп алатынын, тіпті кешегі тартқанды бүгін түсіретін болғанын, әр күйдің шығу тарихын айтып, қазақта 62 ақжелең бар, күйші болатын кісі әуелі соның бәрін үйренуі керек, содан кейін ғана ол күйші аталады, - деді. Ал Мақамбетте 2 ақжелең бар екен. Күн кешкірді, мал жиятын уақыт, Қанекен шаруасына түрді, біздер әрең-әрең тұрып, Қанекенге әбден риза, әрі таңғала жүріп кеттік. Алматыға келіп әуелі мақала жазып, "Қазақ әдебиеті" газетіне (12.10.1979ж. №41) жалмажан жариялады. Қанекенмен әңгіменің бірталайын жаздым. Қанекен күйлердің "ақжелең" деген жеңіл, қысқалау, өзінше қиын түрі болады, ол "62 бұтақтан тұрады, домбырашының кез-келгені оларды, бұл 62-ні түгел біле бермейді. Ал күйші болам деген кісі бұларды міндетті түрде білуге тиіс. Бұл өзі 62 жеке, мазмұны әртүрлі, тарту орындауы бірінен бірі өзге күйлер. Бұл бізше мамандық арттыру, жетілдіру. Бұларды меңгерген кісі ғана күйші болады, яғни күй шығара алады, - деді. Осыдан бастап кей қаламгерлер қазақта 62 ақжелең бар, - деп гуілдете бастады. Соны білу керек - деп әр жерде қарадүрсін жазып келеді. Айтжан Токтаған деген 2000ж. "Атыраудың 62 ақжелеңі" деген жинақ шығарыпты, ақжелең күйлерінің сипаты толық емес секілді, әрі Мақамбеттің бір де күйі жоқ. Сірә ізденуі кем болар. Мамандар

Мақамбет күйлері күрделі дейді. Белгілі музыка маманы Т.Мерғалиев қазақ ән, күйлерінің 2-3 жинағын шығарған, әсіресе “Домбыра сазы” (А.1972) ерекше. Ол Мақамбеттің күйлерін нақышына келтіре тым шебер орындайды, тарихын да біледі. Тек теледидар ол кісіні пайдаланбайды. Айтарымыз Тымат Мерғалиевте Мақамбет күйлері болар, тек “кілтін тауып” ойнату керек. Ол кісі біздіңше қазақ күйлерінің білгірі, әрі ғылыми деңгейі жоғары. Менің “К.Ә.” мақаламды оқымаған. Мақала шығысымен табылған күйлерді жариялау үшін нотаға түсіретін маман іздедім, белгілі ізденуші Мұстафа Ысмағұловқа кісі тауып бер дедім. Оның қолы бос, көпті таниды. Бір күні ол Қаршыға Ақмедияровты үйіме ілестіріп келді. Екеуі менен 5-6 Мақамбет күйлерін магнитофондарына жазып алды. Кітап етіп шығарамыз – деді. Күйлерді менен алғаныңды ұмытпай жазыңдар, - дедім. Қаршығаға 1982ж. екеуі Н.Көшекбаевты қосып “Шашақты найза, шалқар күй” деген атпен Мақамбеттің 7 күйін кітап етіп шығарды. Бәрекелді құп! Тек 4 күйді менен алғанын жазбапты. Күйлердің шығу тарихында да жаңсақ мәлімет көп, бұрмалайды. (12,13 беттер т.б.) Бұған да шүкір! Қ.Ақмедияров менен алған күйлердің екеуін жинаққа ендірмепті, себебін айтпайды. Мақамбет күйлері сахнаға өте сирек шығады. Әлі жете меңгерілмеген болар. Маманның айтуынша, белгілі “Өкініш” күйін орындағанда Ақмедияров сағаға дейін барады, бұл бері де қосылған көрінеді. Жөнін кімнен алғанын түсіндірмейді. Тон, жарты тон деген болады, ол оларды тастап кетеді, күй қызықты, әсерлі болмауы мүмкін. Қалайда Мақамбет күйлерін сауатты, ғылыми дәйекті насихатталуын тілейміз. Мақамбеттің 17 күйі бар деп еститінбіз, қалғандарын жинау қажет. Маңғыстаудағы Жаңа өзен қаласындағы Мұрат Өскенбаевтан бір күй жазып алдым. Әлі де іздену қажет. Мақамбеттің әдеби, музыкалық мұрасы мол, тез табайық. Ол үшін ғылыми, комплексті экспедиция шығару қажет биыл.

Сөз соңы

Біз халқымыздың тарихындағы аса бір ауыр, кайғы, қасіретке толы “қан кешу” кезеңі тарихын архив дерегіне сүйене ықшамдап баяндадық. Бұл кезеңнің көп мәселесі бұрын да зерттеліп, Е.Бекмаханов тиісті бағасын берген. Одан кейін тыңғылықты зерттеуші болмады. Жариялылық жылдарында бірнеше еңбектер жарық көргенімен, оларда ғылыми саралау, нақты архивтік деректерге сүйеніп баяндау жетіспеді. Қайсысына да оқырман бағасын өзі берер, біз тек аталарымыздың арыз, шағымдары мен күрес тарихына сүйеніп, көп жылғы ізденісіміздің түйінін жаздық. Қоғам тым күрделі организм болса, тарих ғылымы да күрделі. Ол әдебиетші, журналистің сипалауына, инженер-ветеринардың, заңгердің бұрмалауына көнбейді. Тарих саясатпен байланысты. Мысалы, хан өкіметін тиісті дәлелсіз мадақтайды. Бұл төңіректегі әңгіме бос сөз ғой. Өйткені, монархия Европада, Қазақстанда азып-тозып, дәрменсіздігін көрсетіп, Нидерландия, Англияда парламенттік билеу түрі, Кіші жүзде Сырым Датұлы бастаған “Маслихат” дүниеге келді ғой, Жәңгірге қарсы 9 жылда Орыс қаруымен жаншылған 3 көтерілісті жасырмайық. Ол хан орнатқан ел басқару жүйесі ескі рулық-патриархалдық дүние еді. Біреулер ХІХ ғ-н І ширегінде Бөкей, Шығай ел басқару тәртібін сақтады, ол 2-ші ширекте мүлде өзгерді, Жәңгір салалық және функционалдық басқаруды енгізді дейді, дәлелі жоқ. Өйткені ондай өзгеріс болмады. Бөкей кезінде рубасылары Нұралы хан ұлдары, майор Артығалы, Бекқали, Жаналы, Жарас, Жәңгір, Шотқара, Шөке, Шығай, Есім хан ұлдары Сары, Қара болса, Жәңгір хан кезінде Бөкейдің 3 ұлы, Шығайдың 3 ұлы, Бекқалидің 2 ұлы, Жаналиевтер, т.б. рубасы болды. Бұны айтпаңыз! Е.Бекмаханов айтқандай елді “ханско-султанская верхушка” (шоғыры) биледі деген осы. М.Қозыбаев, Ж.Қасымбаев т.б. Жәңгірді еш дәлелсіз реформатор дейді, қандай реформа жүргізгенін нақты дәлелдемейді. Бұдан Жәңгір Ішкі тараптың саяси өміріне еш жаңалық ендірмегенін көреміз. Сот жүйесінде ескі, Тәуке хан кезіндегі кісі өлтіргенге 1000 қой төлетсе, орнына Жәңгір 200 бас қой өндіріп, оны хан сыбайластарымен бөлісіп алғанын авторлар жасырады. Осындайдан кейін “хан проводил продуманную социальную политику, сориентированную на ослабление родовой знати” дегенінде (1:108) мән бар ма? “Родовая знати” (рушонжары) дегені ханның өз тумалары ғой. Экономика саласында

өзгеріс, не жаңалық әкелмеді. 1833ж. күзде Шеркеш руының бір би Бекмағанбет ауылымен қыстауына келіп, помещикке жер аренда ақысын төледі. Енді малың шөп таптады деп қамап, үлкен сомаға айып салып, өндіріп алады. Бұл жиі болатын факты, 1824ж. теңіз жағасында қыстайтын сұлтандар Бекмағанбет (Бекмұқанбет) т.б. билер Жәңгірге шағым жазып, помещиктер келісім-шартты бұза береді, зорлық істейді, қайта контракты жасауды өтінген. Хан бұндай үшкіл мәселеден жырақ жүретін, Астраханға мәлімдеме жасағанмен тиімді шарт жасай алмады. Сары, Қара өзен арасындағы жер туралы да Жәңгір Үкіметке Шығайдай батыл шағым жасамады.

Біз ата-бабамыздың басынан өткен аса бір ауыр, қайғы қасіретке толы кезеңі тарихын архив деректеріне сүйене, көп мәселені қайта тексере, ықшамдап, жаңа тұрғыдан баяндадық. Жаңа тұрғы деуіміз – қазіргі тарих ғылымының талабы – кез келген мәселені жалпы халық мүддесі ауқымында карау. Ішкі тарап басшысы өз бодандарына (Жәңгір “мои подданные”, “мое владение” деп сөйлеген) қандай пайда келтіріп, қызметті деген сұрауға еш автор нақты, деректі жауап бермейді. Біз жоғарыда хан Жәңгір өз иелігінде ескі, тозған патриархалдық-рулық ел басқару жүйесін сақтағанын көрдік. Екіншіден, сот ісінде орта ғасырлық тәжірибені қолданып, кісі өлтірген құн төлеу жазасын қайта ендірді. Саяси, сот ісімен тергеуде хан еш жаңалық қоспады. Бұдан шаруашылық өмірде өзгеріс болмады. Проф. Қасымбаевтың шаруашылықты Жәңгір біржақтылық пен тоқырау кезеңінен шығарды, ешбір дәлелсіз сылдыр сөз. Ішкі тарап кәсібі – тек мал өсіру, сонымен күнін көрді, бірақ та ол да күйзеліске ұшырады. 1820ж. 4,8 млн. бас мал болса, 1839ж. 1,6 млн. бас болған. 4-ден, Жәңгір қоныстандыруды енгізді деуде қате. Көп автор қазақты отаршыландыру мәселесінің төркінін білмейді. Ақназар хан өлгесін Кіші жүз ауыр саяси жағдай ұшырады. Ел басқару әлсіреді, бытырады. Орыс казактары, қалмақтар, башқұрттар шапқыншылық жасап, қала, қоныстарды қиратты, ел тозып, қаша көшіп, жанбақты. Қазақ көшпеліге айналды. Ресейге қосылғасын империя қазақты мал өсіруші көшпелі етіп сақтауға тырысып, үй салып, қоныс тұрғызуға, егін егіп, басқа өндіріс кәсібімен айналысуға тиым салып, барымтаны сақтап, казактар, башқұрт шапқыншылығын тимады. Ішкі тарапта саяси жағдай өзгеріп, тұрақтады, барымта, казактар шапқыны тиылды. Енді кеңінен қоныстануға болатын, оны Бөкей, Шығай бастады, тұрақтар, қоныстар пайда болғанын айттық. Ал Жәңгір

бұл қолайлы жәйді тиімді жалғастыра алмады. 5-ден “оқымысты” хан кәсіпқорлықты ендірмеді, ең болмаса Басқұншақ, Елтон, Азғыр, Батырбек түз өндіру т.б. кәсіптік жүргізуді қолға алмады. 6-дан, ел басы Нарынның бай флорасы мен фаунасын қорғамады, сирек кездесетін құлан, тарпаң, аққу, қызыл қанатты қаз т.б. құрып кетті. Тіпті орманды да қаруды қолға алмады, атой берді. 7-ден рухани өмірде оқыған хан біліммен мәдениеттің таралуына көмегі көрінбеді. Ресеймен байланысын пайдаланып, жастарды ең болмаса орта оқу орындарына жіберуді, не Орда да ашуды ойластырмады. Исләм діні ханның “прогрессивті” қызметіне кесел болды деп сөйледі.

8-ден империя үлгісімен Ішкі тарапта қазақтың ежелгі демократиялық салтын исләм дінінің қағидаларын таптық автократиялық режимді патша әскері көмегімен орнатты. Ал бұндай адамды “мемлекеттік қайраткер”, реформатор, “даланы ұлы жаңғыртушы” еліне пайда келтірді деп айтуға бола ма? Ең болмаса Үкімет тапсырған, Нарындағы бос жерді шаруақор кісіге бөліп, қазақты отырықшыландыру жөніндегі реформаны бұрмалап, хан сұлтандар, билермен байларға беріп, қарабасының пайдасына шешті. Халықты жерсіздендіріп, күйзеліске ұшыратты. Мақамбет осының бәрін көзімен көрді, түсінді, күйзелді, ақыры халық жағына шықты. Мақаң ол кезде ең сауатты, қайратты, алғыр азаматтың бірі еді, бұны кейін В.Перовскийде түсінді. Бірақ халық қорғансыз қалды. Мақамбет өз жеке басының пайдасын, жанұясының мүддесін кейін ысырып, жалпы халықтық мүддені қорғауға жан-тәнімен шықты. Міне Мақамбеттің ұлылығы осында. Ол өзінің өлең, жыры, күйлерімен азаматтық үшін күресті қорғап, уағыздады. Мақамбет ең алдымен теңдесі жоқ, қажырлы қоғамдық-саяси қайраткер. Біз осыны түсінейік, үйренейік, қуат, білік алайық. Мақамбет – мәңгілік, рухы жоғарылай берсін.

Мақамбет, оның заманы туралы әлі де көп айтуға болады. Жалғыз кемсау кісіге Мақамбетті зерттеп, жазу қиын. Ол үшін Мақамбеттану тобын құрып, оған тарих, әдебиет, экономика, өнер, заң т.б. ғылыми мамандарды біріктіру керек. Мақамбеттің халқына берері көп. Ол тәуелсіздіктің туы, ұраны. Сонда Жәңгір кім? Ол туралы замандастары:

“Хан Жәңгірдің тұсында,

Қасықтап қара қан іштік”, - деп тиісті бағасын берді емес пе?

Ал осындай фактылар бұрыннан белгілі, неге біздің қазіргі авторларымыз “көз жұмбайлық жасайды? Әлі де бөкейліктегі аталарымыз, азаттық үшін арпалысқандар қорғансыз, жоқтаусыз қалуда.

Ата-баба аруағына адал болсаңдар Мақамбетті Жәңгірге, Баймағанбетке т.б. сатып қорламаңдар, әйтпесе сіздерді де Жәңгір секілді аруақ атар, халық қарғар! Мақамбет өле-өлгенше: Қара қазақ баласын, еш уақытта налытпан”, деп өксіді, көкседі, күресті. Не деген даналы Мақамбет, қарабасының камын ойласа қиналмай-ақ Жәңгірдей бай болар еді. Хан өлгесін 7 жылдан соң қалған дүние, мүлкін санағанда, қалалардағы үйлерін, түрлі құралын т.б. қоспағанда – 1 млн. сомнан асыпты. Жанұясы быт-шыт болды. Бұның бәрі бізді де ойландыруға тиіс. Табаламайық! Мақамбет күрессі бекер болмады. Патша үкіметі ел айбарынан сескенді, теңіз жағалауында Бөкейге дейін қазақ жайлаған Князь Юсупов, граф Безбородко заңсыз иеленген 83 мың десятина жерді, Сары өзендегі, Сары өзен, Тарғын өзені аралығын Ащы өзек бастауын, Самар көлі жағалауындағы кей жерді қайтарды. Сұлтандар жерін қайта бөлді. Халық Жәңгір тұқымын таққа жолатпады. Таққа отырмақ болған 2 баласын бірден өлтірді. Ел іші тынышталды.

Мақамбеттің жөні басқа. Ол жалпы халық мүддесін қорғаған ұлы тұлға. Оның арманы – халықтың арманы:

...Еділдің бойы ен тоғай,

Ел қондырсам деп едім.

Жағалай жатқан сол елге,

Мал толтырсам деп едім, - дегені жаңа қолға алынды.

Етек, жеңіміз жиналып қолымызға келді. Патша үкіметі де Жәңгір тартып алған жерді қайыруға, сұлтандарды ел билеу ісінен аластастауға мәжбүр болды. Шындық осы. Әлі де.

Пайдаланған архив материалдары мен тарихи әдебиет тізімі.

Сөз басы.

1. Боранғалиев Т. Алыптарға әліппе үйреткен. – “Социалистік Қазақстан” газеті. 23.IY.1991 ж.: Кенжаалиев И.Н. Ақиқаттан алшақтамайық. “Жас алаш” 23.18.02 №27.
2. Нығметов Е. т.б. Жәңгірдің жазығы хан болғаныма. “Егемен Қазақстан” газеті (ЕҚ) 20.06.91 ж.
3. Құлкенов М., Отарбаев Р. Жәңгір хан. Даңқ пен дақбырт. “Өлке” Ғылым баспасы. 1992 ж.
4. Аманжолова Ш. Жангир и Махамбет. “Уральская неделя” 2001 г. №3.
5. Қасымбаев Ж. Жәңгір хан. Алматы 2001 ж.
6. “Орал өңірі” газеті. 17.07.1998.
7. Ақпай Ж. Жәңгір хан. Орал, 2001 ж. 18 бет.
8. Рязанов А. Сорок лет борьбы Казахского народа за национальную независимость. Кызыл Орда, 1926г. с.232.
9. Ковалеский Е.П. Странствовать по суше и морям. С-П. 1843.
10. Харузин А. Киргизы Внутренней Букеевской Орды М., 1889. I вып. с. 35.
11. Астрахан мемл. Облыстық архиві, (ОМА) 2 кор, 2 тізбе, 176 іс. 18 нар.
12. Харузин А. Аталмыш еңбек. 34 б.
13. Иванин М. Описание Хивинского похода 1839-1840 гг. С-П б. 1873 г. 187 бет.
14. “Эпоха” журнал. 1864 ж. №12 7 бет.
15. Ковалевский Е.П. Странствователь по суше и морям, С-Пг. 1843г.
- 16.Рязанов А. Восстание Исатай Тайманова. К-Орда. 1927 г. 3 б.
- 17.Сонда 5 бет.
18. Сонда 16 бет
- 19.Сербаринов Г.Исатай Тайманов. Труды общества изучения Киргизс. Края. Ор-г. 1925 г. т.5.
20. Рязанов А. Сорок лет борьбы народа за национальную независимость К-Орда. 1926 г.
21. Якунин А. Исатай Тайманов Тайманов вождь восстания казаков 1836-1838 гг. Исторический журнал. 1940 вып 2. с.7.
22. Тимофеев П., Федоров Е. Борьба казахского народа за национальную независимость. «Большевик Казахстана» 1940 г №4.
23. Шахматов В.Ф. Внутрянная Орда и восстание Исатай Тайманова. А., 1946 г.
24. Сонда
25. Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана XIX в. 1966. 44-48-б.
26. Шахматов В. Аталмыш еңбек, 101 бет.
- 27.Зиманов С. Россия и Букеевское ханство. А., 1982.
- 28.Қасымбаев Ж. Жангир хан. А., 2001.
29. Сонда 93 бет.
- 30.“Социалистік Қазақстан” газеті. 23.04.91 ж.; 20.06.91 ж.

31. Кенжалиев И. Ақиқаттан ауытқымайық. “Жас алаш” газеті 18.02.1993 ж. №27.
32. Акнай Ж. Жәңгір хан. А., 2001 ж. 69 б.
33. Сонда
34. «Уральская неделя». 18.X.2001 ж. №3.
35. Кенжалиев И.Н. «Тарих деректілікті талап етеді. Еділ-Жайық газеті 22.03.01. №11; хан Жәңгірдің жанылтпаштары. «Еділ-Жайық» газеті. 20.04.01. ж. №15 Бокей ордасы. «Алтын Орда» газеті Рязанов А.Ф. Аталмыш еңбек. 10-16 бет.
36. Кенжалиев И.Н. Хан Жәңгірдің жанылтпаштары. - «Еділ-Жайық газеті 20.04.01 ж.; Орда өңірінің ақиқаты. – Алтын Орда газ. 23.03.01 ж.; Истории нужна истина. – Уральская неделя. 18.10.01 №17. История: факты или мифы. – «Приуралье». 17.07.02. №99.
37. Әнес Сарай. Исатай – Мақамбет тарихы. Алматы. Өлке. 1997 ж. 12-бет. Қасымбаев Ж. Жантұр хан. А., 2001.
38. «Жұлдыз» журналы. 2002 ж. №11.
39. «Қазақ әдебиеті» 23.05. 1990 ж. №21

І-тарау

1. Савичев Н.В. Исатай Тайманов старшина Буксевской Орды. – «Уральскис воиск. Вестности» газеті 1876 ж № -51.
2. Ковалевский Е.П. Странствователь по суше и морям. СПб. 1843 г.
3. Добромыслов А. Тургайская область. 235 бет.
4. Сонда 236 бет
5. Сонда 417 бет
6. Досмұқамбетұлы Қалел. Исатай-Мақамбет жинақ. Ташкент 1926 ж. 62-бет
7. Рязанов А. Восстание Исатая Тайманова.
8. Сербаринов Г. Исатай Тайманов Труды общества изучения Киргизского края.
9. Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. А.А. 1946 г. том 5 вып 1. 1925 г. с.1с-20.
10. Бекмаханов Е. Аталмыш еңбек.
11. Шаяхметов Н. Из тымы всков А.А. 1969 г.
12. Әнес Сарай. Исатай-Махамбет тарихы А 1998 ж. 42 бет.
13. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов 532 бет.
14. Қ.Р.ОММ. 196 іс, 55 пар.
15. Сонда 49 бет, 101,102,103 бет.
16. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 214 іс, 141 пар.
17. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 196// іс, пар.
18. Сонда, 5 іс, 17 пар.
19. «Уральская неделя! Газеті 12.07.2001 ж. №3.
20. ҚР ОММ 78 қор, 3 тізбе 84 іс, 4 парақтың арғы беті. Қысқаша пар
21. Үш ғасыр жырлайды. А. 1965 ж. 384 бет.
22. Материалы по истории политического Казахстана А.А. 1966 г. стр. 73.
23. ҚР ОММ 78 қор, 2 тізбе, 8 іс, 56 пар.
24. Қазақ Совет энциклопедиясы. А. 1975 ж. 7 том. 53 бет.

25. Ковалевский Е.П. аталмыш еңбек.
26. Аполлова Н.Г. аталмыш еңбегі.
27. Материалы по Истории Каз ССР. М. 1940 г. том 4. (М.И. Каз.)
28. Томашевский И.И. Естественно-исторические условия Казахстана. Труды общества изучения Казахстана А. 1929 г. том 10.
29. Якупов Т.Ф. Песчаные пустыши и полупустыни Северного Прикаспия. М. АН.СССР 1995 г.с. 532.
30. Материалы по истории Каз ССР том 4 (М,И.Каз)
31. ҚР ОММ 78 қор, 1 тізбе, 8 іс, 5 пар.
32. М.И. Каз. ССР. том 4. с. 293.
33. М.И. Каз. ССР том 4. с. 294.
34. ҚР ОМ 78 қор, 4 тізбе, 64 іс, 4 пар.
35. Мукатаев Г. Великий преобразователь степи. 2001г. г.Уральск. с. 38-39.
36. Р.Г.И.А. ф. 1291, оп. 81, д. 5. л. 133.
37. Әнес Сарай аталмыш еңбек. 12 бет.

II-тарау. §1

1. Вяткин М. Срым Дагов. М. 1946г.
2. Материалы по Истории Казахской ССР.М. 1940 г. с 201-202.
3. Сонда 217 бет.
4. Сонда, 297-300 бет.
5. Вяткин М. Срым Дагов. 232 бет
6. «Приуралье» газеті, 12.08.02 ж.
7. Стариков В.И. Историко-исторический очерк Оренбургского казачьего войска. О-рг. 1891 г. с 95.
8. Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. А 1946 г.
8. Иванин М.Н. Описание зимнего подода в Хиву в 1839-1840 г. с-пг 1873 г. с 186.
9. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. С-Пг. 1865 г. с-50.
10. М.И Каз. ССР. т.4.
11. ҚР МОМ, 79 қор, 1 тізбе, 1477 іс, 2 пар.
12. Сонда, 4 қор, 1 тізбе, 1477 іс, 2 пар.
13. М.И Каз ССР М. т.4. 3 пар.
14. Сонда, 2 пар, 4 қор. 1 тізбе, 327 іс, 26 пар.
15. Сонда, 4 қор, 1 тізбе, 6 іс, 199 пар.
16. Шахматов В.Ф. аталмыш еңбек.
17. ҚР МОМ, 4 қор, 10 тізбе, 2158 іс, 11 пар.
18. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізбе, 49 іс, 36 пар.
19. ҚР МОМ, 4 қор, 1 тізбе, 21 іс, 180 пар.
20. Сонда, 280 іс, 116 пар.
21. Сонда, 21 іс, 180 пар.
22. Сонда, 1970 іс, 22 пар.
23. Сонда, 11 пар.

24. Сонда, 4 қор, 1 тізбе, 1868 іс, 161 пар.
25. Астрахан ОМА, 2 қор, 2 тізбе, 17 іс, 10 пар.
26. Сонда, 3 пар.
27. ҚР, ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 8 іс, 19 пар.
28. Жайсан Ақпай – Жәңгір хан. Орал. 2001 ж. 15 бет.
29. Рязанов А. Сорок лет борьбы казахского народа за национальную независимость. К.О.1927.
30. Кенжалиев И.Н. Ақиқаттап алашақтамайық – «Жас алаш» газеті 18.02.92 ж. Тарих деректілікті талап етеді. – «Еділ-Жайық» газеті. Орал. 2001 ж. №11; «Приуралье» газеті История: факты или мифы. 17.08.2002 ж.; Бөкей ордасы Орал. 2002 ж. монография
31. Әнесс Сарай, аталмыш еңбек. 44 бет.
32. «Егемен Қазақстан» газеті. 12.07.2002 ж.
33. Харузин А. Киргизы Внутренней Орды. М. вып. 2. стр 34
34. Сонда, с 32.
35. Зиманов С. аталмыш еңбек. 58-60 б.б.
36. МИ Каз. ССР. т. 4, с. 293.
37. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 5042 іс, 19 пар.
38. Сонда,
39. Сонда
40. Сонда
41. Левшин А. Описание Киргиз-казахских Орд и степей. С-Пг 1832 г.
42. «Қазақ әдебиеті» газеті 16.11.1956 ж.
43. Сонда, 12.10.79 ж.
44. Сонда, 5.04.57 ж.
45. Жайсан Ақпай, Нарын - Казахия. Уральск 2001 г.
46. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 5042 іс, 19 пар.
47. Жайсан Ақпай, «Нарын-Казахия». Орал 2001.
48. Орал өңірі! 17.07.98 ж.
49. Қасымбаев Ж. Жангір хан. А. 2001 г. с 68.
50. Харузин А. Киргизы Внутренней Орды. М. 1891 г. вып. 2. с 198.
51. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 2231 іс, 669 пар.
52. Астархан ОМА, 2 қор, 2 тізбе, 170 іс, 20 пар, 5040 іс, 33 пар.
53. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 5040 іс, 33 пар.
54. «Эпоха» журналы С-Пг. 1864. №12 9-бет.
55. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 5040 іс, 39-48 б.б.
56. Сонда, 2231 іс, 18 пар.
57. Қасымбаев Ж. Жәңгір хан. А. 2001 ж. 93-бет.
58. «Егемен Қазақстан» газеті 5.1. 03 ж. №
59. ҚР ОММ 78 қор, 1 тізбе, 1 іс, 42 пар.
60. Сонда, 4 қор, 1 тізбе, 4198 іс 1 пар.
61. Сонда, 4 қор, 1 тізбе, 2231 іс, 21 пар.
62. Сонда, 1974 іс, 382-383 п.п. 384 пар.

63. Сонда 362 пар.
64. Сонда 383 пар.
65. Очерки Зауральный степи и Букеевской Орды. М. 1859 г. с 16.
66. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 1497 іс, 7 пар.
67. Материалы по истории Каз. ССР т. 4, с 150.
68. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 4595 іс 3 пар.
69. Сонда, 1017 іс, 1-3 п.п.
- 70 Сонда, 613 іс 1 пар.
71. Сонда, 1498 іс, 14 пар.
72. Сонда, 2135 іс, 33 пар.
73. Сонда, 292 іс, 2-10 п.п.
74. Сонда, 21 іс, 247 пар; тағыда 1528,1530, 1531,1533 істер.

III-тарау. §3

1. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 2231 іс, 669 пар.
2. Иванан. Описание зимнего похода в Хиву в 1839-1840ж. с.187.
3. Қ.Р. ОММ. 4 қор, 1 тізбе, 2231 іс, 1 пар.
4. Ковалевский А.П. аталмыш еңбек, 61 бет.
5. Сонда, 81 бет
- 6.Орынбор ОМА, 6 қор,10 тізбе, 5370 іс, 1 пар.
7. Сонда, 10 пар.
8. Сонда, 5576 іс, 18-19- п.п.
9. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 2006 іс, 7-10 п.п.
10. Сонда, 4210 іс, 11 пар.
11. Сонда, 4909 іс, 57 пар.
12. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізбе, 478 іс, 32-33 п.п.
13. Сонда, 4210 іс, 11 пар.
11. Сонда, 4909 іс, 57 пар.
12. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізбе, 478 іс, 32-33 п.п.
13. Сонда, 27 пар.
14. Сонда, 5674 іс, 2 пар.
15. «Егемен Қазақстан» газеті, 8 қаңтар, 2003 ж. №5.
16. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізбе, 3414 іс, 28 пар.
17. Сонда, 3464 іс 33 пар.
18. Сонда, 3414 іс 39 пар.
19. Сонда, 47 пар.
20. Сонда, 3414 іс, 72 п. а.беті.
21. Сонда, 143 пар.
22. «Қазақ әдебиеті» газеті, 31-06-70 ж.
23. «Қазақ әдебиеті! газеті, 31.07.1959 ж. №31

III-тарау, §1.

1. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 2231 іс, 669 пар.

2. Иванин М. Описание зимного похода в Хиву в 1839-1840 гг. 187 бет.
3. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 2039 іс, 1 пар.
4. Сонда, 1974 іс, 303 пар.
5. Сонда 1956 іс, 2 пар.
6. Рязанов А. Восстание Исатая Тайманова. 13 бет.
7. Сонда 18-20 бб.
8. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 1974 іс, 364 пар.
9. Сонда 1964 іс, 57 пар.
10. Сонда 78 қор, 1 тізбе, 71 іс, 32 пар.
11. Астрахан ОМА, 2 қор, 2 тізбе, 144 іс, 13 пар.
12. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 1974 іс, 303 пар.
13. Сонда
14. Сонда 1965 іс, 98-130 шп.
15. Сонда 1965 іс, 43-44 шп.
16. Шахматов В.Ф. аталмыш еңбек, 61 бет.

III-тарау, §2

17. Бекмаханов Е. Почерки истории Казахстана XIX в. А. 1966 г. с.48,63.
18. “Уральская неделя” газ. Орал қаласы. 2001 ж. №3.
19. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізбе, 1963 іс. 34 пар.
20. Сонда 54 пар.
21. Сонда 1963 іс, 134 пар.
22. Сонда 134 пар.
23. Сонда 1974 іс, 18 пар.
24. Махам бет Өтемісұлы. Өлеңдер. А. 1962 ж. 68 бет.
25. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізім, 1964 іс, 74 пар.
26. Сонда 1974 іс, 18 пар.
27. Сонда 475 пар.
28. Сонда 413 пар.
29. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізім, 1964 іс, 191 пар.
30. Сонда 1963 іс, 162 пар.
31. Сонда 1974 іс, 75 пар.
32. Сонда 1963 іс, 193 пар.

III-тарау. §3

33. Жежалиев И. Исатай-Мақамбет көтерілісі туралы бір дерек – “Октябрь туы” газ., 20.XI.71ж.
34. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізім, 1963 іс, 162 пар.
35. Сонда 312 пар.
36. Сонда 1963 іс, 197 пар.
37. Сонда 203 пар.
38. Сонда 305 пар.

III-тарау, §4

39. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізбе, 4127 іс, 1,2 п.п.
40. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізім, 4631 іс, 1,2 п.п.
41. Сонда 1553 іс, 3 пар.
42. Сонда 1966 іс, 5 пар.

43. Тағыда Байбақты руының Қарабала атасынан Ноғайбек Сабыров, Көштекес Есболов, Токсоба атасынан Байдос Байтенов, Азамат, Саламат, Серке, Баран Әйдекенұлдары, Көппен атасынан Камал Бутанов туыстарымен, Жауғашты атасынан Жанкей Құрманов, данай Алтыбаев т.б. ауылдастарымен Баймағанбет сұлтанға т.б. қарсы бас ОММ 4 қор, 1 тізім, 332 іс, 2 пар.

44. ҚР ОММ, 4 қор, 1 тізім, 3331 іс, 2-3 п.п.

45. Бұл кезде Исатайдың қасында Қожақмет, Қасен Өтемісұлдары Есенгелді Қаржауұлы, Қосқара Өртекулы, Төлеген Серекенұлы (жырау), Обі Усаұлы, Сарт Еділұлы 2 баласымен, Бесбай Тілеуліұлы, Айжарықұлы, Бармен Тоғайұлы, Құспан, Досмағанбет Исатайұлы т.б. болған.

46. ҚР ОММ 4 қор, 1 тізім, 1964 іс, 379 п.а.б.

47. Сонда 450 пар.

48. Сонда 459 пар.

49. Сонда 514 пар.

50. Сонда 549 пар.

51. Сонда 1966 іс, 24 п.а.б.

52. Сонда 1964 іс, 544 пар.

53. Сонда 78 қор, 1 тізім, 94 іс, 6 пар.

ІҮ – тарау. §4, жалғасы

54. Біз өзенді «Чино» депті, картадан табылмады «Чинг» деген Үстірттегі «Шың» таушығы болар.

55. Қ.Р. ОММ, 78 қор, 1 тізім, 94 іс, 6 пар.

Сонда

57. Сонда, 12 пар.

58. Қасымбаев Ж. «Жалгир хан» А. 2001. 106бет.

59. Қ.Р. ОММ. 4 қор, 1 тізім, 4197 іс, 70 пар.

60. Сонда, 50 пар.

61. Сонда 140 пар.

62. Рязанов А. Восстание Исатая Тайманова К-Орда. 98 бет.

63. Қасымбаев Ж. Жалгир хан. 104 бет.

64. Қ.Р. ОММ, 4 қор, 1 тізім. 4197 іс, 376 пар.

65. Қ.Р. ОММ, 4 қор, 1 тізім, 4197 іс, 258 пар.

66. Түркістан жинағы. Ташкент. 417 том, 105 бет.

67. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізім, 4857 іс, 66 пар.

68. Ковалевский Е.П. Странствователь по суше 4 морям. 61 бет.

69. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізім, 5370 іс, 1 пар.

70. Сонда, 10 пар.

71. Сонда, 5376 іс, 18-19 пар.

72. Қ.Р. ОММ, 4 қор, 1 қор, 2006 іс, 7-10 п.п.

73. Сонда 4210 іс, П.П.А.Б.

74. Сонда 4903 іс, 57 пар.

75. Орынбор ОМА, 6 қор, 10 тізім, 478 іс, 17-19 п.п.

76. «Егемен Қазақстан» газ. 2003ж. №5

77. Сонда

МАЗМҰНЫ

Сөз басы.....	3
I - ТАРАУ. Мақамбет өскен орта.....	18
§1. Мақамбет өмірбаяны мен қызметінің зерттелу жөйі.....	18
§2. Құлмәлі әулегі.....	25
Мақамбет өскен жер.....	45
§3. Ішкі тарап және оның қалыптасуы.....	50
а) Ішкі тараптың табиғаты.....	50
б) Ішкі тараптың қалыптасуы.....	56
II - ТАРАУ. Кіші жүз бен Бөкейліктің қоғамдық өміріне шолу.....	64
§1. Мақамбет өскен даладағы қоғамдық өмір туралы. XIXғ.....	64
Отарлаудың өрістеуі.....	68
§2. Ішкі тараптың XIX-ғасырдың 2-ширегіндегі өмірі.....	84
§3. Ханның жебірлігі және оның зардабы.....	97
III - тарау. Ішкі тарапта ежелкесудің қалыптасуы.	
Шаруалар шайқасы.....	107
§1. Ылыңның басталуы.....	107
Халық республикасы.....	112
§2. Бөкейліктегі шаруалар соғысы.....	117
§3. Шаруалар соғысының аяғы.....	129
§4. Алшын даласындағы шаруалар қозғалысы.....	139
Мақамбет-күрескер.....	155
Батырдың қазасы.....	164
Мақамбет күйші.....	169
Сөз соңы.....	172
Пайдаланған архив материалдары мен тарихи әдебиет тізімі.....	176

КЕНЖАЛИЕВ ИСАТАЙ

Оқу құралы

Мақамбет Өтемісұлы

Компьютерде теріп, беттеген: *Нуржанова Р.А.*

Түзетуші: *Кусаинова Ж.Н., Сапарова Г.*

Техникалық редакторы: *Кужалиева Р.Р., Тулепова Д.М.*

20.10.2002ж. теруге берілді.

20.10.2002ж. басуға қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 11,5

Таралымы 550 дана. Бағасы келісім бойынша.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің баспаханасы
417000, Орал қаласы, Достық даңғылы, 188 үй.

